

ΕΥΤΥΧΙΑ Δ. ΔΙΑΤΑ

ΑΡΓΕΙΑ ΓΗ
ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΡΙΤΟΡΙΟ ΣΤΟ ΒΙΛΑΕΤΙ
(τέλη 17ου, αρχές 19ου αι.)

ΑΘΗΝΑ 2003

ΑΡΓΕΙΑ ΓΗ
ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΡΙΤΟΡΙΟ ΣΤΟ ΒΙΛΑΕΤΙ
(τέλη 17ου, αρχές 19ου αι.)

ΧΟΡΗΓΟΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Το κείμενο στοιχειοθετήθηκε από επεξεργασμένη μορφή στον Η/Υ, που επιμελήθηκε η κυρία Κωνσταντίνα Σιμωνετάτου στο τμήμα μηχανογράφησης του ΚΝΕ/ΕΙΕ.

© Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Β. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα, τηλ. 210 7273 554, FAX 210 7246 212

ISBN 960-7916-26-3

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΘΝΙΚΟΤ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

82

ΕΥΤΥΧΙΑ Δ. ΛΙΑΤΑ

ΑΡΓΕΙΑ ΓΗ

ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΡΙΤΟΡΙΟ ΣΤΟ ΒΙΛΑΕΤΙ

(τέλη 17ου, αρχές 19ου αι.)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ

ΑΘΗΝΑ 2003

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑ	9-12
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15-17
I. ΟΡΙΟΘΕΣΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΑΡΓΟΥΣ	19-33
<i>Από τη βενετοκρατία στην τουρκοκρατία</i>	19-29
<i>Προσδιορισμός του βιλαετίου του 'Αργους</i>	29-33
II. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ	34-44
III. ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ	45-51
IV. Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ	52-56
V. ΠΡΟΪΟΝΤΑ	57-64
VI. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ - ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΑ	65-89
VII. ΠΑΡΑΚΕΝΤΕΔΕΣ	90-95
ADDENTUM	96
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	97-102
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ, ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ	103-137

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Δυὸ πόλεις μὲ τὴν περιοχὴ τους, τὸ Ναύπλιο καὶ τὸ Ἄργος, πόλεις καὶ περιοχὲς μὲ κοινὲς τύχες ἀλλὰ διαφορετικές, μάλιστα ἀντίστροφες πορεῖες ἀπὸ τὸν φθίνοντα ἰς ὥς τὸν ἀρχόμενον 19^ο αἰῶνα ἡ δευτέρα, ἀπὸ τὸν φθίνοντα ἰς ὥς τὸν ἀρχόμενον 17^ο ἢ πρώτη, ἔγιναν ἀντικείμενο ἰσάριθμων ἱστορικῶν μονογραφιῶν ποὺ σχεδὸν ταυτόχρονα μᾶς ἔδωσε ἡ κυρία Εὐτυχία Λιάτα. Γιὰ τὴν πρώτη μονογραφία (*Τὸ Ναύπλιο καὶ ἡ ἐνδοχώρα του ἀπὸ τὸν 17ο σὺν 18ο αἰῶνα. Οἰκιστικὰ μεγέθη καὶ κατανομή τῆς γῆς*, Ἀθήνα 2002), θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ κάνουμε λόγο ἀπὸ ἄλλη θέσι. Ἡ δευτέρα εἶναι αὐτὴ στὴν ὁποία εἰσάγουν ὅσα ἔδω ἀκολουθοῦν. Καὶ οἱ δυὸ ἐργασίες ἔχουν ἓνα μείζον κοινὸ χαρακτηριστικόν, τὴ δημιουργικὴ κατανόηση τοῦ ἱστορικοῦ τεκμηρίου.

Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις πρόκειται γιὰ βενετικὲς κατασχωρήσεις τῆς γῆς καὶ τοῦ πληθυσμοῦ. Δίπλα σ' αὐτὲς στὸ βιβλίον γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦμε ἔδω, ἡ Ἀργεῖα γῆ: Ἀπὸ τὸ τεριτόριο στὸ βιλαέτι, τέλη 17^{ου}, ἀρχὲς 19^{ου} αἰ., ἀξιοποιοῦνται καὶ ἄλλου τύπου τεκμήρια, τὰ κοινοτικά φορολογικὰ ἀρχεῖα. Καὶ τοῦτα κι ἐκεῖνα δὲν εἶναι τεκμήρια «διαφανῆ», ὅσο κι ἂν μοιάζει ὅτι μεταδίδουν σαφὴ σήματα: γιὰ νὰ κατανοηθοῦν, χρειάζεται νὰ ἀποκατασταθοῦν ἡ λογικὴ τους, ὅχι μόνον νὰ ἀποκατασταθοῦν τὰ σημερινά, γιὰ νὰ γίνουν ἐπιχειρησιακά καὶ νὰ ἀποκτήσουν ἐρμηνευτικὴ ἐμβέλεια, χρειάζεται νὰ ἀναδιαρθρωθοῦν σὲ σύνολα ποὺ μεταφράζουν τὸ σκεπτικὸ τοῦ ἱστορικοῦ, νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἐρευνητικὲς του ὑποθέσεις. Ἀκόμη, χρειάζεται νὰ κατανοηθοῦν οἱ ἀντιφάσεις τους, ὅταν περισσότερα ἀπὸ ἓνα τεκμήρια ἀναφέρονται μὲ τὴν ἴδια τεχνικὴ στὶς ἴδιες πραγματικότητες καὶ καταλήγουν σὲ διαφορετικὲς ἀναπαραστάσεις: πρόκειται γιὰ ἀναπαραστάσεις ποσοτικοῦ τύπου καὶ γιὰ διαφορὲς στὰ ἀριθμητικὰ συστατικά τους στοιχεῖα. Μὲ δυὸ λόγια, οἱ πηγὲς στὶς ὁποῖες στηρίζεται τὸ βιβλίον καλοῦν τὸ χρήστη τους νὰ τὶς καταστήσει ἀντικείμενο κριτικῆς μέσῳ τῆς συγκριτικῆς πρόσβασης. Στὶς μεθοδολογικὲς αὐτὲς ἀπαιτήσεις ἡ κυρία Λιάτα ἀναποκρίθηκε μὲ τὸ συνετὸ τρόπο τοῦ ὑποψιασμένου ἐρευνητῆ καὶ μὲ τὸν συνδρομὸ τοῦ τρόπου αὐτοῦ, τὴν εὐρηματικότητά: ἔτσι, δὲν ἐπισημάνθηκαν μόνον οἱ διαφορὲς τῶν μαρτυριῶν, ἀλλὰ ἐρμηνεύθηκαν μὲ ἐπίγνωση καὶ πειθώ.

Τὸ κύριον τεκμηριωτικὸ σῶμα τῆς ἐργασίας, τόσο τὰ βενετικὰ ἀπογραφικά κατὰστιχα ὅσο καὶ τὰ κοινοτικά φορολογικά, ὁργανώθηκαν σὲ εὐληπτους καὶ συγχρόνως πλήρεις πίνακες ποὺ ἐπέτρεψαν συνθετικὲς διατυπώσεις στὴν ἐκθεσὴ τῆς συγγραφῆς, λιτὲς καὶ ἀκριβόλογες, ὅπως εἶναι ὁ κανόνας σὲ ὅλα τὰ γραπτά της. Ταυτοχρόνως ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ βιβλίου ἐξωπλέρησε τὴ στοιχειώδη ἀπαιτήσιον κάθε ἀναλυτικῆς ἐργασίας, τὴ διάσωση δηλαδὴ τοῦ συνόλου ἐνὸς συνεκτικὰ δομημένου περιγραφικοῦ ὕλικου

και απότρεψε τὸν κατακερματισμὸ τοῦ, ἐνῶ, ὅπου χρειάστηκε καὶ τὸ ἐπέβαλλε ἡ φύση τὸν, τὸ τεκμήριο ἀναπαράγεται ὡς ἔχει σὲ λιτὴ διπλωματικὴ ἔκδοση: μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἡ ἐργασία ἔχει διπλὸ χαρακτήρα, ἐρημνευτικὸ καὶ συνάμα τεκμηριωτικὸ. Ἀλλὰ ἡ ἐργασία δὲν στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὰ ἀπογραφικὰ, κτηματολογικὰ ἢ φορολογικὰ δεδομένα: ἐκτείνεται καὶ σὲ δυὸ ἄλλες κατηγορίες πηγῶν.

Ἡ πρώτη εἶναι ἡ χαρτογραφία τοῦ τόπου, ὅπως σχεδιάστηκε ἐνῶσι τῆς κατασκευῆς ἐνὸς κτηματολογίου ποῦ ὥστόσο δὲν ὀλοκληρώθηκε· ἡ δευτέρη συγκροτεῖται ἀπὸ ποιοτικότερες μαρτυρίες, τὶς μαρτυρίες τῶν περιηγητῶν: ἡ χαρτογραφία παρουσιάζει γεωγραφικὰ σύνολα μὲ λεπτομερὴ ὅμως σήμανση τοῦ χώρου, μάλιστα καὶ τοῦ οἰκισμένου· οἱ μαρτυρίες τῶν ταξιδιωτῶν μᾶς δίνουν γενικὲς εἰκόνες καὶ ἐκτιμήσεις. Καθεμιά ἀπὸ τὶς κατηγορίες τῶν πηγῶν ὑποβάλλει καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἱστοριογραφικὴ τῆς χρήσι. Ἡ χαρτογραφία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀναγραφὰς τοῦ οἰκισμένου χώρου στὶς καταστιχάζσεις ὁδηγεῖ σὲ διερευνήσεις ποῦ ἀνήκουν στὸ πεδίο τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας: αὐτὲς οἱ τελευταῖες ἀποτελοῦν ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἰσχυρὰ σημεῖα τῆς ἐργασίας καὶ τοῦτο γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι ἡ γεωγραφία συνεξετάζεται μὲ τὴ διοικητικὴ διαίρεση. Αὕτῃ ἡ παρατήρηση χά- νει τὴ φαινομενικὴ τῆς ἀπλοϊκότητά ἀπὸ τῆ στιγμῇ ὅπου ἀναλογιστεῖ κανεῖς ὅτι οἱ ὀθωμανικὲς διοικητικὲς διαιρέσεις συνάπτονται μὲ τὶς δημοσιονομικὲς κατανομὰς καὶ ὅτι τὰ γεωγραφικὰ συστήματα τῶν Βενετῶν δὲν εἶναι ἄσχετα μὲ τὰ προηγούμενα ὀθωμανικά. Ἔτσι, γίνεται κατανοητὴ ἡ μεταβλητότητα τοῦ γεωγραφικοῦ καὶ διοικητικοῦ συνόρου καὶ ἀκόμη ἡ διάσπαση τῆς γεωγραφικῆς συνέχειας: πηγὴ προσόδων τὰ διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου, ἐντοπιζόνται μὲ κριτήριό τὴ διαμονὴ ἐκεῖνων στοὺς ὁποίους οἱ πρόσοδοι αὐτὲς εἶχαν ἐκχωρηθεῖ. Ἡ μαρτυρία, τώρα, τῶν περιηγητῶν γιὰ τὸ Ἄργος δὲν ἔχει φυσικὰ κάποιον ἰδιαίτερο χαρακτήρα: ἰσχύει γι' αὐτὴν ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἄλλα πεδία τῆς παρατήρησής τους.

Ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι οἰκισμοὶ ποῦ διατηροῦν λείψανα τοῦ κλασσικοῦ τους παρελθόντος, ἔτσι καὶ τὸ Ἄργος κινεῖ μὲ συγκριτικὸ τρόπο τὴν παρατήρηση τοῦ ταξιδιώτῃ καὶ προσδιορίζει, συνήθως ἀρνητικὰ, τὴν ἀντίδρασή του. Ὡστόσο, συμβαίνει οἱ ἀντιδράσεις νὰ μὴ σκιαζοῦνται ἀπολύτως ἀπὸ τὸ ἱνδαλμα τοῦ παρελθόντος καὶ τὸ παρὸν νὰ ἐντυπώνεται καθ' ἑαυτό: στὶς πλούσιες ἀναφορὰς στὰ περιηγητικὰ κείμενα ποῦ συναντᾶμε στὸ βιβλίο αὐτὴ ἡ διάσταση τῆς πρόσληψης τοῦ πραγματικοῦ εἶναι ἐμφανὲς καὶ μᾶς βοηθᾷ νὰ κατανοήσουμε τὶς νοηματικὲς προϋποθέσεις τῆς μαρτυρίας, συνεπὼς τὴν ποιότητά της· ἔτσι, οἱ μαρτυρίες αὐτὲς δὲν ἰσοπεδώνονται. Ἀλλὰ οἱ γενικὲς εἰκόνες δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ σχέση τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸ χῶρο: προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τῶν καταστιχάζσεων.

Πρόκειται γιὰ μιὰ περιοχὴ μὲ ἀσθενὴ πληθυσμικὴ πυκνότητα στὴν ὕπαιθρο, μικρὴ σὲ σχέση μὲ τὴ γειτονικὴ τοῦ Ναυπλίου· τὰ δυὸ ἀστικά κέντρα, Ναῦπλιο καὶ Ἄργος, ἔχουν διαφορετικὸ δημογραφικὸ βάρος μὲ τὸ πρῶτο νὰ ὑπερτερεῖ· ὁ ὀπιοκισμὸς, ποῦ μὲ συστηματικὸν τρόπο προώθησαν οἱ Βενετοί, ἔχει ἐπίσης διαφορετικὴ κατανομή, σὲ ὄφελος πάντα τοῦ Ναυπλίου. Δίπλα στὶς διαφορὰς καὶ οἱ ὁμοιότητες: καὶ στὶς δυὸ περιοχὰς ἡ σχέση καλλιέργημένων καὶ ἀκαλλιέργητων ἐδαφῶν εἶναι ἡ ἴδια. Ἀλλῃ σύγκριση: μὲ τὴν ἴδια περίπτω ἔκταση καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη περιοχὴ, δὲν παρουσιάζουν σοβαρὴ ἀπόκλιση ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν χωριῶν τους· ἡ δια-

φορά, καθώς σημείωσα, ἀφορᾷ τὴν πληθυσμική τους πυκνότητα. Καί στίς δυὸ περιοχὲς ὑπάρχουν ζευγολατῖα, ἐκτεταμένες δηλαδὴ ἀτομικὲς γαῖες, ὥστόσο τὰ καλλιεργούμενα στὸ Ναύπλιο εἶναι περισσότερα.

Διάλεξα μερικά παραδείγματα, γιὰ νὰ δείξω τὸ θεματικὸ ἀνάπτυγμα ποῦ ἀνακύπτει ἀπὸ τὴ σωστὴ ἀλλὰ καὶ ἐργώδη ἀξιοποίηση τῶν καταστροφώσεων, τὴν ὁποία ἡ συγγραφέας ἔφερε σὲ πέρας: θεματικὸ ἀνάπτυγμα ποῦ μεταγράφει πραγματικότητες, τὴ φυσιογνωμία τοῦ κατοικοῦμενου καὶ καλλιεργούμενου χώρου, τὶς διαφορὲς καὶ τὶς ὁμοιοτήτές του. Ἀκόμη καὶ τὴν ἐπ'ἀνδρῶσὶ τοῦ. Ἀναφέρθηκα πρὶν στὸν ἐποικισμὸ: ἡ συγγραφέας προσφυδὸς τονίζει τὴ συγκέντρωση τῶν ἐποίκων στὸ κατ' ἐξοχὴν ἀστικό κέντρο τῆς Ἀργολίδας, τὸ Ναύπλιο, καὶ ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἐνδοχώρα τοῦ Ἀργούς, δηλαδὴ ὅπως παντοῦ τὰ πρῶν τουρκικὰ κτῆματα, εἶναι ἓνα εἶδος δεξαμενῆς γιὰ τὴν προικοδότηση τῶν ἐποίκων. Οἱ τελευταῖοι δὲν εἶναι συνώνυμοι μὲ τοὺς καλλιεργητές, εἶναι κατὰ κύριο λόγο εἰσοδηματίες, μάλιστα τῆς πόλης. Εἶναι, καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῇ, πρόδηλη ἡ συμβολὴ τῆς ἐργασίας στὴν κατανόηση τῆς ἐποικιστικῆς πολιτικῆς τῶν Βενετῶν στὴν Πελοπόννησο, στὴ γνῶση τῆς οἰκονομικῆς φυσιογνωμίας τῶν ἐποίκων. Πρόδηλη εἶναι ἐπίσης ἡ συμβολὴ τῆς στὴ γνῶση τῆς ὑπαίθρου πρὶν ἀπὸ τὴ σύντομη βενετικὴ κυριαρχία: πρόκειται γιὰ τὸν ὑψηλοῦ βαθμοῦ ἐλεγχὸ τῆς γῆς ἀπὸ τοὺς ὀθωμανοὺς, τὸ μέτρο τοῦ ὁποῖου δίνει ἡ ἔκταση τῶν καλλιεργούμενων ἐδαφῶν ποῦ πέρασαν στὴν ἐξουσία τοῦ βενετικοῦ δημοσίου. Τὶς ὀθωμανικὲς ὁμως καταστάσεις τὶς παρακολουθοῦμε σὲ ἄλλο ἐπίπεδο καὶ σὲ ἄλλη χρονικὴ στιγμή.

Σὲ ἄλλο ἐπίπεδο: ἂν ἡ παρακολούθηση τῶν διοικητικῶν τυχῶν τοῦ Ἀργούς κατὰ τὸν ιη' καὶ τὸν ιθ' αἰῶνα δένεται μὲ τὶς ἱστοριογεωγραφικὲς ἀναπτύξεις ποῦ ἀφοροῦν τὴ βενετικὴ περίοδο, ἄλλες διερευνήσεις, διαρθρωμένες σὲ συναφεῖς θεματικὲς ἐνότητες, συνιστοῦν νέα πεδία παρατήρησης: ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴ φυσιογνωμία τῆς πόλης, τοὺς κοινωνικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς τῆς χαρακτήρες, γιὰ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία τῆς περιοχῆς καί, κυρίως, γιὰ τὶς φορολογικὲς λειτουργίες τῆς κοινότητος. Μνημονεύω ἓνα ἀκόμη καίριο πεδίο παρατήρησης, τὴν ἀγροτικὴ διακίνηση. Ὅλα αὐτὰ κατὰ τὸν φθίνοντα ιη' καὶ τὶς δυὸ πρῶτες δεκαετίες τοῦ ιθ' αἰῶνα. Δὲν ἔχει νόημα νὰ συνοψίσω ὅσα ἐκτίθενται στίς μεστὲς σελίδες ποῦ ἀφιερώνονται στὰ ζητήματα αὐτὰ ἢ νὰ ἐπαναλάβω τὰ συμπεράσματα. Δὲν μοῦ ἀπομένει παρὰ νὰ διατυπώσω λίγα βραχύλογα σχόλια γιὰ τὴν πραγματούμενη εὐστοχὴ ἀξιοποίηση τῶν σχετικῶν μὲ τὴ φορολογία κοινοτικῶν πηγῶν.

Πρῶτα θὰ πρέπει νὰ τονίσω τὴν εὐκρίνεια μὲ τὴν ὁποία περιγράφεται μὲ βάση τὰ τεκμήρια ὁ φορολογικὸς μηχανισμὸς, ποῦ ἐδράζεται στὸ ἀναδιανεμητικὸ σύστημα, καὶ συνεπῶς ἀναδεικνύεται ἡ μερίκευσή του στοῦ τοπικοῦ ἐπίπεδο. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῇ, τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀργούς ἔρχεται νὰ εἰκονογραφῇ γενικότερες καταστάσεις καὶ νὰ ὑποδείξει τὴν ὀριακὴ ἀποδεικτικὴ ἀξία αὐτῶν τῶν τεκμηρίων ὡς ἔμμεσων μαρτύρων γιὰ τὴ δημογραφία καὶ τὴν οἰκονομία τῆς πόλης καὶ τῆς ὑπαίθρου τοῦ Ἀργούς: μιὰ οἰκονομία ποῦ ἀντανακλᾶται, μὲ μερικὸ πάντα τρόπο, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς ὅσο καὶ σὲ ἐκεῖνο τῶν εἰσοδημάτων, ποῦ βέβαια εἶναι ἀνισα. Ἀκόμη, θὰ πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ἡ τεχνικὴ ἀνάλυση τοῦ τεκμηρίου γίνεται ἐνῶντι οὐσιωδῶν ζητημάτων: ἔτσι, ἡ παρακολούθησή τοῦ τρόπου ἀποπληρωμῆς τοῦ φόρου ἀνάγεται στὸ ζήτημα τοῦ δανεισμοῦ καὶ τῆς κα-

ταχρέωσης και στην πρακτική της υποκατάστασης του νομίσματος από φυσικές αξίες, από την προσφορά εργασίας ή υπηρεσιών. Προς την ίδια κατεύθυνση, η καταγραφή των «παρακεντέδων» ανάγεται στο ζήτημα της αγροτικής διακίνησης, στην περίπτωσή μας μέσα, κυρίως, στα όρια της περιοχής: η διακίνηση των ανθρώπων δεν ανήκει προφανώς στα άγνωστα της ιστορίας των αγροτικών οικονομιών, περιμένει ωστόσο τη θεμελίωσή της μέσα από τα τεκμήρια που θα επιτρέψουν να καταλάβουμε τους τύπους της, γιατί δεν είναι μονοσήμαντη. Το παράδειγμα του "Αργούς μᾶς ἔδειξε την αξιοσημείωτη ἔκτασή της καί, ὡς ἓνα βαθμό, ἐμμέσως καί ἀπό τήν οἰκονομική της φυσιογνωμία.

Τέλος, στην οπτική ποιῆς ιστορίας γράφθηκε αὐτὸ τὸ βιβλίο πὺν ἔχω τῇ χαρᾷ νὰ προλογίζω. Πρόκειται πρὶν ἀπ' ὅλα γιὰ ἓνα δεῖγμα δημιουργικῆς χρήσης τοῦ τεκμηρίου πὺν μὲ θεμιτὸ τρόπο τίθεται στὴν ὑπηρεσία ἱστορικῶν αἰτουμένων πὺν δὲν ἀνήκουν στὴ δική του πρόθεση. Πρόκειται ἐπίσης γιὰ μιὰ μερικευμένη χρονικὰ καὶ τοπικὰ πρόβαση σὲ γενικὰ ζητήματα μὲ ἐπικέντρο τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία, ὅπως ἐμμέσως ἀνακύπτει ἀπὸ τὸ τεκμήριο, ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ ἄλλα μορφώματα, πόλεις, συλλογικὲς συμπεριφορές, πὺν κι αὐτὰ ἀναδύονται ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ἀγροτικὴ οἰκονομία. Μὲ δυὸ λόγια, ἡ κυρία Εὐτυχία Λιάτα, ὅταν μιᾶ γιὰ τίς τιμὲς τῶν ἀγαθῶν στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα τὸν 19 αἰῶνα, γιὰ τὴν κυκλοφορία τῶν νομισμάτων, γιὰ τὴν κοινότητα τῆς Σερίφου, γιὰ τὴν ἐνδυμασία, γιὰ τίς ἐμπορικὲς στρατηγικὲς, γιὰ τὸν τρόπο πὺν συγκροτεῖται ἓνα ἀπομνημόνευμα, γιὰ τὴ γῆ καὶ τοὺς ἀνθρώπινους συντελεστὲς τῆς, μᾶς δίνει, μέσω τῆς διαδικασίας τῆς ἀποκατάστασης τοῦ πραγματικοῦ, τίς προσωπικὲς τῆς συννετὲς ἀπαντήσεις στὰ κοινὰ ἐρωτήματα πὺν ἐπιτρέπουν στοὺς ἱστορικοὺς νὰ μορφῶνουν ἓνα συλλογικὸ πρόσωπο.

ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ

Εἰ δέ κεν Ἄργος ἱκοίμεθ' Ἀχαιικόν, οὔθαρ ἀρούρης

Ιλιάδος Ι, στ. 283

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 'Αργος και το Ναύπλιο, δυο πολιτείες αργολικές, τόσο κοντινές η μια στην άλλη —δεν τις χωρίζουν παρά μονάχα 10 χιλιόμετρα δρόμος ευθύς— διπλάσια σχεδόν σε πληθυσμό η πρώτη από τη δεύτερη¹, διεκδικήτριες κι αφέντρες του πλούσιου αργολικού κάμπου, η μια ριγμένη χαμηλά στο νοτιότερό του άκρο λούζεται στον Αργολικό τον κόλπο κι η άλλη απλωμένη νωχελικά καταμεσής στη δυτική μεριά του, λες και φρουρούν τον κάμπο τους, η μια από τη θάλασσα, απ' τη στεριά η άλλη, κι οι δύο με τα κάστρα τους: Λάρισα, Παλαμήδι.

Πόλεις γειτονικές αλλά και τόσο ανόμοιες: τ' Ανάπλι βενετσιάνικο, το 'Αργος τουρκοχώρι, κάτι που είναι βαθιά συνείδηση ακόμα ως τα σήμερα όχι μονάχα στους κατοίκους τους αλλά και σ' όλη την περιοχή. Συνείδηση που ξεκινάει από παλιά από τον 18ο αιώνα, όταν το 'Αργος, σήμαντο και ρημαγμένο, ήταν το θλιβερό αρβανιτοχώρι σ' αντίθεση με το Ναύπλιο, που, όσο κι αν παρήκμασε στη δεύτερη τουρκοκρατία, διατηρούσε ακόμα αρκετό από το βενετσιάνικο μεγαλείο του, ώστε ν' αφήνει στη συνείδηση των ανθρώπων της περιοχής περιθώρια ελπίδας για αναγέννηση².

1. Σύμφωνα με την απογραφή του 1991 η πόλη του 'Αργους είχε 21.901 κατοίκους και του Ναυπλίου 11.897. *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 17ης Ματίου 1991*, έκδ. Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, Αθήνα 1994, σ. 33-34. Και στο παρελθόν όμως, αν ανατρέξουμε, θα διαπιστώσουμε κατά περιόδους τη δημογραφική ευρωστία του 'Αργους έναντι του Ναυπλίου· βλέπε σχετικά το κεφάλαιο για τα δημογραφικά εδώ.

2. Η διαφορά ανάμεσα στην υποβαθμισμένη αγροτική κοινωνία του 'Αργους κατά τη δεύτερη βενετική κυριαρχία και στον αστικό, κατεξοχήν εμπορευματικό, χαρακτήρα της ναυπλιακής κοινωνίας προκύπτει και από σύγχρονες μαρτυρίες εποίων της περιοχής, οι οποίοι σαφώς προτιμούν την εγκατάστασή τους στο Ναύπλιο και την ενασχόληση με το εμπόριο από την αγροτική ζωή του 'Αργους: «...ἐγὼ εὐτοῦτο ὅπου ἔκαμα καὶ ἀνοίξα ἀργαστήριον τὸ ἔκαμα δὴα νὰ μὴν πάο καὶ κατακαθύσο εἰς τὸ 'Αργος καὶ καταλύσο τὸ ἐδικὸν μου καὶ γίνο ἥσια μὲ τοὺς χωριάτες...», θα εκφράσει στα 1712 την απόγνωση του ο αθηναίος έποικος Μιχ. Μέλος προς τον εμπορευμένο κι εγκατεστημένο στη Βενετία αδελφό του, Γ. Μέλο. ΕΙΒ, *Παλ. Αρχ.*, τ. 146, φ. 6^ν. Στοιχεία για τη διάκριση ανάμεσα στις διαφορετικές κοινωνίες των δύο αυτών αργολικών πόλεων στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα βλέπε Ευτ. Δ. Λιάτα, «Τεκμήρια για την αθηναϊκή κοινωνία στις αρχές του 18ου αιώνα», *Μνήμων* 11 (1986) 42-44· της ίδιας, «Όψεις της κοινωνίας τ' Αναπλίου στις αρχές του 18ου αιώνα. (Με απορρή μια διαθήκη)», *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σ. 245-270 και

Δυο πόλεις όπου οι γεωγραφικοί συντελεστές όχι μόνο δεν επιδρούν διαχωριστικά αλλά αντίθετα λειτουργούν απόλυτα ενωτικά και συμπληρωματικά, ενδοχώρα-λιμάνι, και τις υποχρεώνουν σε αιώνια συνύπαρξη: δυο πόλεις, δυο αντίθετοι πολιτισμοί, δυο κόσμοι διαφορετικοί, αντιδικούν και συνυπάρχουν, από παλιά ως σήμερα δίχως η «έχθρα» τους αυτή νάχει να κάνει με οικονομικές διεκδικήσεις αλλά ανάγεται μονάχα στο πεδίο των νοοτροπιών.

Βαθιά η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σ' αυτές τις δυο τις πολιτείες του Αργολικού, ταγμένη καθεμιά να παίζει ρόλο πρωταγωνιστή σε διαφορετικές εποχές: τ' Ανάπλι, πόλη-λιμάνι, κάτω από τη βενετσιάνικη κυριαρχία θα έχει την πρωτοκαθεδρία στην περιοχή, καθώς από τη θέση του ανταποκρινόταν απόλυτα στην οικονομική πολιτική των κυριάρχων, που ήταν η ανάπτυξη μέσω του εμπορίου. Κι όταν θ' αλλάξει ο κύριος, τ' Ανάπλι θα παραδώσει τη σκυτάλη στο 'Αργος κι αυτό θ' αποσυρθεί κουρνιάζοντας σιωπηλά κάτω απ' το κάστρο του σ' αναμονή και προσμονή ως τη μεγάλη ώρα, ως νάρθει πάλι η σειρά του και να γίνει αυτό η πρώτη ελεύθερη πρωτεύουσα, έστω και για σύντομο χρονικό διάστημα, του μικρού τότε ελληνικού κράτους. Και το 'Αργος, πόλη αγροτική, κάτω από την οθωμανική κυριαρχία θα αναπτυχθεί σε διοικητικό και οικονομικό κέντρο του βιλαετίου, ανταποκρινόμενο κι αυτό με τη σειρά του, λόγω της θέσης του, στην οικονομική πολιτική του νέου κυριάρχου, που ήταν η προσπόριση εσόδων κυρίως από την εκμετάλλευση της γης. Όλα αυτά θα πάρουν τέλος με τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα κι οι δυο πολιτείες θα περιοριστούν στο ρόλο συνηθισμένων επαρχιακών πόλεων, ζώντας με την ανάμνηση και τη νοσταλγία των περασμένων μεγαλείων.

Είναι εμφανές το ενδιαφέρον που θα παρουσίαζε μια παράλληλη, μια ενιαία μελέτη των δύο αυτών πόλεων και των περιοχών τους, που άλλωστε αδιάκριτα διαχέεται η μια μέσα στην άλλη. Όμως εδώ θ' ασχοληθούμε ειδικά με το 'Αργος και την περιοχή του, και μάλιστα δίνοντας έμφαση σε δύο διαφορετικές στιγμές του ιστορικού παρελθόντος του: η μια στα μέσα της τριαντάχρονης δεύτερης βενετσιάνικης κυριαρχίας κι η άλλη έναν αιώνα αργότερα στην ύστερη περίοδο της αντίστοιχης οθωμανικής, κι ακόμα πιο περιορισμένα στα χρόνια πριν από την Επανάσταση.

«Ένα εργαστήρι τ' Αναπλιού στη Βενετοκρατία (1712-1715), *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 3 (1998) 230-258.

Όμως και στη δεύτερη τουρκοκρατία, μολοντί διοικητικό κέντρο και πρωτεύουσα του Μοριά θα γίνει η Τριπολιτσά, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την κοινωνική και οικονομική ζωή της πόλης, το Ναύπλιο δε θα αποδυθεί εντελώς την παλιά του αίγλη, ενώ το 'Αργος με αργούς ρυθμούς θα πάρει το προβάδισμα στην οικονομική ζωή της περιοχής. Για τη σημασία της αλλαγής του διοικητικού κέντρου του Μοριά βλέπε Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά: Η σημασία της μεταφοράς μιας περιφερειακής πρωτεύουσας του 18ου αιώνα», *Ο Ερασιστής* 11 (1974) 41-56.

Τα τεκμήρια, τα υλικά, για την προσέγγιση αυτών των ιστορικών φάσεων είναι ανόμοια κι ετεροβαρή για την ιστορική αποτίμηση. Όμως καθένα απ' αυτά έχει τη δική του φωνή κι η κάθε μαρτυρία γίνεται εγγράψιμη σε μια γενικότερη σύνθεση, που στρωματογραφικά επιχειρεί ετούτη η εργασία να προσεγγίσει κριτικά κι όχι να αναπαραστήσει στιγμές από το παρελθόν του τόπου. Βασική πηγή για την αναφορά στη βενετική περίοδο του Άργους θα αποτελέσει το *Catastico Ordinario* (C.O.) του 1700 και συμπληρωματικά η περίπου σύγχρονη εκκλησιαστική απογραφή της περιοχής (1696)³. Όσο για την περίοδο της όψιμης τουρκοκρατίας η έρευνα περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε τεκμήρια αντλημένα από την αρχαική συλλογή Περούκα, που απόκειται στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος⁴. Συμπληρωματικά βεβαίως χρησιμοποιούνται και οι περιγητικές μαρτυρίες ή άλλες συναφείς πηγές και ασφαλώς η αναγκαία ειδική βιβλιογραφία.

3. Το *Catastico Ordinario* του Άργους βρίσκεται στον ίδιο αρχαικό κώδικα με το αντίστοιχο του Ναυπλίου στο ASV, *Sindici Inquisitori in Levante*, b. 81, ff. 34^r-47^v. Τα τεκμήρια της εκκλησιαστικής απογραφής έχουν δημοσιευθεί από τον Κων. Ντόκο, «Η εν Πελοποννήσω εκκλησιαστική περιουσία κατά την περίοδο της β' ενετοκρατίας», *Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher* 21 (1972) 43-168 και ειδικότερα όσα αφορούν το τριτόριο του Άργους στις σ. 67-79.

4. Για το αρχείο αυτό γίνεται διεξοδικότερα λόγος παρακάτω στη σ. 69, σημ. 166. Από το σύνολο του αρχαικού υλικού της ενότητας αυτής έχουν φωτογραφηθεί και αποθηκεύονται στο Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας τα οικονομικής φύσης τεκμήρια, δηλαδή τα φορολογικά «δεφτέρια» και τα διάφορα κατάρστιχα ή φυλλάδια ιδιωτικών και κοινοτικών δόσοληψιών μελών της οικογένειας Περούκα.

ΟΡΙΟΘΕΣΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΑΡΓΟΥΣ

Από τη βενετοκρατία στην τουρκοκρατία

Αποσαφηνίστηκε ήδη ότι με τη μελέτη αυτή δεν αποσκοπούμε να γράψουμε την ιστορία του 'Αργους και της περιοχής του «από αρχαιολόγων χρόνων έως των καθ' ημάς», όπως επιχειρούσαν παλιά κάποιοι τοπικοί λόγιοι και ιστοριοδίφες, συχνά μάλιστα με αξιολογώτατα και σοβαρά αποτελέσματα. Το εγχείρημα ανέλαβαν και έφεραν σε πέρας άλλοι σε χρόνους παλαιότερους, όταν το είδος αυτό της ιστοριογραφίας ήταν ακόμα σε ακμή⁵. Έτσι, τα γενικότερα ιστορικά γεγονότα της περιοχής δε θα μας απασχολήσουν εδώ παρά μόνο περιστασιακά και στο βαθμό που αυτό είναι αναγκαίο για τον καθορισμό του ιστορικού πλαισίου, μέσα στο οποίο επιχειρείται η διαπραγμάτευση των συγκεκριμένων ιστοριογραφικών ζητημάτων. Ξεκινώντας, λοιπόν, με την οριοθέτηση της περιοχής, που διοικητικά ορίζεται ως περιφέρεια του 'Αργους, στην ιστορική της εξέλιξη —*territorio di Argos* (β' βενετοκρατία), βιλαέτι ή καζάς 'Αργους (β' τουρκοκρατία) και επαρχία 'Αργους (ελληνικό κράτος)— θα πρέπει να προσδιορίσουμε τόσο τα γεωγραφικά σύνορα όσο και τα διοικητικά όρια σε κάθε εποχή, αφού το γεωγραφικό όριο δεν ταυτίζεται απόλυτα με το διοικητικό ούτε παραμένει σταθερό και αμετάβλητο στις τρεις αυτές διαδοχικές φάσεις.

Έτσι, τόσο ως προς το τεριτόριο όσο και ως προς το διάδοχό του βιλαέτι η διοικητική δικαιοδοσία υπέρκειται της εδαφικότητας του 'Αργους. Είναι διαπιστωμένο ότι στη βενετική περίοδο χωριά της περιοχής του Ναυπλίου ανήκαν διοικητικά στο τεριτόριο του 'Αργους⁶. Ανάλογο φαινόμενο έχουμε και στην τουρκοκρατία, όταν χωριά από τις γειτονικές περιοχές του Ναυπλίου, Τριπολιτσάς, Κορινθίας και Κυνουρίας υπάγονταν δημοσιονομικά και συνεπώς

5. Αναφέρομαι κυρίως στο έργο του Ιωάν. Ερν. Ζεγλίνη, *Το 'Αργος δια μέσου των αιώνων*, που πρωτοεκδόθηκε το 1948 και επανεκδόθηκε πληρέστερο στον Πύργο το 1968. Είχε προηγηθεί βεβαίως η μονογραφία για το αρχαίο 'Αργος του Γ. Κοφινιώτη, *Ιστορία του 'Αργους*, Αθήνα 1893.

6. Τα χωριά που, σύμφωνα με την απογραφή Grimani (1700), ανήκαν στα τεριτόρια 'Αργους και Ναυπλίου διοικητικά, αλλά, όχι όλα κι όχι μόνο στα συγκεκριμένα γεωγραφικά όρια βλέπε Βασ. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985, σ. 235, 245, 248· βλ. και παρακάτω σ. 23-24.

διοικητικά στο αργίτικο βιλαέτι⁷. έτσι, η μικρή πόλη του 'Αργους δέσποζε στον εκτεταμένο αργολικό κάμπο, ενώ το Ναύπλιο περιοριζόταν σ' ένα μικρό τμήμα στα νοτιοανατολικά. Είναι σαφές ότι τα όρια του τουρκοκρατούμενου βιλαετιού του 'Αργους δε συμπίπτουν απόλυτα με τα όρια του βενετσιάνικου *territorio di Argos*, όπως αυτό αποτυπώνεται στο *Catastico Ordinario*, μολοντί είναι γνωστό ότι οι Βενετοί ανακαταλαμβάνοντας το Μοριά το 1686 διατήρησαν κατά βάση την προϋπάρχουσα διοικητική διαίρεση, όπως τη βρήκαν από τη μακρόχρονη οθωμανική κυριαρχία⁸.

Πριν προχωρήσουμε στις κύριες πηγές μας, που είναι τα βενετικά απογραφικά και τοπογραφικά τεκμήρια από την περίοδο όπου γενικός προβλεπτής του Μοριά ήταν ο Fr. Grimani, ας δούμε τις προγενέστερες μαρτυρίες, περιηγητικές αυτές, που έφτασαν ως εμάς, για την ομολογουμένως όχι ιδιαίτερα από αυτή την άποψη ευνοημένη περιοχή του 'Αργους, αφού ο δρόμος για τα ταξίδια-προσκυνήματα προς την Ανατολή (Κωνσταντινούπολη, 'Αγιους Τόπους) δεν περνούσε από τις περιοχές αυτές· θα έπρεπε να συντρέχει κάποιος άλλος ειδικός λόγος για να παρακινήσει τους ταξιδιώτες να επισκεφτούν το Μοριά, κάτι που δε θα ξεκινήσει πριν από το β' μισό του 17ου αιώνα⁹.

Πρώτη χαρτογραφική επισήμανση του 'Αργους γίνεται στον αρχόμενο 16ο αιώνα από τον τούρκο χαρτογράφο Πιρί Ρεΐς¹⁰. Από τα μέσα περίπου του ίδιου αιώνα προέρχεται η επόμενη μαρτυρία του γάλλου Jean Chesneau, ο οποίος λακωνικά θα αναφερθεί στο 'Αργος επισημαίνοντας τόσο τη μικρή έκταση της πόλης όσο και την ερημιά της γύρω περιοχής¹¹.

7. Βλέπε παρακάτω σ. 31.

8. Μιχ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, ανατύπωση Αθήνα 1978, σ. 99 και την οριοθέτηση του βιλαετιού 'Αργους στη σ. 101. Για την επαρχία 'Αργους στο ελληνικό κράτος, θέμα βεβαίως με το οποίο δε θα ασχοληθούμε εδώ, βλέπε Αντ. Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, Αθήνα 1886, σ. 31-64· πβ. και Ξενοφ. Χρ. Ηλιάς, *Ιστορικά ανάλεκτα των χωρίων του τέως Δήμου Αλέας*, Αθήνα 1994, σ. 129-131.

9. Για τούτο η τοπογραφία και το οδικό δίκτυο της περιοχής στην προγενέστερη περίοδο μας είναι γνωστά από άλλου τύπου, αρχαιολογικές κυρίως, πηγές που αναδεικνύονται στη διδακτορική διατριβή του Μιχ. Σ. Κορδώση, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981, σ. 42-49.

10. «Τέσσερα μίλια περίπου απέναντι από το κάστρο [του Ναυπλίου] στη στεριά του λιβά του Μοριά υπάρχει ένα ακόμη κάστρο που ανήκει σ' αυτό το λιβά. Το λένε 'Αρχος ('Αργος). Από το 'Αργος βλέπουν τους ανθρώπους μέσα στο Ναύπλιο να κινούνται. Και τα δυο κάστρα ανταλλάσσουν προειδοποιητικά φώτα και κωδωνοκρουσίες». Δημήτρης Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς (1465-1553), η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 297-301. Τις χαρτογραφικές απεικονίσεις του Αργολικού κόλπου από τον Πιρί Ρεΐς βλέπε στο Παρόδρημα, σ. 127-128.

11. Michel Sève, *Οι Γάλλοι ταξιδιώτες στο 'Αργος*, Αθήνα - Παρίσι 1993, σ. 9. Στη συγκεντρωτική αυτή εργασία του Μ. Sève στηρίζεται η δημοσίευση της ομιλίας του R.

Έναν αιώνα αργότερα στα 1668 ο τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπή θα επισκεφτεί την Πελοπόννησο και θα μας δώσει την πρώτη, ως σήμερα γνωστή μας, εκτενή περιγραφή της πόλης του Άργους και της στενής περιοχής του συνθέτοντας μια πολύ κατατοπιστική εικόνα. Αξίζει να παραθέσουμε το σχετικό χωρίο για τον πλούτο των στοιχείων που μας παρέχει η παρατηρητική ματιά του περιηγητή:

Από 'δω, περνώντας από ενέδρες των ληστών και πορευόμενοι επί έξι ώρες προς την κατεύθυνση της Μέκκας, φτάσαμε στο Φρούριο του Άργους. Πρόκειται για κτίσμα των Βενετών. Κατακτίθηκε από το βεζίρη του σουλτάνου Σουλεϊμάν ναύαρχο Güzelce Κασίν πασά. Είναι καζάς. Τοποθεσία (θέση) του φρουρίου: Το φρούριο, πάνω σ' ένα λόφο γυμνό, είναι τετράγωνου σχήματος, βρίσκεται σε απόσταση βολής πυροβόλου από την παραλία. Έχει μια πύλη προς νότο. Μέσα έχει εσώκαστρο. Μέσα στο φρούριο υπάρχουν 150 σπίτια που, ένεκα της πανούκλας, τα είχαν εγκαταλείψει οι ιδιοκτήτες τους και γι' αυτό είναι ερειπωμένα. Στο δυτικό μέρος του έξω κάστρου υπάρχει ένας ψηλός πύργος. Και αυτός ο πύργος είναι σαν ένα εσωτερικό κάστρο στο κάστρο. Και στην κορφή του πύργου κτίστηκε ένα πέτρινο κτίσμα με τρούλο. Εδώ υπάρχουν πέντε κανόνια βασιλικά. Μέσα στον πύργο υπάρχουν οχτώ-ροφα γεμάτα ποικίλα πολεμοφόδια και τρόφιμα. Μέσα στο κάστρο υπάρχουν δεκαπέντε σπίτια με κεραμίδια. Βρίσκεται ένα τζαμί του Φατίχ (Πορθητή) Μωάμεθ. Η περίμετρος του φρουρίου είναι 2.100 βήματα. Το φρούριο περιβάλλεται από γυμνούς γκρεμούς και δεν έχει τάφρο. Το επάνω μικρό προάστιο: Υπάρχουν 80 σπίτια μωαμεθανών και χριστιανών. Η κάτω πόλη του Άργους. Από τον επάνω εξώτοιχο ως τον εξώτοιχο στην κατηφοριά είναι ακριβώς 3.000 βήματα. Στην πόλη υπάρχουν 800 σπίτια και είναι σκόρπια μέσα στον κάμπο. Τα σπίτια έχουν αμπέλια και κήπους. Υπάρχουν 2 τζαμιά και 10 μικρά τζαμιά των γειτονιών. Αποτελείται από 11 γειτονιές. Οι γειτονιές Κετχουντά είναι περιφημες. Η πόλη έχει 1 ιεροσπονδαστήριο, 2 σχολεία, 2 τεκέδες, 1 χαμάμ, 1 χάνι και 20 αραιά καταστήματα, 500 πηγάδια. Το νερό και το κλίμα της είναι θαυμάσια. Υπάρχουν αμέτρητα αμπέλια και κήποι και 40 ειδών ζουμερά σταφύλια¹².

Το καλοκαίρι του 1669 θα επισκεφτεί το Άργος ο γάλλος περιηγητής, κρατικός θησαυροφύλακας στην Caen, M. de Monceaux, ο οποίος θα δείξει

Etienne, «Οι Γάλλοι στην αναζήτηση του Άργους από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα», ΔΑ-ΝΑΟΣ 1884-1994: 100 χρόνια πνευματικής προσφοράς του Συλλόγου Αργείων «Ο ΔΑ-ΝΑΟΣ», Άργος 1995, σ. 109-117.

12. Θανάσης Π. Κωστάκης, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Πελοπόννησο», (μτφρ. Ερμούλαος Ανδρεάδης, Εμμ. Τσαλικογλου, Πηνελ. Στάθη), Πελοποννησιακά 14 (1980-1981) 279-280.

ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες της περιοχής και θα μας αφήσει ένα κείμενο πλούσιο σε πληροφορίες κυρίως αρχαιολογικές¹³.

Από τους τελευταίους επισκέπτες του τουρκοκρατούμενου Μοριά ο άγγλος Bern. Randolphe, θα αναφερθεί πολύ γενικά στο 'Αργος και τον κάμπο του γράφοντας ότι η πόλη, συγκρινόμενη με την Κόρινθο, έχει περισσότερα σπίτια και κατοίκους από εκείνη αλλά δεν είναι τόσο αναπεπταμένη¹⁴.

Η ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους Βενετούς θα σταθεί ικανή αφορμή για να κινήσει το ενδιαφέρον και άλλων ευρωπαίων ταξιδιωτών, πέρα από τους φιλοπερίεργους στρατιωτικούς της βενετσιάνικης αρμάδας, που θα θελήσουν να καταγράψουν τις εντυπώσεις τους. Στην τελευταία δεκαετία του 17ου αι. τοποθετείται η μαρτυρία του γάλλου αξιωματικού Mirabal, ο οποίος θα εκφράσει την απογοήτευσή του φτάνοντας στο 'Αργος, καθώς θα διαπιστώσει ότι αυτό δεν ήταν «παρά ένα μεγάλο ερειπωμένο χωριό με ελάχιστα αρχαία λείψανα»¹⁵.

Στη διάρκεια της δεύτερης οθωμανικής κυριαρχίας στο Μοριά οι περιηγητικές πληροφορίες για το 'Αργος είναι αραιές και πενιχρές σε ποικιλία και

13. Αφήνοντας κατά μέρος τις αρχαιολογικές πληροφορίες, σταχυολογούμε τις αναφορές στη σύγχρονη πόλη και τον τόπο: «Το 'Αργος δεν είναι πια παρά ένα χωριό τριακοσίων περίπου σπιτιών, που κτίστηκαν από τα ερείπια των ανακτόρων των Αργείων, με κίονες, ζωφόρους και επιστύλια από μάρμαρο αντί για πέτρες. Το κάστρο βρίσκεται πολύ ψηλά. [...] Δε διακρίνονται τα ερείπια του ναού της Αθηνάς ούτε και εκείνα του σταδίου, το οποίο, από τη μια πλευρά, άγγιζε τους πρόποδες του βουνού. Προχωρώντας προς τα βόρεια συναντάμε, ψηλά και στο μέσον του λόφου, τα ερείπια αρκετών σπιτιών κτισμένων από κατεδαφίσεις πολλών αρχαίων οικοδομημάτων. Τα τείχη του κάστρου είναι όλα από μια πέτρα εξίσου όμορφη με το μάρμαρο' και επειδή η εγχώρια είναι γκριζά θα πρέπει μάλλον να προέρχεται από αρχαία λείψανα.

Το κάστρο βρίσκεται πάνω σε ένα βράχο που ξεπροβάλλει από μια ράχη, η οποία δεν το δεσπόζει. Στους πρόποδες του βουνού, 200 περίπου βήματα προς τα νότια, βρίσκεται το αμφιθέατρο, αλλά ερειπωμένο...». Michel Sève, *Οι Γάλλοι...*, σ. 10.

14. «Is about twenty four Miles from the Sea. It stands in a very fine Plain, having more Houses and Inhabitants than Corinth but not so much scattered. The Castle is seated on a Hill very pleasantly. The Walls are much gone to ruine, having but few Guns, and those without Carriages. The Ruines are above three miles about the Castle. The Plain is very delightsome, abounding with wine, Oyl, and all forts of Grain». Bernard Randolph, *The present state of the Morea, called anciently Peloponnesus*, Λονδίνο 1686, σ. 11.

15. Michel Sève, *Οι Γάλλοι...*, σ. 11. Της ίδιας περιόδου είναι και δύο πολύ κατατοπιστικά τοπογραφικά σχέδια, το ένα υδρογραφικό και τ' άλλο των βοσκοτόπων, που εκπόνησαν οι Βενετοί για συγκριμένες περιοχές του περιτορίου 'Αργους: το πρώτο αφορά τη ροή του ποταμού Boliza και το άλλο την αποτύπωση της περιοχής Σερεμέτι. ASV, Ind. 377, B. 57/172, Bs. A/F και A/E αντίστοιχα. Το δεύτερο σχέδιο βλέπε στο Παράρτημα, σ. 131.

πλούτο στοιχείων¹⁶. Αξιολογότερος όλων ο W. Leake, ταξιδεύοντας στην Ελλάδα στις αρχές του 19ου αι., θα φιλοτεχνήσει ένα χάρτη του Άργους, όπου απεικονίζεται η σύγχρονη πόλη χτισμένη όλη μέσα στα αρχαία τείχη με κέντρο τη σημερινή αγορά, στην οποία ξεχωρίζει ένα τζαμί και μία εκκλησία¹⁷.

Τη μεταεπαναστατική εικόνα του αργολικού κάμπου με τις δυο μεγάλες πόλεις, το Άργος και το Ναύπλιο, καθώς και τα χωριά τους διεξοδικά και πολυεπίπεδα (γεωγραφικά, αρχαιολογικά, δημογραφικά, κοινωνικά) μας μεταδίδει ο Διονύσιος Πύρρος¹⁸.

Ας περάσουμε τώρα στην αναλυτική παρουσίαση των βενετικών τεκμηρίων αρχίζοντας από την έκθεση του σύνδικου καταστιγιωτή Μαρίνου Μικιέλ (1691): εκεί η σχετική αναφορά στην περιοχή του Άργους είναι σύντομη και άμεσα συνδεδεμένη με την περιοχή του Ναυπλίου: Τέλος η περιοχή του Ναυπλίου, θα έλεγα ότι δεν είναι πολύ μεγάλη και ότι είναι ορεινή και ακαλλιέργητη. Σ' αυτήν επεκτείνεται η πεδιάδα του Άργους που ονομάστηκε έτσι επειδή δεσπόζεται από κείνο το φρούριο. Είναι πλατιά και εύφορη, στολισμένη με πολλά χωριά, αλλά με πολλά ακαλλιέργητα μέρη. Έχει μήκος 14-15 μίλια και μεγαλύτερο πλάτος 8-10 ως το σημείο που βρέχεται από τη θάλασσα και σχηματίζει τον Αργολικό Κόλπο ή Κόλπο της Ρωμανίας. Διασχίζεται από ένα μικρό ποταμό, που έρχεται υπόγεια από την πεδιάδα του Καίσαρη και που τον χρησιμοποιούν σε πολλούς μύλους¹⁹.

Την ασάφεια που παρατηρείται ως προς τον προσδιορισμό των ορίων των δύο γειτονικών τεριτορίων Άργους και Ναυπλίου σ' όλη την περίοδο της δεύτερης βενετικής κυριαρχίας επισημαίνει και ο Β. Παναγιωτόπουλος, δίχως όμως

16. Συνοπτική παρουσίαση των έργων των γάλλων περιηγητών, και όχι μόνο, που αναφέρονται στην περιοχή του Άργους ως το τέλος του 19ου αι. βρίσκει κανείς, όπως ήδη προαναφέρθηκε στο έργο του Michel Sève και βέβαια στην ανέκδοτη διδακτορική διατριβή του, (3e cycle) *Voyages archéologiques à Argos, XVIe-XXe siècles*, Paris X, 1979. Ο επετειακός τόμος, ο αφιερωμένος στα 6.000 χρόνια ζωής του Άργους, των Marcel Piérart, Gilles Touchais, *Argos. Une ville grecque de 6.000 ans*, Παρίσι 1996, δεν προσθέτει τίποτα νέο στη σχετική βιβλιογραφία, αφού ο σκοπός της ύπαρξης ενός τέτοιου έργου είναι προκαθορισμένος και εξυπηρετεί συγκεκριμένους σκοπούς.

17. Ανάγνωση του χάρτη του Leake από τον William M. Frick, «Ταξιδιώτες και φιλέλληνες του 19ου αιώνα στην πεδιάδα του Άργους», μτφρ. Κ. Δανούσης, *Ναυπλιακά Ανάλκτα* 1 (1992) 60-65. Δεν θα επεκταθούμε εδώ σε χαρτογραφήσεις του ευρύτερου ελλαδικού ή έστω του πελοποννησιακού χώρου, όπου βεβαίως συμπεριλαμβάνεται και η συγκεκριμένη περιοχή, γεγονός που θα μας πήγαινε πολύ πιο μακριά. Για τα τοπογραφικά-χαρτογραφικά θέματα της περιοχής στην όψιμη τουρκοκρατία βλέπε και παρακάτω σ. 31.

18. Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, *Αργολικά*, επιμ. Ανδρ. Εμμ. Κεραμίδας, Αθήνα 1981, σ. 37-60.

19. Αγαμ. Α. Τσελίκας, «Μεταφράσεις βενετικών εκθέσεων περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά* 17 (1987-1988), Αθήνα 1989, σ. 154. Στα τοπογραφικά της αργολικής πεδιάδας όμως θα επανέλθουμε με αφορμή άλλες βενετσιάνικες πηγές.

να μπορεί να χρονολογήσει και την αρχή του φαινομένου αυτού, το οποίο πάντως ανάγει σ' ένα μακρινό παρελθόν²⁰.

Αναφέρθηκε ήδη ότι η βασική βενετική πηγή, που θα αξιοποιήσουμε για την εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων σχετικά με την εικόνα της περιοχής την περίοδο της δεύτερης βενετοκρατίας, είναι το *Catastico Ordinario*, δηλαδή το συνοπτικό κτηματολόγιο του τεριτορίου του 'Αργους, τεκμήριο αντίστοιχο με εκείνα της Βοστίτσας και του Ναυπλίου²¹.

Το κατάστιχο αυτό συνταγμένο επίσης επί της θητείας του Fr. Grimani (1700) με την ίδια κατασκευαστική λογική και μορφή των δύο άλλων παρέχει συναφείς μ' εκείνα πληροφορίες και κατά συνέπεια επιδέχεται ανάλογη επεξεργασία και αξιοποίηση των στοιχείων.

Σύμφωνα λοιπόν με το εισαγωγικό κείμενο του C.O.²² το τεριτόριο του 'Αργους, το οποίο συνορεύει με τα τεριτόρια Ναυπλίου, Κορίνθου, Τριπολιτσάς και Τσακωνιάς, έχει συνολική έκταση 333.510:597 βενετσιάνικων στρεμμάτων²³ και είναι ελάχιστα μεγαλύτερο σε έκταση από το τεριτόριο του Ναυπλίου (327.289:477 στρ.) αλλά υπερδιπλάσιο από εκείνο της Βοστίτσας (152.136:349 στρ.). Όπως και στην περίπτωση των άλλων δύο και το συγκεκριμένο κατάστιχο δε συνοδεύεται από το αντίστοιχο *disegno*²⁴ της περιοχής, τουλάχιστον δεν έχει εντοπισθεί στα βενετικά αρχεία. Θεωρώ, όμως, ότι το *disegno del territorio d'Argos* του 1700 που απόκειται στο Πολεμικό Αρχείο της Βιέννης μαζί με μια σειρά χαρτών και τοπογραφικών σχεδίων άλλων βενετοκρατούμενων περιοχών του ελληνικού χώρου, είναι ακριβώς το τοπογρα-

20. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί...*, σ. 166· τα εδαφικά όρια των τεριτορίων βλέπε και χάρτη 6 στη σελίδα 165 του ίδιου έργου.

21. Το κατάστιχο *ordinario* της Βοστίτσας μαζί με το αντίστοιχο *particolare* (αναλυτικό) της περιοχής έχει εκδοθεί από τους Κων. Ντόκος - Γ. Παναγόπουλο, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα 1993. Όσο για τα κτηματολόγια του Ναυπλίου της ίδιας περιόδου αποτελούν το αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης: Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αι.: οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2002. Καθώς τα γενικά θέματα περί των βενετικών καταστάσεων, απογραφών και κτηματογραφήσεων αντιμετωπίζονται διεξοδικά στις δύο αυτές μελέτες —ειδικότερα μάλιστα σ' εκείνη της Βοστίτσας— δεν θα μας απασχολήσουν ξανά εδώ.

22. Το κείμενο αυτούσιο δημοσιεύεται στο Παράρτημα, έγγρ. 1, σ. 108-9. Αποσπάσματα από το κείμενο αυτό δίνει ο M. Beaudouin, «Fragments d'une description de l'Argolide faite en 1700 par un ingénieur italien», *Bulletin de correspondance hellénique* = *Δελτίον ελληνικής αλληλογραφίας*, Αθήνα - Παρίσι 1880, σ. 206-210.

23. Πρόκειται για τοπικό μέτρο υπολογισμού της γης που βρήκαν οι Βενετοί και υιοθέτησαν παράλληλα με τα δικά τους. Για τις μονάδες μέτρησης της επιφάνειας της γης που χρησιμοποιήθηκαν από τους Βενετούς στο Μοριά βλέπε Κων. Ντόκος - Γ. Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο...*, σ. xxix.

24. Ευτ. Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο...*, σ. 29· πβ. Κων. Ντόκος - Γ. Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο...*, σ. xlviii-li.

φικό σχέδιο που συνόδευε το τευχίδιο (quinternetto), δηλαδή το C.O. του 'Αργους²⁵.

Καθώς διαπιστώνουμε από το χάρτη αυτόν, όλο το περιτόριο έχει διαιρεθεί σε 34 περιοχές, στις οποίες σημειώνονται τα ονόματα των οικισμών (ville, zeglattii, δηλαδή χωριά και ζευγολατιά), των βουνών, των ποταμών κι ελάχιστα άλλα τοπωνύμια ή σημάδια του χώρου.

Οι οικισμοί και η περιοχή τους, όπως ακριβώς αναγράφονται και οριοθετούνται στο βενετικό αυτό τοπογραφικό σχέδιο, αρχίζοντας από την πόλη του 'Αργους και την περιοχή του, είναι οι ακόλουθοι (η αρίθμηση δική μου· όπου v = villa και z = zeglattio):

Περιοχές περιτορίου σύμφωνα με

<i>το disegno</i>	<i>το Catastico Ordinario</i>
1. Borgo d'Argos - z. Scafidachi	Argos e suo distretto
2. Seremeti	z. Seremeti
3. v. La Manara - z. Tricaliti	La Manara e z. Tricaliti
4. z. Bollati	z. Bollati
5. v. Laluca Grande	Lalucha Grande
6. z. Armerina	z. Armerina
7. z. Perielà	z. La Perielà
8. Terre lavorate non si sa in che confine	Terreni coltivati qualli non si sa sotto che confine si siano
9. z. Curtachi	z. Curti e z. Goffa
10. v. Laluca Picola	Lalucha Picola
11. v. Agnifi	Agnifi
12. v. Cognica - z. Trimeri	Cognica e z. Trimieri
13. z. Achmet Bei	Budi et z. Achmet Bei
14. v. Budi - z. Mustafa Bei	z. Mustafa Bei
15. v. Camacho	Camacho
16. v. Priftani - v. Plessa	Plessa e Priffani

25. Την ομάδα αυτή των χαρτών εντόπισε στα αυστριακά αρχεία και παρουσίασε σε δημοσίευσμά της η Olga Katsiardi-Hering, «Venezianische Karten als Grundlage der Historiaschen...», *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 43 (1993) 301· πβ. η ίδια, «'Αγρωστοί βενετικοί χάρτες της Πελοποννήσου (17ος-18ος αι.)», *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Κόρινθος 9-16 Σεπτεμβρίου 1990, τ. 3, Αθήνα 1992-1993, σ. 521-527. Αντίστοιχη περιγραφή με αυτήν του 'Αργους η ίδια πηγή δίνει και για το *disegno* του περιτορίου της Βοστίτσας, που επίσης διασώζεται στο ίδιο Αρχείο. Πβ. και Ευτ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο...*, σμμ. 34. Ευχαριστώ την κυρία 'Ολγα Κατσαρδή για την πρόθυμη παραχώρηση από μέρους της φωτοτυπίας του χάρτη για μελέτη με το ξεκίνημα της εργασίας μου. Ο χάρτης αυτός δημοσιεύεται εδώ στο Παράρτημα, σ. 126 με την άδεια της κυρίας Κατσαρδή, η οποία ετοιμάζει έκδοση του συνόλου των χαρτών, και προέρχεται από φωτογραφία του πρωτοτύπου, που απέκτησα από το αρχείο της Βιέννης χάρη στην ευγενική φροντίδα του Χαράλαμπου Χοτζάκογλου.

<i>το disegno</i>	<i>το Catastico Ordinario</i>
17. v. Fichti	Fichti
18. v. Crovati	Crovati
19. v. Malandrini - v. Musachi	Malandrini e Musachi desabitata
20. v. Cuzzopodi	Cuzopodi e Cazicagni
21. v. Grias to Lithari	Girasto Lithari desabitata
22. v. Cato Ducha	Cato Ducha
23. v. Bollati - v. Taci	Boiati e Tacci
24. v. Pano Ducha - v. Pano Belessi	Panu Belessi e Panu Ducha desabitata
25. v. Cato Belessi	Catu Belessi
26. v. Capareli	Caparelli
27. v. Gnochori	Gnochori
28. v. Malevò	Malevò desabitata
29. v. Masi - v. Caria	Masi e Caria
30. v. Schinochori	Schinochori desabitata
31. v. Vrusti	Vrusti
32. v. Turnichi - v. Bua - v. Criovrissi - z. Curti	Turnichi, Bua, Crio Vrissi e z. Curti desabitato
33. v. Panu Scafidachi	Apanu Scafidachi
34. v. Civeri	Civeri

Στον παραπάνω πίνακα και στη δεξιά στήλη όπου αναγράφονται τα ονόματα των οικισμών, όπως έχουν καταγραφεί στο C.O., διαπιστώνουμε το βαθμό ταύτισης των τοπωνυμίων²⁶ και κατά συνέπεια τη συνάφεια των δύο τεκμηρίων. Και στην περίπτωση του αργίτικου C.O., όπως ακριβώς και στα ανάλογα C.O. του Ναυπλίου και της Βοστίτσας, ορίζονται λεπτομερώς τα σύνορα κάθε περιοχής και ακολουθεί η συνοπτική καταγραφή των έγγειων αγαθών και του πληθυσμού της. Πινακοθετώντας τα στοιχεία αυτά όλων των περιοχών και αθροίζοντάς τα κατά είδος σχηματίζουμε τον πίνακα V²⁷. Αν συγκρίνουμε τον πίνακα αυτό με τα αντίστοιχα αγαθά, όπως συνοπτικά καταγράφονται για όλο το περιτόριο στο τέλος του εισαγωγικού κειμένου του C.O., διαπιστώνουμε κάποιες διαφορές, άλλοτε ασήμαντες κι εύκολα εξηγήσιμες, ενδεχομένως οφειλόμενες και σε αθροιστικό σφάλμα, κι άλλοτε αξιόλογες, ώστε να θέτουν ερμηνευτικό πρόβλημα²⁸. Συγκεκριμένα, αξιοσημείωτες αποκλίσεις παρατηρούνται στην απογραφή των σπιτιών, όπου οι αχυροσκεπείς δημόσιες οικίες εμφανίζονται κατά πολύ λιγότερες στα συγκεντρωτικά, 872 έναντι 1.091 που δίνει

26. Την ταύτιση των βενετικών ονομάτων των χωριών με τα νεότερα βλέπε Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί...*, σ. 293.

27. Βλέπε Παράρτημα, πίν. V, σ. 118-119.

28. Βλέπε το εισαγωγικό κείμενο του C.O. στο Παράρτημα, σ. 109-110, όπου μέσα σε παρένθεση είναι οι αριθμοί που προκύπτουν από το άθροισμα των ειδών αυτών στις επιμέρους περιοχές.

το άθροισμα των περιοχών, ενώ αντίθετα οι ιδιωτικές ίδιου τύπου οικίες είναι στο συγκεντρωτικό διπλάσιες (470) του αθροιστικού αποτελέσματος των περιοχών (242). Στην πραγματικότητα όμως, αν αθροίσουμε τις δημόσιες και τις ιδιωτικές στη μια και στην άλλη περίπτωση, δηλαδή $872 + 470 = 1.342$ και αντίστοιχα $1.091 + 242 = 1.333$, διαπιστώνουμε ότι η διαφορά ελαχιστοποιείται τόσο, ώστε να μην τίθεται πλέον πρόβλημα· όμως το ερώτημα παραμένει ως προς τη διαφορά που παρατηρείται στις δύο καταγραφές προκειμένου για το χαρακτηρισμό των σπιτιών σε δημόσια και ιδιωτικά.

Ακόμα, στη συγκεντρωτική καταγραφή δε συμπεριλαμβάνονται οι 6 ημίλονοι (mulli) που απογράφονται στην περιοχή του Άργους και 55 συνολικά αχούρια (calive per paglia e animali) που απογράφονται στα ζευγολατιά Πυριέλα, Κούρτη, Γκόφα και το χωριό Μικρό Λάλουκα.

Τέλος, είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε μια διαφορά ως προς το χαρακτηρισμό κάποιων κτισμάτων, που όμως δεν αλλοιώνει την ουσία, όπως συμβαίνει με τα ιδιωτικά και δημόσια σπίτια. Πρόκειται για τις 303, σύμφωνα με τη συνοπτική απογραφή, κατεστραμμένες ιδιωτικές «case coperte con plache», οι οποίες στην απογραφή κατά περιοχή παντού χαρακτηρίζονται ως «vestigii di case». Ο απογραφέας φαίνεται να χρησιμοποιεί συνειδητά αυτή την έκφραση, κάτι όμως που ούτε μια φορά δεν κάνει για τα 545 επίσης κατεστραμμένα δημόσια σπίτια, για τα οποία χρησιμοποιεί τον συνήθη χαρακτηρισμό «case diroccate».

Επικεντρώνοντας την παρατήρησή μας στην εδαφική εικόνα του περιτορίου του Άργους καταστρώνουμε τον πίνακα II²⁹, όπου αποτυπώνεται τόσο η συνολική έκταση του περιτορίου όσο και κάθε περιοχής ξεχωριστά κατά εδαφικές κατηγορίες, όπως διακρίνονται στο ίδιο το κατάστιχο. Οι αποκλίσεις ανάμεσα στα συνοπτικά μεγέθη του καταστίχου και σ' εκείνα που προκύπτουν από τις αθροίσεις των περιοχών είναι ασήμαντες και για τούτο ανάξιες σχολιασμού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ποσοστό των καλλιεργημένων ή καλλιεργήσιμων εδαφών, το οποίο φτάνει περίπου το μισό της συνολικής έκτασης, αναλογία που είναι πολύ κοντά σ' εκείνη του Ναυπλίου³⁰, γεγονός που υποδεικνύει την περίπου ισομερή κατανομή του αργολικού κάμπου στις δύο αυτές μεγαλύτερες πολιτείες.

Καθώς διαπιστώνουμε από τον ίδιο πίνακα, οκτώ περιοχές (αριθ. 5-9, 12, 13, 14) αποτελούνται εξ ολοκλήρου από καλλιεργημένα εδάφη και μία από καλλιεργήσιμα, δηλαδή γη εξ ολοκλήρου εκμεταλλεύσιμη και παραγωγική. Εί-

29. Βλέπε Παράρτημα, πίν. II, σ. 112-113.

30. Ευτ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο...*, σ. 42. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Β. Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί...*, πίν. 21, σ. 176, οι πεδινές εκτάσεις στο περιτόριο του Άργους κάλυπταν μόλις το 31,6% της συνολικής επιφάνειας.

ναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι οι έξι από τους οικισμούς αυτούς αναφέρονται ως ζευγολατιά και οι τρεις ως χωριά (ville). Βέβαια, εκτός από το χωριό Χαμάκου και το Μπούτι με το ζευγολατιό Αχμέτ Μπέη, που η συνολική εδαφική τους έκταση ξεπερνάει τα 2.000 βενετσιάνικα, δηλαδή τοπικά στρέμματα, οι άλλες περιοχές είναι μικρές, μεταξύ 500 και 1.000 στρεμμάτων περίπου.

Αν συσχετίσουμε την έκταση των περιοχών αυτών με τον πληθυσμό τους³¹, διαπιστώνουμε αφενός ότι κατοικούνται κατεξοχήν ή αποκλειστικά από ντόπιους και αφετέρου ότι είναι αραιοκατοικημένες· απογράφονται 141 οικογένειες σύμφωνα με το C.O. και σύμφωνα με την απογραφή Grimani 132 οικογένειες (ή 597 ψυχές). Ο πληθυσμός αυτός κατοικεί σε μια έκταση συνολικά 10.475 βενετικών στρεμμάτων, συγκεντρωμένων σ' ένα τμήμα του κάμπου βορειοανατολικά του 'Αργους. Η πυκνότητα δηλαδή του πληθυσμού στην περιοχή αυτή του περιτορίου είναι 17,5 κάτοικοι ανά τοπικό στρέμμα. Σύμφωνα με την απογραφή Grimani το 1700 σ' όλο το περιτόριο του 'Αργους, έκτασης 333.511 στρ., κατοικούν 3.880 ψυχές, δηλαδή 86 περίπου κάτοικοι ανά στρέμμα³². Αν θελήσουμε για καλύτερη κατανόηση να μετατρέψουμε τα μέτρα επιφάνειας της εποχής στη σημερινή μονάδα μέτρησης υπολογίζοντας το στρέμμα προς 1.270 μ² (όσο δηλαδή το παλαιό τούρκικο στρέμμα) έχουμε μια έκταση 423.559 μ², δηλαδή 423,5 χλμ.², στην οποία τα 10.475 στρ. της περιοχής των εννέα παραπάνω οικισμών είναι περίπου 13,30 χλμ.². Στην αναγωγή αυτή η πυκνότητα για όλο το περιτόριο είναι 9 περίπου κάτοικοι³³ ανά χλμ.², ενώ στην περιοχή των 9 χωριών αναλογούν 44,80 κάτοικοι ανά χλμ.².

Στους χάρτες που παρατίθενται στο Παράρτημα και έχουν σχεδιαστεί

31. Βλέπε Παράρτημα, πίν. Ι, σ. 111.

32. Για την πυκνότητα του πληθυσμού τόσο όλου του Μοριά όσο και καθεμιάς περιοχής ξεχωριστά βλέπε Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί...*, σ. 170-182· ειδικότερα για το περιτόριο του 'Αργους στα 1700 αναλογούν 7 κάτοικοι ανά χλμ.² ενώ όλου του Μοριά είναι 8,4 κάτοικοι· στο ίδιο, σ. 173 και 176. Βλέπε και εδώ το κεφάλαιο για τα δημογραφικά, σ. 36.

33. Καθώς προαναφέρθηκε ο Β. Παναγιωτόπουλος, ό.π., σ. 176, δίνει 7 κατοίκους ανά χλμ.²· ο Β. Παναγιωτόπουλος όμως έχει κάνει την αναγωγή σε χλμ.² αθροίζοντας την έκταση που δίνει η Στατιστική Υπηρεσία για καθεμία από τις κοινότητες, τις οποίες ταυτίζει με τις περιοχές που αναφέρονται στο βενετσιάνικο κτηματολόγιο του 'Αργους. Διπλάσιο του σύγχρονου ελληνικού στρέμματος, δηλαδή 2.000 μ², υπολογίζει το στρέμμα του κατ'απόφαση ο P. Topping, «A Cretan family in exile. The Chortatsai in Argolis 1688-1715», *Ροδωνία*, τ. Β', Ρέθυμνο 1994, σ. 526, σημ. 4. Διαφορετική αντιστοιχία, ίση προς 1.875 μ² (με βάση 625 passi το στρέμμα), χρησιμοποιεί ο Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιθ' και ιθ' αι.*, Αθήνα 1988, σ. 86, για να αποδώσει την τοπική μονάδα μέτρησης της επιφάνειας σε σύγχρονα μέτρα. Στις περιπτώσεις αυτές το περιτόριο του 'Αργους καλύπτει 667 χλμ.² ή 625,33 χλμ.² αντίστοιχα.

σύμφωνα με τα οικιστικά δεδομένα της εκκλησιαστικής απογραφής (1696) και της απογραφής του 1700³⁴ σημειώνονται, ποιές περιοχές του βενετσιάνικου τεριτορίου ταυτίζονται με τμήματα της επαρχίας 'Αργους, η οποία είναι σαφώς ευρύτερη³⁵, σχεδόν διπλάσια του τεριτορίου' οι μη χρωματισμένες περιοχές ανήκουν σε γειτονικά τεριτόρια.

Προσδιορισμός του βιλαετίου του 'Αργους

Αναφέρθηκε ήδη ότι όσον αφορά τη βενετσιάνικη περίοδο του 'Αργους δεν υπήρχε απόλυτη γεωγραφική και διοικητική ταύτιση της περιοχής, γεγονός που διαπιστώνουμε ότι συνεχίζεται και στη διάδοχη κατάσταση της οθωμανικής κυριαρχίας. Εντούτοις, μπορούμε να πούμε ότι το βιλαέτι του 'Αργους περισσότερο απ' όσο το τεριτόριο, ταυτίζεται με την ομώνυμη σημερινή επαρχία.

Απογραφή βεβαίως του Μοριά κατά τη β' τουρκοκρατία, ανάλογη μ' εκείνη της βενετοκρατίας, δεν έχουμε. Έχουμε όμως κάποια φορολογικά κατάστιχα που, ως ένα βαθμό, αποτελούν μορφή «απογραφής», έστω και μέρους του πληθυσμού μόνο του φορολογούμενου, δηλαδή του χριστιανικού πληθυσμού. Πριν όμως προχωρήσουμε στην αξιοποίηση των τεκμηρίων αυτών και για τον προσδιορισμό της διοικητικής δικαιοδοσίας του βιλαετίου 'Αργους, ας αναφερθούμε με αδρές γραμμές στα διοικητικά θέματα της περιοχής.

Σύμφωνα με πληροφορίες του Leake το βιλαέτι του 'Αργους ήταν «φέουδο» της Mariem Σουλτάνας, μιας από τις αδελφές του Σουλτάνου Σελήμ Γ', και για σειρά ετών είχε απαλλαγεί από την υποχρέωση της παροχής καταλύματος στους ταξιδιώτες, προνόμιο που είχε ως συνέπεια την προσέλκυση σ' αυτό πολλών εύπορων ελλήνων. Την ίδια εποχή, λέει ο Leake, το Ναύπλιο βρισκόταν σε παρακμή, ενώ μέχρι το 1790 ως έδρα διοικητική του Μοριά συγκεντρωνε όλους τους τούρκους υπαλλήλους σ' αντίθεση με το 'Αργος, όπου συσπειρώνονταν οι έλληνες προσετοί³⁶.

34. Βλέπε Παράρτημα, σ. 134-135. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου στη φίλη Ελένη Καλαφάτη, αρχιτέκτονα-ιστορικό, στην οποία οφείλεται ο σχεδιασμός αυτών των χαρτών.

35. Η έκταση της σημερινής επαρχίας 'Αργους είναι 1.062 χλμ.².

36. William M. Leake, *Travels in the Morea*, τ. 2, Λονδίνο 1830, σ. 347, 358-360. Για τη διοικητική διαίρεση του Μοριά και τη διοίκηση των οθωμανών στην περιοχή βλέπε Μιχ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...*, σ. 78-113 και από τη νεότερη βιβλιογραφία τη διδακτορική διατριβή της Αναστασίας Κυρκίνη-Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, Αθήνα 1996.

Σχετικά με την παράλληλη χρήση στις πηγές διαφορετικών όρων για τις διοικητικές περιφέρειες του Μοριά, ο Μιχ. Σακελλαρίου (ό.π., σ. 84) σημειώνει ότι ήταν δόκιμος ο όρος βιλαέτι για τη διοικητική, σαντζάκι για τη στρατιωτική και καζάς για τη δικαστική απόδοση της ίδιας περιφέρειας.

Η μεταφορά της πρωτεύουσας της τουρκικής διοίκησης στην Τριπολιτσά το 1791, καθώς αναφέραμε ήδη, και μια φοβερή επιδημία που ενέσκηψε τότε στην περιοχή οδήγησαν στην παρακμή και σχεδόν ερήμωση τ' Αναπλιού, ενώ το 'Αργος αναδεικνυόταν σε διοικητικό και οικονομικό κέντρο της περιοχής.

Ο Πουκεβίλ αναλυτικότερος και πλουσιότερος στις ειδήσεις του για τη διοικητική κατάσταση στο Μοριά, θα σημειώσει στα 1816, παραθέτοντας και τον πληθυσμό τους, ότι τα χωριά που ανήκαν στο βιλαέτι του 'Αργους ήταν 13 και άλλα 6 εκείνα, που μολονότι βρίσκονταν γεωγραφικά σε γειτονικά βιλαέτια, διοικητικά ανήκουν στη δικαιοδοσία του 'Αργους³⁷. Αναδημοσιεύουμε τον κατάλογο με τα ονόματα των χωριών αυτών και τον πληθυσμό τους, όπως ακριβώς τον δίνει ο Πουκεβίλ:

<i>Cadastre du canton d'Argos Noms des villages dependant immédiatement d'Argos</i>	<i>Nombre des familles</i>
Coutzo-Podi	250
Barnaca	80
Courtazi	50
Phicti, ou Dictys-Cato	25
Phicti, ou Dictys-Apano	30
Baleu-Cato	100
Apano-Baleu	150
Ourousi	30
Carya	150
Caparelli	20
Niochori	30
Pougiari	210
Argos	2.000
Total des familles	3.125
Total des individus	15.625
Dans la Laconie	
Hiérachi	300
Palæo-Chori	144
Agio-Vasili	100
Dans l'Arcadie	
Douména, près Calavryta	140
Caligianicha	150
Alvana Charlanaki, formant 20 villages	380
Total des familles	914
Total des individus	4.570
Total Général de la population	20.195

37. F. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 5, Παρίσι 1827, σ. 212-213. Διεξοδική περιγραφή της περιοχής του 'Αργους και των χωριών του δίνει ο ίδιος στο *Ταξίδι στο Μοριά*, πρόλογος, σχόλια Τάσου Βουρνά, Αθήνα 1980, σ. 147-148, 409-412· πβ. και Ιωάν. Ζεγκίνης, *Το 'Αργος...*, σ. 282-283.

Εκτός, αυτών όμως, κατά καιρούς και άλλα χωριά ή συγκροτήματα οικισμών υπάγονταν διοικητικά στο 'Αργος³⁸

Το παράδοξο αυτό διοικητικό σύστημα επισημαίνει και ο Φωτάκος στα απομνημονεύματά του: «...των δύο χωριών Δουμενά και Χαλκιανίκα εκεί, επειδή τα δύο αυτά χωριά ήσαν του 'Αργους, το δε 'Αργος τότε είχε χωριά ιδικά του εις άλλας επαρχίας, διότι όπου εκατοικούσεν ο Αγάς, όστις ώριζε το χωρίον, εις εκείνην την επαρχίαν και αυτό ανήκεν...». Όμως, εξαιτίας κάποιας «σύγχυσης» που συνέβη ανάμεσα στον Περούκα και σε κατοίκους των δύο παραπάνω χωριών, αυτά αποσπάστηκαν από το 'Αργος «και επήγαν εις την επαρχίαν των τα Καλάβρυτα»³⁹.

Ας επανέλθουμε για λίγο στα στοιχεία που δίνει ο Πουκεβίλ για τις δυο γειτονικές αργολικές περιοχές, εξετάζοντας συγκριτικά τους πίνακες με τα χωριά των βιλαετιών 'Αργους και Ναυπλίου⁴⁰. Μια πρώτη διαπίστωση είναι ότι πολλά χωριά που καταγράφονται στο βιλαέτι του Ναυπλίου, στις βενετσιάνικες απογραφές ανήκαν στο περιτόριο του 'Αργους. Στο βιλαέτι 'Αργους ανήκουν 18 χωριά και μαζί με το 'Αργος έχουν σύνολο κατοίκων 20.195. Στο βιλαέτι Ναυπλίου ανήκουν 32 χωριά και μαζί με το Ναύπλιο το σύνολο των κατοίκων είναι 11.780, στους οποίους όμως πρέπει να προστεθούν και 6.000 Τούρκοι της φρουράς. Καθώς παρατηρούμε, μολονότι το βιλαέτι Ναυπλίου έχει διπλάσιο περίπου αριθμό χωριών από το αντίστοιχο του 'Αργους, εντούτοις τα χωριά του είναι τα περισσότερα μικρά, όπως, άλλωστε, και η ίδια η πόλη, η οποία χωρίς την τούρκικη φρουρά έχει περίπου κάτι παραπάνω από το 1/3 του πληθυσμού του 'Αργους.

Η χαρτογραφική απόδοση του βιλαετίου του 'Αργους κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία μας είναι γνωστή κυρίως από τους περιηγητές και πάντως διαφέρει αισθητά από το ένα στο άλλο τεκμήριο, εφόσον βέβαια αυτά είναι αποτέλεσμα αυτοψίας και όχι φανταστικής ή αντιγραφικής διαδικασίας. Έτσι, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος που δίνεται χαρτογραφικά η περιοχή από τον Barbié du Bocage στα 1807⁴¹. Βεβαίως στο χάρτη αυτόν του Bocage σημειώνονται μόνο όσα χωριά βρίσκονται πάνω σε δρόμους, μια και πρόκειται για τη χαρτογράφηση οδοπορικού και όχι αποτύπωση όλης της περιοχής. Αξιοπαρατήρητο πάντως, για τη σημασία που είχαν οι δύο γειτονικές πόλεις στις αρχές του 19ου αι., είναι ότι το 'Αργος σημειώνεται με έντονα μεγάλα

38. Μιχ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...*, σ. 101.

39. Φωτίου Χρυσανθοπούλου ή Φωτάκου, *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής Επανάστασης*, έκδ. Σταύρου Ανδρόπουλου, τ. 1, Αθήνα 1899, σ. 71-73.

40. F. Pouqueville, *Voyage...*, τ. 5, σ. 212-213, 233-234.

41. Barbié du Bocage, J.-D., *Carte de la Morée dressée et gravée au dépôt general de la guerre... en 1807*, Παρίσι 1814.

γράμματα, ενώ το Ναύπλιο είναι πολύ υποβαθμισμένο χαρτογραφικά και μάλιστα αναφέρεται ως *Paleio-Anapli*, ονομασία που χαρακτηρίζει οικισμούς παλαιούς, εγκαταλειμμένους και πάντως σε αντιδιαστολή με κάποιο νέο ομώνυμο και συνήθως κοντινό οικισμό.

Στα πρώτα χρόνια του 19ου αι. ο ιταλός Simone Pomardi, ταξιδεύοντας στην περιοχή, εκτός από τα αρχαιολογικά αξιοθέατα θα κάνει αρκετές αναφορές και στη σύγχρονη εικόνα του τόπου. Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει, εξάλλου, και ο χάρτης της πόλης του Άργους που παραθέτει⁴². Από την περιήγησή του στην Ανατολή στα 1819 ο Έντ. Έβερετ θα σημειώσει στο *Ημερολόγιό* του ότι ο κάμπος του Άργους καλλιεργούνταν λαμπρά⁴³. Όμως, την εικόνα του βιλαετίου Άργους με τα χωριά της δικαιοδοσίας του θα δούμε και σε άλλο σημείο παρακάτω, όπως αυτή προκύπτει από τα φορολογικά κατάστιχα και πιο συγκεκριμένα τα «δεφτέρια» με το «τύπωμα των χαρτίων»⁴⁴.

Τέλος, τους κύριους άξονες επικοινωνίας της περιοχής για τον 18ο αιώνα, τόσο σε τοπικό επίπεδο όσο και στη σύνδεσή τους με τον ευρύτερο χώρο, μας αναπαριστά, αξιοποιώντας τις μαρτυρίες περιηγητικών και άλλων κειμένων, ο Δ. Ανωγιάτης-Πελέ⁴⁵. Καθώς, εξάλλου, αναφέρει ο Πουκεβίλ στις αρχές του 19ου αι. υπήρχε στο Άργος ταχυδρομικός σταθμός (*menzilhane*), όπου μπορούσαν να σταυλίζονται 50 άλογα⁴⁶.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι, αντίθετα με την προηγούμενη περίοδο της βενετοκρατίας, το Άργος από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα κι ύστερα υπερέχει του Ναυπλίου ως προς τη διοικητική σημασία για την περιοχή. Αυτό το δεύτερο, παραγκωνισμένο διοικητικά εντελώς από τη στιγμή όπου η πρωτεύουσα του Μοριά θα μεταφερθεί στην Τριπολιτσά, θα συνεχίσει εντούτοις, να διατηρεί αρκετή από την παλιά κοινωνική του αίγλη. Το Άργος θα δεσπόζει πλέον οικονομικά του πλούσιου αργολικού κάμπου, μολονότι το ίδιο δε μοιάζει να είναι παρά μια μικρή κωμόπολη δίχως καμιά αστική εμφάνιση, στην πραγματικότητα το μεγαλύτερο από ένα πλέγμα χωριών της περιοχής.

Η αντίθεση, εξάλλου, ανάμεσα στα δύο αυτά γειτονικά οικιστικά κέντρα της Αργολίδας, το Άργος και το Ναύπλιο, μολονότι χρονολογημένη από αιώνες μακρινούς και διαιωνιζόμενη ως τις μέρες μας, δεν θα πρέπει —τουλάχιστον

42. Simone Pomardi, *Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi negli anni 1804, 1805 e 1806*, τ. 2, Ρώμη 1820, σ. 114-123.

43. Έντουαρντ Έβερετ, *Σελίδες ημερολογίου*, εισαγ.- μτφρ. Άντεια Φραντζή, Αθήνα 1996, σ. 133-134, όπου γενικότερη περιγραφή της περιοχής.

44. Βλέπε εδώ, σ. 75.

45. Δ. Ανωγιάτης-Πελέ, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελληνικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1993, σ. 28-31. Βλέπε και χάρτη στο Παράρτημα, σ. 133.

46. F. Pouqueville, *Voyage...*, τ. 5, σ. 12.

όσον αφορά τα νεότερα χρόνια— να είναι άμοιρη του γεγονότος ότι κατά τη δεύτερη βενετική κυριαρχία η περιοχή του Ναυπλίου εποίκίστηκε από Αθηναίους, ενώ η περιοχή του 'Αργους από Θηβαίους, γεγονός που προφανώς επηρέασε την πολιτισμική φυσιογνωμία του πληθυσμού των δύο περιοχών.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ

Μιλάμε για πόλη, την πόλη του 'Αργους και τα χωριά της. Αλλά, τί μέγεθος έχει αυτή η πόλη και ποιά είναι η σύνθεση του πληθυσμού της; Και τα χωριά; Σε τί σχέση, από άποψη πληθυσμού, βρίσκονται με την πόλη; Τα στοιχεία για τη δημογραφική εικόνα της περιοχής προέρχονται από διαφορετικού τύπου πηγές, άμεσες και έμμεσες, αναφερόμενες μόνο στην πόλη ή σ' ολόκληρη την περιοχή που ελέγχει, αξιόπιστες και αναξιόπιστες, πάντως αρκετά κατατοπιστικές.

Ανατρέχοντας και σε αιώνες προγενέστερους από την εποχή που μας απασχολεί εδώ, σχηματίζουμε τη δημογραφική εικόνα της πόλης του 'Αργους και κάποτε αξεδιάλυτα του 'Αργους και της περιοχής του από το τέλος ήδη του 14ου αι. Διαχρονικά λοιπόν και διαγραμματικά το πληθυσμικό πρόβλημα της συγκεκριμένης περιοχής έχει ως εξής:

1397: Τούρικο στρατιωτικό σώμα λεηλατεί την πόλη του 'Αργους και παίρνει 30.000 σκλάβους, όπως μας πληροφορεί χρονικό της εποχής. Αδιευκρίνιστο, αν πρόκειται για κατοίκους της πόλης ή της ευρύτερης περιοχής. Ο αριθμός πάντως είναι υπερβολικός. Λογικότερος μοιάζει ο αριθμός που δίνουν πενήντα χρόνια αργότερα (το 1451) οι κάτοικοι της πόλης σε υπόμνημά τους προς τη Βενετία, όπου, αναφερόμενοι στην καταστροφή του 1397, κάνουν λόγο για 14.000 αργίτες σκλάβους των Τούρκων⁴⁷. Κι αυτός ο αριθμός πάντως εντυπωσιάζει. Στα 1452 ο πληθυσμός του 'Αργους είναι κυρίως Αλβανοί αλλά υπάρχουν και αρκετοί Έλληνες, οι οποίοι ως ξεχωριστή ομάδα με αναφορά τους προς τη Βενετία διεκδικούν ίσα προνόμια με τους Αλβανούς.

1463: Οι Τούρκοι επιτίθενται στις βενετσιάνικες κτήσεις της Πελοποννήσου. Οι κάτοικοι του 'Αργους κλείνουν συμφωνία με τον Μωάμεθ Β' και το αποτέλεσμα είναι ο εκπατρισμός τους στην Κωνσταντινούπολη. Έως το 1479, έτος προσάρτησης της πόλης στην οθωμανική αυτοκρατορία με την υπογραφή της τουρκοβενετικής συνθήκης, δεν υπάρχουν ξεκά-

47. Βασ. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί...*, σ. 102-104.

θαρες πληροφορίες για τη ζωή, τη σύνθεση και τον αριθμό των κατοίκων της πόλης⁴⁸.

- 1576: Στην επισκοπή 'Αργους και Ναυπλίου υπάγονται 150 ιερείς που ποιμαίνουν 4.000 σπίτια χριστιανών⁴⁹. Αριθμοί κατά προσέγγιση, οπωσδήποτε στρογγυλεμένοι.
- 1668: Σύμφωνα με τούρκικη πηγή ο καζάς του 'Αργους (Arhus) έχει 302 hane (εστίες), δηλαδή φορολογικές μονάδες μη μουσουλμάνων που καταβάλλουν ciziyе (κεφαλικό φόρο)⁵⁰. Την ίδια χρονιά, εξάλλου, ο Εβλιγιά Τζελεμπή κάνει λόγο για 800 σπίτια «χαμηλά» και 80 «ψηλά»⁵¹.
- 1669: 300 σπίτια κατά τον de Monceaux⁵².
- 1679: Το 'Αργος είναι πιο πυκνοκατοικημένο κι έχει περισσότερα σπίτια από την Κόρινθο⁵³.
- 1686: Πλήθος σπιτιών (quantità di case) κατά το βενετό ιστοριογράφο Al. Locatelli⁵⁴.
- 1687: 100 σπίτια πυκνοκατοικημένα δίνει ο Albrizzi, ενώ ο Sandrart αναφέρει ότι η πόλη έχει πολύ λίγους κατοίκους⁵⁵.
- 1691-2: 6.129 ψυχές ή 1.429 οικογένειες αποτελούν ολόκληρο το τεριτόριο 'Αργους. Έχει επίσης 30 κατοικημένα χωριά και 6 κατεστραμμένα, και συνολικά 628.168 στρέμματα γης⁵⁶.

48. 'Ο.π., σ. 108.

49. Émile Legrand, *Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 192· πβ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Η Εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την 'Αλωσιν», *Πελοποννησιακά* 17 (1987-1988), Αθήνα 1989, σ. 104.

50. Βασ. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί...*, σ. 160-161. Θα πρέπει να διασαφηνιστεί εδώ ότι, καθώς ο εκδότης του οθωμανικού τεκμηρίου διευκρινίζει, ο hane δεν εκφράζει συζυγική οικογένεια, αλλά φορολογική ενότητα που στον 17ο πλέον αιώνα αντιστοιχούσε σε περισσότερα από ένα νοικοκυριά. R. Stojkov, «La division administrative de l'Eyalet de Roumélie pendant les années soixante du XVIIe siècle selon un registre turc-ottoman de 1668-1669», *Studia Balcanica* 1 (1970) 205-227· το έγγραφο σ. 205-216.

51. Michel Sève, «L'urbanisme argien au XVIIIe et au début du XIXe siècle d'après les voyageurs», *'Αργος και Αργολίδα, Τοπογραφία και πολεοδομία*. Πρακτ. Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα - 'Αργος 28/4-1/5/1990, Ναύπλιο 1998, σ. 419.

52. 'Ο.π., σ. 419.

53. Bern. Randolph, *The present...*, σ. 11· το σχετικό χωρίο βλέπε εδώ στη σημ. 14.

54. Michel Sève, «L'urbanisme...», σ. 419.

55. Michel Sève, *Voyages archéologiques...*, σ. 202.

56. Πηγή είναι το χειρόγραφο της Querini Stampalia, για το οποίο γίνεται λόγος παρακάτω, σ. 38.

- 1696: Ζουν στην πόλη μόνο 1.544, ντόπιοι και ξένοι. Παρέχονται στοιχεία α-ναλυτικά για τον πληθυσμό των χωριών⁵⁷.
- 1700: 3.880 άτομα (957 οικογένειες) είναι ο πληθυσμός όλου του τεριτορίου⁵⁸.
- 1715: Ο Κων. Διοικητής κάνει λόγο για πολυάριθμα σπίτια κατά την αλλαγή κυριάρχου της πόλης⁵⁹.
- 1718: 300 Έλληνες και 15-20 Τούρκοι· πανάθλιο χωριό χαρακτηρίζει το Άρ-γος ο Depellegrin⁶⁰.
- 1729: 600 εστίες αναφέρει ο Fourmont⁶¹.
- 1790: 1.000 ψυχές στο Άργος και στα 9 χωριά του, από τους οποίους 500 ζουν μέσα στην πόλη, ενώ τα χωριά έχουν 56 κατοίκους⁶².
- 1794: Ο Scrofani αναφέρει 300 σπίτια⁶³.
- 1795: Μεγάλος αριθμός ερειπωμένων σπιτιών εξαιτίας του τελευταίου ρωσο-τουρκικού πολέμου και της πανούκλας του 1791-1792, που αποδεκά-τισε τον πληθυσμό· πολλοί, εξάλλου, είχαν μεταναστεύσει για να σω-θούν από τους Τούρκους, καθώς αναφέρει ο Sibthorp⁶⁴.
- 1799: Οι κάτοικοι είναι περισσότεροι από 10.000 κατά τον Πουκεβίλ, από τους οποίους οι Έλληνες αποτελούν τα 6/8. Οι Τούρκοι που κατοικούν στο Άργος είναι πλούσιοι και υπάρχουν πολύ καλές οικογένειες οθω-μανών⁶⁵.
- 1801: 6.000 κάτοικοι κατά τον Clarke⁶⁶.

57. Βλέπε Παράρτημα, πίν. Ι, σ. 111.

58. Πηγή το *Catastico Ordinario* του Άργους, για το οποίο βλέπε παρακάτω, σ. 42.

59. Constantin Dioikētēs, *Chronique de l'Expédition des Turcs en Morée 1715*, εκδ. Nicolas Jorga, Βουκουρέστι 1913, σ. 164.

60. Depellegrin, *Relation du voyage du sieur Depellegrin, dans le Royaume de la Morée au recueil historique...*, Μασσαλία 1722, σ. 47· πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, Αθήνα 1973, σ. 95.

61. Michel Sève, *Voyages archéologiques...*, σ. 202.

62. Αυτή όμως η γαλλική έκθεση του 1790 θεωρείται μάλλον αναξιόπιστη πηγή. Dimitris Anoyatis-Pelē, *Connaissance de la population et des productions de la Morée a travers un manuscrit anonyme de la fin du XVIIIe siècle*, Αθήνα 1987, σ. 17, 26, 92.

63. Michel Sève, «L'urbanisme...», σ. 419.

64. Michel Sève, *Voyages archéologiques...*, σ. 203· πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες...*, ό.π., σ. 620.

65. Τον διογκωμένο αυτό πληθυσμό θα επαναλάβει και στο έργο του για το ταξίδι στο Μοριά το 1815 λέγοντας επιπλέον ότι αντιστοιχεί σε 2.000 οικογένειες. Είναι εμφανές ότι πρόκειται για στρογγυλεμένους αριθμούς κατά προσέγγιση και συνεπώς κάθε επιφύλαξη είναι θεμιτή, αφού, ως γνωστό, ο ίδιος ο Πουκεβίλ δεν περιηγήθηκε ποτέ το Μοριά, γεγο-νός που καθιστά την αξιοπιστία της πηγής αμφισβητήσιμη, ως ένα βαθμό. Φ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στο Μοριά...*, σ. 410· πβ. Michel Sève, «L'urbanisme...», σ. 420.

66. Michel Sève, *Voyages archéologiques...*, σ. 420.

- 1805: Ο Gell υπολογίζει τους κατοίκους του Άργους σε περίπου 4.000, ενώ ο Dodwell αναφέρει ότι δεν είναι πάνω από 5.000, στην πλειοψηφία τους Έλληνες· ο Pomardi, εξάλλου, που ταξίδεψε μαζί με τον Dodwell, κάνει λόγο για 8.000⁶⁷.
- 1806: 1.200 οικογένειες στην πόλη του Άργους αναφέρει ο Leake, από τις οποίες τούρκικες ήταν μόνο 60-80⁶⁸.
- 1809-1810: Περίπου 4.000 κατοίκους δίνουν οι, Gell, Galt και Haygarth για τα χρόνια αυτά, ενώ ο λόρδος Guilford κάνει λόγο για 6.000⁶⁹.
- 1811: Σ' όλο το βιλαέτι υπάρχουν 2.000 ρωμέικα και 50 τούρκικα σπίτια⁷⁰.
- 1813: Περίπου 4.000 κατοίκους αναφέρει ο Holland, ενώ ο Turner κάνει λόγο για 3.000 ελληνικά και 300 τούρκικα σπίτια, καθώς και για 4 εκκλησίες και 3 τζαμιά⁷¹.
- 1817: 5.000 με 6.000 κάτοικοι κατά τους υπολογισμούς του Beaujour⁷².
- 1820: 8.000 κάτοικοι κατά τον Marcellus⁷³.
- 1821: Με την έναρξη της Επανάστασης στο Άργος κατοικούσαν πάνω από 3.000 ελληνικές οικογένειες και περισσότερες από 180 μουσουλμανικές σύμφωνα με τον Αμβρόσιο Φραντζή. Κατά τον Ιωάν. Φιλήμονα οι μουσουλμανικές οικογένειες του Άργους υπερέβαιναν τις 300, ενώ ο Σπ. Τρικυπτής υπολογίζει τον συνολικό πληθυσμό της επαρχίας σε 18.000 χριστιανούς και 1.000 μουσουλμάνους⁷⁴.

67. Ό.π.

68. W. M. Leake, *Travels...*, τ. 2, σ. 347.

69. Michel Sève, «L'urbanisme...», σ. 420. Ελένη Αγγελουμάτη-Τσουγκράκη, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 2000, σ. 109.

70. Α. Μηλιαράκης, «Καταγραφή του Μορέως (1811 Ιανουαρίου 10)», *Εστία* 32 (1891) 316. Συγκριτικά αναφέρουμε ότι η ίδια πηγή στο γειτονικό βιλαέτι του Ναυπλίου καταγράφει επίσης 2.000 ρωμέικα σπίτια και 400 τούρκικα.

71. H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania...*, during the years 1812 and 1813, Λονδίνο 1815, σ. 422. John Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 1, Λονδίνο 1820, σ. 285.

72. Felix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'empire othoman...*, τ. 1, Παρίσι 1829, σ. 6.

73. Michel Sève, «L'urbanisme...», σ. 420.

74. Ιωάν. Ζεγγίνης, *Το Άργος...*, σ. 274. Άλλοι υπολογίζουν τον πληθυσμό σε 10.000 κατοίκους πριν από την καταστροφή της πόλης από τον Κεχαγιάμπεη (24/4/1821). Κυριάκος Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Α', (1821-22), Αθήνα 1984, σ. 291. Σύμφωνα με στατιστική εκτίμηση του 1828 στο προεπαναστατικό Άργος κατοικούσαν 1.000 Τούρκοι ενώ στο γειτονικό Ναύπλιο 4.000. Ε. Πρωτοψάλτης, «Περί του πληθυσμού και της εγγείου κτήσεως εν Πελοποννήσῳ προ και μετά την Επανάστασιν 1821», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* 6 (1962) 147. Τέλος, σε αριθμούς που παρουσιάζουν με-

Σταματώντας εδώ την παρακολούθηση των πληροφοριών για τον πληθυσμό του Άργους και παρά τη δυσερμήνευτη αντιφατικότητα των πηγών, αυτό που μπορούμε να δεχτούμε με αρκετή σιγουριά είναι ότι στις αρχές του 18ου αι. το Άργος ήταν μια πόλη με ελληνικό κατά βάση πληθυσμό γύρω στους 5.000 κατοίκους, ο οποίος παρουσιάζοντας μια σταθερή ανοδική τάση και με διαφοροποιημένη τη σύνθεσή του με την αύξηση του τουρκαλβανικού στοιχείου είχε φτάσει στα χρόνια πριν από την Επανάσταση κατά προσέγγιση γύρω στις 10.000, αντιπροσωπεύοντας το 1/2 περίπου του συνολικού πληθυσμού της επαρχίας.

Ας επανέλθουμε όμως τώρα στο κυρίως θέμα μας και ας επικεντρώσουμε την ανάλυσή μας στην παρουσίαση των δημογραφικών στοιχείων, που αντλούμε από τις βενετσιάνικες πηγές για το τέλος του 17ου και τον αρχόμενο 18ο αιώνα. Σύμφωνα με το αχρονολόγητο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Querini Stampalia της Βενετίας, το οποίο αποκαταστήσαμε χρονολογικά στα 1691 ή 1692⁷⁵ και όχι στις αρχές του 18ου αι., όπως υπέθεταν οι παλαιότεροι ερευνητές⁷⁶, το τεριτόριο του Άργους, συνολικής έκτασης 628.168 στρεμμάτων, περιελάμβανε 30 χωριά κατοικημένα, 6 κατεστραμμένα⁷⁷, καμία μονή και είχε πληθυσμό 1.423 οικογένειες που αντιστοιχούσαν σε 6.129 ψυχές.

Πληρέστερη εικόνα όμως του *territorio di Argos* θα αποκτήσουμε από την απογραφή Grimani του 1700. Εδώ, όχι μόνο έχουμε τα ονόματα και των 29 χωριών της περιοχής, αλλά και τον πληθυσμό του καθενός αναλυτικά: λείπει βέβαια η έκταση σε στρέμματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην απογραφή αυτή κανένας οικισμός δε χαρακτηρίζεται ως *città* ή *borgo*: ο απογραφέας περιορίζεται μόνο να αναφέρει ότι το *territorio di Argos* έχει: *terre* 1, *ville* 28, *zeugolati* -, *monasteri* -. Σύμφωνα με την απογραφή αυτή η περιοχή

γάλη απόκλιση μεταξύ τους και κυμαίνονται από 5.000 έως 12.000 κατοίκους υπολογίζουν κατά την ύστερη προεπαναστατική περίοδο διάφοροι ξένοι ταξιδιώτες τον πληθυσμό του Άργους. M. Sève, *Voyages archéologiques...*, σ. 203.

75. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο...*, σ. 104-107.

76. Για τις προτεινόμενες χρονολογήσεις του χειρογράφου βλέπε Βασ. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί...*, σ. 147-148, 313.

77. Πβ. J. M. Wagstaff, «War and settlement desertion in the Morea, 1685-1830», *Transactions of the Institute of British Geographers*, n.s. 3 (1978), σ. 297-8, όπου σύμφωνα με το πιθανολογούμενο χρονολογημένο στα 1702 χφ. του Museo Correr (cod. Cicogna, n° 3248) το Άργος είχε 36 χωριά κατοικημένα (εκτός κι αν πρόκειται για τυπογραφικό λάθος του συγγραφέα αντί του 30) και 6 κατεστραμμένα. Για την απογραφή αυτή πβ. και Κώδις Μέρτζιου, σ. 125. Πρόβλημα ερμηνευτικό δημιουργεί η αναγραφόμενη στο χφ. της Querini Stampalia συνολική έκταση του τεριτορίου που είναι σχεδόν διπλάσια εκείνης του C.O. (στρ. 333.510:597). Βλ. Παράρτημα, έγγρ. 1, σ. 109 και πίν. II, σ. 112. Μια τέτοια απόκλιση, μόνο σε απογραφική ή μεταγραφική «παραδρομή χειρός» θα μπορούσε να αποδοθεί.

του 'Αργους⁷⁸ παρουσιάζει συνοπτικά την ακόλουθη δημογραφική εικόνα: 'Όλο το περιτόριο έχει 957 οικογένειες που αντιστοιχούν σε 3.830 ψυχές (2.047 άνδρες και 1.833 γυναίκες). Σύμφωνα με το αναλυτικό κατά χωριό απογραφικό δελτίο του περιτορίου, στην πόλη διαμένουν 209 οικογένειες ή 787 ψυχές, ενώ ο υπόλοιπος πληθυσμός κατοικεί στα 28 χωριά.

Ας περάσουμε τώρα σε μιαν άλλη πηγή, σχεδόν σύγχρονη της προηγούμενης. Ο Ρ. Α. Pacifico⁷⁹, κάνοντας τη χωρογραφία της Πελοποννήσου, καταγράφει στο περιτόριο του 'Αργους την πόλη και τα ακόλουθα 29 χωριά:

Conica	Camaco	Bolati
Malandrini	Piriella	Gniffi
Lalucca piccolo	Cuzzopodi	Prifani
Budi	Ficti	Bogiat
Lalucca grande	Scafidachi	Caparelli
Manara	Turnichi	Issari
Belessi	Silva	Fontana
Caravati	Masi	Civeri
Niocori	Carcha	Molini
Panu Belessi	Vrusti	

Το παράδοξο είναι ότι τα χωριά αυτά δεν συμπίπτουν απόλυτα μ' εκείνα της απογραφής του 1700, όπως άλλωστε θα περίμενε κανείς. Π.χ. το χωριό Molini (Μύλοι) δεν αναφέρεται στα 1700· ή το χωριό Plessa, που υπάρχει στην απογραφή του 1700, δεν εμφανίζεται σ' εκείνη του 1704. Τί συμβαίνει λοιπόν; Έχουν αλλάξει ονόματα; Ή μήπως έχουν διαγραφεί από τη μία περίπτωση στην άλλη κάποια χωριά, ενώ έχουν προστεθεί κάποια άλλα, έχουμε δηλαδή μια διαφοροποίηση στη διοικητική εξάρτηση ορισμένων χωριών; Πιθανόν όμως ορισμένα και να εξαφανίστηκαν εντελώς, αν αυτά ήταν μικροί οικισμοί που για κάποιο λόγο εγκαταλείφθηκαν.

Για τη διαμόρφωση καλύτερης δημογραφικής εικόνας της διοικητικής περιοχής του 'Αργους, θα χρησιμοποιήσουμε και τα στοιχεία της γνωστής μας

78. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί...*, σ. 234 και 245, όπου ο πίνακας με την αναλυτική κατά χωριό, ηλικία και φύλο απογραφή του πληθυσμού.

79. Pier' Antonio Pacifico, *Breve descrizione corografica del Peloponneso ò Morea...*, Βενετία 1704, σ. 118. Στην έκδοση αυτή του 1704 υπάρχει στην αρχή, ένθετος, επιχρωματισμένος χάρτης του Μοριά, όπου σημειώνονται τα όρια των 4 επαρχιών (provincie) με τα οικίσματα των βενετών διοικητών τους και των 24 περιτορίων, οι ποταμοί και οι μεγαλύτερες πόλεις (ville). Εκατέρωθεν του χάρτη παρατίθενται τα σχέδια των 10 κάστρων της Πελοποννήσου. Το έργο αποδίδεται στον Giusto Alberghetti, μηχανικό και επικεφαλής (ingegnere e soprintendente) της ομάδας για το σχεδιασμό του κατάρτιχου του Μοριά. Η αναδημοσίευση εδώ του χάρτη (βλ. Παράρτημα, σ. 126) στάθηκε δυνατή χάρη στην πρόθυμη παραχώρηση από την κυρία Ελένη Βέη-Σεφερλή του αντιτύπου του Pacifico, που υπάρχει στη βιβλιοθήκη του Νίκου Βέη· την κυρία Σεφερλή ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

εκκλησιαστικής απογραφής του 1696 για όλο το Μοριά⁸⁰. Τα χωριά που απογράφονται στα 1696 με αφορμή την καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας στην περιοχή του Άργους είναι 23, εκτός από το ίδιο το Άργος, και ο συνολικός πληθυσμός της περιοχής είναι 2.488 ντόπιοι και 1.624 ξένοι. Το υλικό αυτό είναι εν μέρει μόνο συγκρίσιμο με εκείνο της απογραφής Grimani λόγω της ιδιοτυπίας του: πρόκειται δηλαδή για περιορισμένη απογραφή, την καταγραφή μόνο της εκκλησιαστικής περιουσίας και οι εφημέριοι ή οι ηγούμενοι των μονών, που ήταν οι εκτελεστές αυτού του έργου, ανταποκρίνονται και αναφέρονται μόνο σε ό,τι αφορά κάποιο εκκλησιαστικό ή μοναστηριακό αγαθό, ακόμα και όταν ο κάτοχος είναι ένα ημικριτωμένο θρησκευτικό κτίσμα, όπως λ.χ. οι δύο ξέσκεπες εκκλησίες στο χωριό Φύχτι⁸¹.

Ως προς τη δημογραφική αξία του τεκμηρίου αυτού γίνεται σαφές ότι είναι περιορισμένη, αφού είναι αυτονόητο ότι οι εφημέριοι δεν απογράφουν όσους κατοικούν στην ενορία τους αλλά αυτούς που εκκλησιαστικά υπάγονται στη δικαιοδοσία τους, δηλαδή είναι ενορίτες της κάθε εκκλησίας· τούτο όμως, εξυπακούεται, ότι δεν προϋποθέτει αναγκαστικά απόλυτη σύμπτωση ενοριτών και κατοίκων της περιοχής⁸². Αξιοποιώντας πάντως με αυτή την επιφύλαξη τα πληθυσμικά στοιχεία της εκκλησιαστικής απογραφής, καταρτίσαμε τον πίνακα III⁸³, που μας επιτρέπει να προβούμε στις ακόλουθες παρατηρήσεις.

Στο σύνολο του πληθυσμού, 4.166 ψυχές, οι ντόπιοι υπερτερούν αισθητά των ξένων, 2.542 (61%) έναντι 1.624 (39%)· αυτοί οι τελευταίοι παρουσιάζουν έντονη συγκέντρωση στην πόλη του Άργους (881) και στα χωριά Κουτσοπόδι και Μαλαντρένι και δευτερευόντως στα: Μπολάτι, Δαλαμανάρα, Αλάλουκα, Χαμάκου, ενώ το Φύχτι είναι το μοναδικό χωριό που καταγράφονται αποκλειστικά ξένοι. Οι 4.166 αυτές ψυχές του περιτορίου φυλετικά κατανέμονται ως εξής:

	Ντόπιοι	Ξένοι	Σύνολο	%
άνδρες	738	535	1.273	30,56
γυναίκες	731	541	1.272	30,51
παιδιά	1.073	548	1.621	38,9
Σύνολο	2.452	1.624	4.166	99,15

80. Κων. Ντόκος, «Η εν Πελοποννήσῳ εκκλησιαστική...», σ. 67-79.

81. 'Ο.π., σ. 73, αρθ. 54.

82. Ας σημειωθεί, εξάλλου, ότι δεν είναι απαραίτητο πάντα μια εκκλησία να έχει και ενορία, καθώς επίσης και δεν αποκλείεται η εκκλησία να έχει περισσότερες της μιας ενορίες. Το παράδειγμα δεν προέρχεται από το περιτόριο του Άργους αλλά αφορά το χωριό Άγιος Πέτρος Κυνουρίας, το οποίο έχει τρεις εκκλησίες και «είναι τὸ χωρίον ὅλον σπήτια 175, εἶναι ἑδικά των ἐ(ν)τῶπιων. Τὸ ἄνωθεν χωρίον μράζεται εἰς ἐνωρίες 9», τις οποίες ποιμάνουν εννέα διαφορετικοί εφημέριοι. Κων. Ντόκος, «Η εν Πελοποννήσῳ εκκλησιαστική...», σ. 82-83.

83. Βλέπε Παράρτημα, πίν. III, σ. 114-115.

Η σχεδόν απόλυτη αντιστοιχία ανδρών και γυναικών που παρατηρείται τόσο στον ντόπιο πληθυσμό όσο και στον ξένο, μπορεί να δηλώνει ότι κυριαρχούν τα ζευγάρια με ένα παιδί στην περίπτωση των εποίκων και δύο στην περίπτωση των ντόπιων. Αν δούμε τα αντίστοιχα στοιχεία για το τεριτόριο του Ναυπλίου⁸⁴, θα διαπιστώσουμε ότι εκεί σ' ένα σύνολο πληθυσμού 6.887 κατοίκων οι ντόπιοι υπερτερούν ελάχιστα των ξένων (3.849 έναντι 3.038), ενώ στην πόλη του Ναυπλίου η σχέση είναι ανάστροφη, δηλαδή οι επήλυδες είναι διπλάσιοι των γηγενών. Τούτο σημαίνει ότι μετά την ανακατάληψη του Μοριά από τους Βενετούς στην περιοχή του Άργους εγκαταστάθηκαν λιγότεροι έποικοι από όσους επέλεξαν ή ορίστηκε γι' αυτούς ως τόπος εγκατάστασης το τεριτόριο του Ναυπλίου, γεγονός που διασταυρώνεται και επαληθεύεται από ένα άλλο τεκμήριο της εποχής. Αναφέρομαι στην καταγραφή των Αθηναίων που διενήργησαν οι βενετικές αρχές το 1691, προκειμένου να διαπιστώσουν τον πραγματικό αριθμό των εποίκων των εγκατεστημένων στο Μοριά⁸⁵. Καθώς διαπιστώνουμε στο τεκμήριο αυτό κανείς έποικος δε φέρεται καταγραφισμένος στην περιοχή του Άργους, ως να μην έγινε εκεί καμιά εγκατάσταση επήλυδων αλλά μόνο εκχώρηση γαιών σε εποίκους, που όμως είχαν ως τόπο κατοικίας το γειτονικό Ναύπλιο. Ασφαλώς δεν πρόκειται για απόλυτο αποκλεισμό της περιοχής αυτής, αποτέλεσμα συνειδητού σχεδίου των Βενετών, υπαγορευμένου από τη δημογραφική πολιτική του κυρίαρχου. Είναι βέβαιο ότι και στο Άργος εγκαταστάθηκαν έποικοι, σίγουρα όμως σε αριθμό μικρότερο της περιοχής Ναυπλίου⁸⁶. Το Ναύπλιο, δηλαδή, λειτούργησε ως το δημογραφικό αστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής, στο οποίο «εκχωρήθηκε» η αργίτικη ενδοχώρα.

Προς την κατεύθυνση αυτή ενισχύουν την άποψή μας κάποια ενδεικτικά συγκεκριμένα παραδείγματα εποίκων στο Ναύπλιο. Η μία περίπτωση είναι αυτή των αθηναίων αδελφών Μέλων, στους οποίους εκχωρήθηκε από τους Βενετούς σπίτι στο Ναύπλιο, όπου και ζούσαν ασχολούμενοι με το εμπόριο, αλλά την αγροτική τους περιουσία την είχαν στο Άργος⁸⁷. Στην άλλη περίπτωση ο Αθανάσιος Ζυγομαλάς, κάτοικος Ναυπλίου, νοικιάζει από τους Βενετούς γη αρκετών στρεμμάτων στην περιοχή του Άργους⁸⁸.

84. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο...*, πίν. XIII.

85. Κων. Ντόκος, «Η μετοικεσία των Αθηναίων στην Πελοπόννησο», *Μνήμων* 12 (1982) 96-138.

86. Γνωρίζουμε για την προτίμηση των εποίκων να εγκατασταθούν σε ορισμένες περιοχές του Μοριά —Πάτρα, Ναύπλιο— από την ανέκδοτη διδακτορική διατριβή του Αλέξη Μ. Μάλλιανη, *Η συγκρότηση του κοινωνικού χώρου στη ΒΔ. Πελοπόννησο την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας (1687-1715)*, Κέρκυρα 2001, σ. 145.

87. Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Όψεις της κοινωνίας τ' Αναπλίου στις αρχές του 18ου αιώνα. (Με αφορμή μια διαθήκη)», *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σ. 247-250.

88. Μήτσας Οικονόμου, «Το προξενείο του Αρχιεπισκόπου στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο», *Παρουσία* 7 (1991) 443, σημ. 21.

Ένα άλλο σημείο που πρέπει να επισημάνουμε είναι το οικιστικό, τουλάχιστον έτσι όπως παρουσιάζεται στο συγκεκριμένο τεκμήριο. Ο αριθμός των καλυβιών είναι μεγαλύτερος από των σπιτιών (ντόπιων και ξένων) και μάλιστα στην πόλη είναι εντυπωσιακά υπέρτερος, 204 καλύβια έναντι 134 σπιτιών⁸⁹. Τα καλύβια αυτά σε αρκετές περιπτώσεις χαρακτηρίζονται ως «αυθεντικά» ή χτισμένα σε «τόπο αυθεντικό». Είναι σαφές ότι πρόκειται για πρόχειρες κατασκευές που ενδεχομένως προϋπήρχαν ήδη από την περίοδο της τούρκικης κυριαρχίας, ήταν δηλαδή, προφανώς, καλύβια κολλήγων σε τούρκικες γαίες· ή ότι, αμέσως μετά την ανακατάληψη από τους Βενετούς, σε δημόσια γη κατασκευάστηκαν τα οικήματα αυτά για τις στεγαστικές ανάγκες των επήλυδων. Οπωσδήποτε η ύπαρξή τους σε τέτοια έκταση είναι ένα ακόμα στοιχείο, που υποδηλώνει την υποβάθμιση της περιοχής σε σχέση με το όμορο περιτório του Ναυπλίου και εικονογραφεί την κατάσταση των γεωργικών πληθυσμών.

Στη συνέχεια, τα περιορισμένης, όπως εκ προοιμίου δεχτήκαμε, δημογραφικής αξίας πληθυσμικά μεγέθη της εκκλησιαστικής απογραφής θα συνεξετάσουμε συγκριτικά με τα αντίστοιχα στοιχεία της απογραφής Grimani και του *Catastico Ordinario*⁹⁰. Για να καταστούν τα μεγέθη συγκρίσιμα μετατρέψαμε τις 1.300 οικογένειες του C.O. σε ψυχές, πολλαπλασιάζοντας με οικογενειακό συντελεστή το 4, ο οποίος προκύπτει, αν διαιρέσουμε τον αριθμό των ατόμων της απογραφής Grimani με τον αριθμό των οικογενειών που δίνει το ίδιο το τεκμήριο. Έτσι, προκύπτει ένα υποτιθέμενο σύνολο πληθυσμού 5.200, που αντιστοιχεί στις 1.300 οικογένειες.

Όμως, ένα άλλο ζήτημα ανακύπτει από τη σύγκριση C.O. και απογραφής Grimani. Μολονότι απόλυτα σύγχρονες οι δύο πηγές, καθώς διαπιστώνουμε, παρουσιάζουν αρκετές αποκλίσεις ως προς τον πληθυσμό τόσο της υπαίθρου όσο κυρίως της πόλης του Άργους. Επιπλέον, επτά χωριά του C.O. δεν αναφέρονται καν στην απογραφή Grimani, ενώ τα τρία από αυτά υπάρχουν και στην προγενέστερη εκκλησιαστική απογραφή⁹¹. Αν στην απογραφή Grimani συνυπολογίσουμε τον πληθυσμό των 7 αυτών χωριών, που είναι 80 οικογένειες, δηλαδή 320 ψυχές (80×4 οικογενειακό συντελεστή), τότε αναπροσαρμόζονται

89. Στην περίπτωση του περιτρίου του Ναυπλίου η εικόνα είναι αντίστροφη· εκεί ο αριθμός των καλυβιών είναι περιορισμένος και υπερτερούν σαφώς τα οικήματα που στο τεκμήριο αναφέρονται ως σπίτια. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο...*, πίν. XI-XII.

90. Βλέπε Παράρτημα, πίν. I, σ. 111.

91. Τα 7 χωριά με τον αντίστοιχο, μέσα σε παρένθεση, πληθυσμό τους είναι: Σερεμέτι (3 οικογ.), Αρμερίνα (4), Κούρτη και Γκόφα (22), Μουσταφά Μπέη (11), Κάτω Δούκα (18), Νιοχώρι (12) και Κιβέρι (10)· το τελευταίο συμπεριλαμβάνεται στο περιτριο του Ναυπλίου. Από αυτά τα 3 χωριά, που μνημονεύονται στην εκκλησιαστική απογραφή, με τον πληθυσμό τους σε ψυχές είναι: Γκόφα (27), Νιοχώρι (25) και Κιβέρι (42).

τα δεδομένα του τεκμηρίου αυτού και ο συνολικός πληθυσμός διαμορφώνεται σε 4.200 ψυχές (3.880+320)· αριθμός που συμπίπτει με εκείνον της εκκλησιαστικής απογραφής, ενώ είναι κατά 1.000 μονάδες μικρότερος του C.O.

Η εντυπωσιακή αυτή σύμπτωση, έστω κι ως ένα βαθμό κατασκευασμένη, των δύο τεκμηρίων δεν δηλώνει τίποτα περισσότερο από μία κοινή πηγή άντλησης των στοιχείων, που είναι οι ιερείς των ενοριών. Το τεκμήριο πάντως που χαρακτηρίζεται ως απογραφή Grimani είναι, καθώς φαίνεται, το ασθενέστερο ως δημογραφική πηγή, αφού, όπως είδαμε, παρουσιάζει αδικαιολόγητες ελλείψεις συγκρινόμενο με τα συναφή και σύγχρονά του τεκμήρια⁹².

Έτσι, το C.O., ως πηγή, αναδεικνύεται το αξιοπιστότερο τεκμήριο στη συγκεκριμένη περίπτωση, αφού δεν έχει σωθεί ή δεν συντάχθηκε ποτέ το αναλυτικό κτηματολόγιο (Catastico Particolare) του Άργους, όπως αυτά του Ναυπλίου και της Βοστίτσας.

Τέλος, στον πίνακα IV⁹³ παρατίθενται συγκριτικά τα οικιστικά και πληθυσμικά δεδομένα των τριών τεκμηρίων. Σύμφωνα με το C.O. καταγράφεται ένας αξιοσημείωτα μεγάλος αριθμός σπιτιών που χαρακτηρίζονται ως κατεστραμμένα ή ως ερείπια σπιτιών, δηλαδή ακατοίκητα. Αν θεωρήσουμε ότι σχετικά πρόσφατα, ενδεχομένως πριν από τις πολεμικές συγκρούσεις και την αλλαγή κυρίαρχου, τα 838 αυτά σπίτια ήταν γερά, και τα συνυπολογίσουμε στα 1.514, τότε η οικιστική εικόνα της περιοχής αλλάζει ανατρεπτικά σε συγκεκριμένα χωριά, τα οποία τώρα χαρακτηρίζονται ως ακατοίκητα⁹⁴· με την έμμεση όμως αυτή μαρτυρία μπορούμε να θεωρήσουμε ότι έχουμε την εικόνα μιας προγενέστερης, όχι πολύ μακρινής, κατάστασης.

Είναι ενδιαφέρον ότι στις περισσότερες των περιπτώσεων, όπου ο απογραφέας του 1700 αναφέρει τα κατεστραμμένα σπίτια, η εκκλησιαστική απογραφή στους ίδιους τόπους τα δηλώνει ως καλύβια, δίχως βέβαια να συμπίπτουν και αριθμητικά. Τούτο πιθανό να μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τα κατεστραμμένα οικήματα ήταν κυρίως ταπεινές, πρόχειρες κατασκευές, μη αν-

92. Όποιος έχει εντυφήσει αρκετά στο υλικό της συγκεκριμένης αρχειακής μονάδας, το αρχείο Grimani, έχει διαπιστώσει την πολλαπλότητα των ιδίων, στατιστικών κυρίως, τεκμηρίων όχι με τη μορφή πιστών αντιγράφων αλλά με επιμέρους διαφορές, επαναχρήσεις, παραλλαγές ή μικρές αποκλίσεις στοιχείων. Έτσι, και το συγκεκριμένο απογραφικό τεκμήριο του 1700, βγαλμένο από τον ίδιο γραφειοκρατικό μηχανισμό της βενετσιάνικης διοίκησης, δίχως να γνωρίζουμε ποιά ακριβώς σκοπιμότητα εξυπηρετούσε, είναι ένα ακόμα στατιστικό τεκμήριο της εποχής με τις ατέλειες που έχουμε επισημάνει και για τούτο περιορισμένης και ενδεικτικής και όχι απόλυτης και πραγματικής αξίας.

93. Βλέπε Παράρτημα, πίν. IV, σ. 116-117.

94. Αν ανατρέξουμε σ' ένα χάρτη της περιοχής, θα παρατηρήσουμε ότι τα περισσότερα από τα χωριά αυτά βρίσκονται στο νότιο-νοτιοδυτικό τμήμα του περιτορίου προς το μέρος της Τριπολιτσάς, δηλαδή στα ορεινότερα τμήματα της περιοχής.

θεκτικές στο χρόνο κι όχι κτίσματα που καταστράφηκαν εξαιτίας του πολέμου. Η οικιστική λογική του κάμπου, συνηγορεί σε μια τέτοια εικόνα της προχειρης στέγασης του πληθυσμού, άμεσα εξαρτημένης και υπαγορευμένης από τη φύση του εδάφους και τις καλλιεργητικές ανάγκες.

Μια άλλη διαπίστωση από τον ίδιο πίνακα είναι, ότι τα 1.514 γερά σπίτια του C.O. υπερκαλύπτουν τις στεγαστικές ανάγκες των 1.300 οικογενειών του τεκμηρίου, ενώ οι μόλις 957 οικογένειες, σύμφωνα με την απογραφή Grimani, αν δεν πρόκειται για παράλειψη ή αβλεψία του συντάκτη, για κάποιον ανεξήγητο λόγο δηλώνουν υποκαταγραφή όχι τόσο της υπαίθρου όσο κυρίως της πόλης, που εμφανίζεται να έχει μόνο 209 οικογένειες έναντι 500 του C.O. και 388 (1.554:4) της εκκλησιαστικής απογραφής. Λογικοφανής είναι, τέλος, και η σχέση ανάμεσα στα οικιστικά και τα πληθυσμικά μεγέθη της απογραφής του 1696. Τα 920 συνολικά σπίτια και καλύβια, μολονότι λιγότερα των 1.041 οικογενειών (4.166:4), ικανοποιούν σε μεγάλο βαθμό τις στεγαστικές ανάγκες, επιτρέποντας να χαρακτηριστεί ισόρροπη η μεταξύ τους σχέση, μάλιστα όταν ο αριθμός των οικογενειών δεν είναι σαφώς ορισμένος αλλά έχει προκύψει από έμμεση διαδικασία υπολογισμών μας.

Συμπερασματικά, ως προς το δημογραφικό ανάπτυγμα του 'Αργους και της περιοχής του κατά την τελευταία αυτή περίοδο της βενετοκρατίας, γίνεται σαφές ότι υπολείπεται σημαντικά του όμορου τεριτορίου του Ναυπλίου, με το οποίο όμως έχει την ίδια περίπου έκταση. Οι δύο πόλεις, συγκρινόμενες, παρουσιάζουν μεγάλη απόκλιση τόσο ως προς το μέγεθος όσο και ως προς την εικόνα' το Ναύπλιο (και τα προάστιά του) εμφανίζεται ως το αστικό κέντρο των 5.000 περίπου κατοίκων, δηλαδή όσος ο πληθυσμός όλου του τεριτορίου 'Αργους, του οποίου η πόλη παρά το περιορισμένο δημογραφικό της ανάπτυγμα, που θα επέτρεπε να τη χαρακτηρίσει κανείς ως κεφαλοχώρα μάλλον, κρατάει για τον εαυτό της τον αναμφισβήτητο ρόλο της διαφεντεύτρας του πλούσιου αργολικού κάμπου.

Όσον αφορά τα αργολικά χωριά, ισομοιρασμένα ως προς τον αριθμό, τα αργίτικα είναι μικρότερες οικιστικές μονάδες από τα ναυπλιακά, αλλά στο ναυπλιώτικο τεριτόριο ο αριθμός των κατοικημένων ζευγολατιών είναι σχεδόν τριπλάσιος του αριθμού της γειτονικής περιοχής.

III

ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ

Αφού επιχειρήσαμε κι ως ένα βαθμό πετύχαμε να έχουμε έστω και κατά προσέγγιση μια εικόνα του μεγέθους της πόλης του 'Αργους, ας προσπαθήσουμε τώρα να σχηματίσουμε και την οικιστική μορφή του στις δύο διαφορετικές ιστορικές περιόδους της πόλης, τη βενετσιάνικη και την οθωμανική.

Η εικόνα που δίνουν οι περιηγητικές κυρίως μαρτυρίες για την πόλη του 'Αργους πριν και μετά την ανάχτησή της από τους Τούρκους είναι εντελώς διαφορετική. Η παλαιότερη από τις πηγές αυτές ανάγεται στον 17ο αι., και συγκεκριμένα λίγο πριν την ανακατάληψη της περιοχής από τους Βενετούς το 1686. Ο B. Randolph, που δίνει σύντομη περιγραφή της πόλης και της περιοχής της, θέλει το 'Αργος μεγαλύτερο από την Κόρινθο, καλοχτισμένο, και με οικιστικό ιστό πυκνότερο από εκείνον της Κορίνθου. Με συντομία περιγράφει το Κάστρο, τη Λάρισα, του οποίου τα τείχη επισημαίνει ότι είναι κατεστραμμένα⁹⁵.

Αρκετά διεξοδική είναι η περιγραφή που γίνεται για το τεριτόριο του 'Αργους από τους συντάκτες του *Catastico Ordinario* (1700). Εκεί ο καταστιχωτής επιμένει περισσότερο στην περιγραφή του κάστρου, ενώ πολύ αδρά αναφέρεται στην ίδια την πόλη, για την οποία όμως αυτό που επισημαίνει είναι ότι ο οικισμός τώρα, ύστερα από την καταστροφή που υπέστη από τους Τούρκους, βρίσκεται στο στάδιο μιας βελτιωμένης μορφολογικά ανασυγκρότησης. Ειδικότερα, το απόσπασμα από το *Catastico Ordinario* που αναφέρεται στο κάστρο και στην πόλη του 'Αργους σε μετάφραση έχει ως εξής⁹⁶:

Το φρούριο του 'Αργους είναι χτισμένο πάνω σ' ένα βουνό αρκετά πετρώδες, σχεδόν συνενωμένο με άλλα βουνά που δεν το ξεπερνούν σε ύψος. Έχει τρεις μικρούς περίβολους, δηλαδή τον πρώτο, που είναι ο μικρότερος και ο χαμηλότερος, στον οποίο εισέρχεται κανείς αμέσως από την πόρτα. Υπάρχει μια άλλη πόρτα, από την οποία μπαίνει κανείς στον άλλο περίβολο, λίγο πιο ψηλό από τον πρώτο και μεγαλύτερο, ο οποίος περικινλώνει από το ένα μέρος τον πρώτο. Και ο τρίτος, στον οποίο πάει κανείς από τον πρώτο ανεβαίνοντας ένα ανάχωμα φτιαγμένο εκ νέου και από μια άλλη πόρτα. Όλοι αυ-

95. Το σχετικό χωρίο της αναφοράς του Randolph στο 'Αργος βλέπε εδώ σημ. 14.

96. Το πρωτότυπο κείμενο ολόκληρο βλέπε Παράρτημα, σ. 106-108.

τοί οι περίβολοι συνίστανται από διάφορους πύργους, άλλους στρογγυλούς και άλλους πολυγωνικά κατασκευασμένους. Όλα είναι κατασκευές αρχαίες, δηλαδή του αρχαίου κάστρου. Και αυτό το κάστρο προσκολλώταν στα τείχη της πόλης, που ήταν [τα τείχη] κατασκευασμένα αρκετά μεγαλόπρεπα και δυνατά ώστε ν' αντέχουν στον πόλεμο.

Απ' ό,τι βλέπει κανείς από τα λίγα ίχνη της εποχής εκείνης, μπορεί να καταλάβει ότι το τείχος περιβάλλοντας την πεδιάδα σε έκταση περίπου 4.000 ποδιών, στρεφόταν και συνδεόταν από την άλλη πλευρά με το κάστρο. Τώρα η πόλη αυτή είναι περιορισμένη σε μια μικρή κόμη, που τα περασμένα χρόνια καταστράφηκε από τους Οθωμανούς μέχρι τα θεμέλιά της, αλλά σήμερα αναγεννιέται με αρκετά καλύτερη μορφή.

Υπάρχει ένα αρκετά μεγαλόπρεπο τζαμί, που προς το παρόν χρησιμοποιείται για κατοικία των Γενικών Προβλεπτών υπήρχε επίσης κι ένα μικρότερο τζαμί στον δεύτερο περίβολο του κάστρου. Διάσπαρτα στην κωμόπολη βλέπει κανείς διάφορα ίχνη από υπέροχους ναούς και ιδιαίτερα εκείνον τον Πύθιον Απόλλωνα, που ήταν φτιαγμένος από πωρόλιθο, όπου υπάρχουν τα ίχνη ενός μεγάλου θεάτρου, τον οποίον οι βαθμίδες ήταν σκαλισμένες στο βράχο τον βουνού.

Στο δρόμο που οδηγεί από την πόλη στο φρούριο, σχεδόν στα 2/3 της καθόδου από το βουνό, υπάρχει ένα πηγάδι με νερό, σε μια πέτρα του οποίου, αν και διαβρωμένη από τον καιρό, διακρίνεται με ελληνικούς χαρακτήρες κάποια ανάμνηση των Αργοναυτών. Στο φρούριο επίσης υπάρχουν διάφορες στέγνες, οι οποίες θα ήταν αρκετές σ' οποιαδήποτε φρουρά, που θα μπορούσε να εγκατασταθεί για όλο το καλοκαίρι στην πόλη.

Το αποτέλεσμα της οικιστικής αυτής προσπάθειας, για την οποία κάνει λόγο το παραπάνω τεκμήριο, θα φανεί δεκαπέντε χρόνια αργότερα. Ας δούμε, πώς περιγράφει σύντομα αλλά κατατοπιστικά στα 1715, στο τέλος δηλαδή της β' βενετοκρατίας, ο Κωνσταντίνος Διοικητής του 'Αργος και το φρούριό του. Η μαρτυρία του Διοικητή είναι ενδιαφέρουσα κι από την άποψη ότι, καθώς παραθέτει αντίστοιχη περιγραφή του Ναυπλίου με το κάστρο του, προσφέρει-ται για συγκρίσεις, πράγμα στο οποίο άλλωστε προβαίνει και ο ίδιος:

Et la forteresse d'Argos est bâtie sur une haute montagne arrondie, de roche vive; une belle forteresse triangulaire, et du côté de la vallée il y a un petit château bâti par les Francs pour la garde de la forteresse [...]

Et la ville d'Argos est en bas, sous la forteresse, dans la plaine; belle ville, avec de bonnes maisons et nombreuses, des églises, un couvent de nonnes. [...] De cette ville à la forteresse de Nauplie il y a deux heures, dans la plaine⁹⁷.

97. Con. Dioikétés, *Chronique de l'Expédition...*, σ. 164.

Σύντομη, απλή αναφορά στην πόλη του Άργους και τα χωριά της περιοχής κάνει και ο P. A. Pacifico, εκθειάζοντας όμως κυρίως το λαμπρό παρελθόν της⁹⁸.

Κατά τη δεύτερη βενετική κυριαρχία, δίχως όμως αυτό να είναι τεκμηριωμένο, φαίνεται πως χτίστηκαν και οι στρατώνες του Άργους που σώζονται ως σήμερα⁹⁹. Την οικιστική ανάπτυξη όμως της κωμόπολης αυτής του Μοριά ανέκοψε η κατάκτησή της από τους Τούρκους στα 1715. Από τα πρώτα χρόνια της δεύτερης αυτής τουρκοκρατίας έχουμε την εικόνα του Άργους μέσα από μια σειρά σχεδίων που μας άφησε ο αβάς Michel Fourmont, φιλοτεχνημένα στα 1729¹⁰⁰.

Όταν στα 1780 ο Sonnini επισκέφτηκε το Άργος, βρήκε μια πόλη κατεστραμμένη. Χαρακτηριστικά μάλιστα, για να δώσει το μέγεθος της παρακμής, προσθέτει ότι, αν η ιστορία δεν μας είχε με βεβαιότητα πληροφορήσει για την ύπαρξη της ένδοξης αρχαίας πόλης του Άργους, σήμερα (1780) δεν θα ήταν δυνατό να πιστέψει κανείς ότι είχε ποτέ υπάρξει· τέτοια ήταν η μεταβολή που είχαν επιφέρει οι άνθρωποι και ο χρόνος¹⁰¹. Ο «θρήνος» του Sonnini, όμως, αφορά, καθώς είναι σαφές, το αρχαίο Άργος και όχι τη νεότερη πόλη, κάτω από την οποία είχε εξαφανιστεί η παλιά.

Φαίνεται πως η πόλη μέσα στον 18ο αιώνα και μάλιστα προς το τέλος του, αφού πέρασε από το στάδιο μιας αργής μάλλον ανασυγκρότησης, κατάφερε να ξαναφτιαχτεί σε βαθμό που ο Gell στα 1810 να μας δίνει την εικόνα μιας καλά δομημένης πόλης 4.000 κατοίκων, με καλή ρυμοτομία, σπίτια το πλείστον μονώροφα, όπου ανάμεσά τους προβάλλονταν επιβλητικές οι λίγες κατοικίες των αρχόντων, περιβαλλόμενες από όμορφους κήπους. Ο Gell μι-

98. «Argo città famosissima, et antichissima, prima della guerra di Troja era potentissima come s'hà da tanti scrittori, capitale di questa Provincia [...]. Oggi ridotta in un semplice castello sopra collina cinque miglia lontano da Napoli di Romania in Ponente, à i piedi della quale vi corre il fiume Planizza anticamente Inaeus». P. A. Pacifico, *Breve descrizione...*, σ. 32.

99. Βασ. Δωροβίνης, «Στρατώνες Καποδίστρια στο Άργος: ιστορία και μία πολιτιστική μάχη», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 13 (1979)· πρ. ο ίδιος, «Άργος, η Βεργίνα της καποδιστριακής εποχής», *Αρχαιολογία* 2 (Φεβρ. 1982) 81, καθώς και την αδημοσίευτη ανακοίνωσή του «Οθωμανικές ονομασίες δημοσίων κτηρίων και πώς επιβίωσαν. Η περίπτωση των στρατώνων Καποδίστρια», Άργος, 17 Νοεμβρίου 2001. Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου, «Οι ιστορικοί στρατώνες του Άργους», ανάρτ. περιοδικού *Βωμοί*, τχ. 54 (Μάρτ.-Απρ. 1980) 1-15.

100. Τα σχέδια του Fourmont για το Άργος δημοσίευσε στη διδακτορική του διατριβή ο Michel Sève, *Voyages archéologiques...*, πίν. VI-X· εδώ αναδημοσιεύονται δύο από τα σχέδια αυτά, τα αντιπροσωπευτικότερα της εικόνας της πόλης. Βλ. Παράρτημα, σ. 132.

101. C. S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI*, τ. Β', Παρίσι 1801, σ. 405-406.

λάει για σταθερή ανάπτυξη της πόλης, στην οποία παρατηρούνταν οικοδομικούς οργανισμούς¹⁰².

Η περιγραφή που κάνει ο Πουκεβίλ είναι ένας θρήνος για την κατεστραμμένη, λαμπρή πόλη του αρχαίου Άργους και είναι έκδηλη η απογοήτευσή του για τη νέα πόλη:

Η καινούργια πόλη του Άργους έχει περίμετρο μιας ώρας περίπου. Τα σπίτια της, χωρίς σχέδιο ούτε ρυθμό, χτισμένα εδώ κι εκεί, χωρισμένα μεταξύ τους με αυλές και ακαλλιέργητα χωράφια, αποτελούν όλο κι όλο το μοναδικό της μεγαλείο [...] Έχει προσανατολισμό προς τ' ανατολικά κι αυτό κάνει το νερό των πηγών της και των πηγαδιών της να είναι το υγιεινότερο από όλων των άλλων πόλεων του Μοριά.

Από την άλλη μεριά του νοτιά, φαίνεται ένα μεγάλο τείχος, που ίσως αποτελούσε τμήμα κάποιας τακτικής οχύρωσης. Εκεί κοντά, επάνω στο βουνό, υπάρχει ένα κτίσμα που μοιάζει σαν πύργος, με δώδεκα κανόνια. Τέλος πάντων, σ' ένα γειτονικό βράχο είδαμε μερικά ανάγλυφα και σβησμένες επιγραφές. Το παζάρι είναι μεγάλο και πολυσύχναστο. Εκεί είδαμε μερικά κομμάτια από κίονες.

Η Πλάνιτα — ο αρχαίος Ίναχος — κυλάει στ' ανατολικά της πόλης και χύνεται στη θάλασσα, στα δυτικά ενός λοφίσκου, που πάνω τον είχε χτιστεί η Τίρυνθα. Τα νερά αυτού του ποταμού είναι καθαρότερα από του Αλφειού. Το καλοκαίρι είναι σχεδόν στεγνός, αν και έχει πολλές πηγές και κυλάει σε μεγάλη έκταση, μέσα σε σκοτεινά δάση ή κάτω από δένδρα, που τον προστατεύουν με τις παχείες του σκιές¹⁰³.

Στα 1812-1813 ο Holland θα επισκεφθεί την πόλη του Άργους και στο έργο του δε θα περιοριστεί μόνο σε τοπογραφικές και αρχαιολογικές παρατηρήσεις, αλλά θα επεκταθεί και σε κλίριες κοινωνιολογικές και κλιματολογικές επιστημάνσεις¹⁰⁴.

102. William Gell, *Narrative of a journey in the Morea*, Λονδίνο 1823, σ. 395· πβ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες...*, τ. Γ', σ. 122. Παρόμοια εικόνα μιας καλοχτισμένης και όχι βρώμικης για τα οθωμανικά πολεοδομικά δεδομένα πόλης αντιλούμε για την ίδια εποχή από την επιστολογραφία του λόρδου Guilford: «We dined at the empty country house of a Turkish gentleman about a mile from Mycenae and went afterwards six miles thro' a rich and not ill cultivated plain and over the dry bed of the Inachus (which was dry even in Pausanias time) to Argos. That famous city still contains about 6,000 inhabitants and is neither dirty nor ill built for a Turkish town». Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford...*, σ. 109.

103. Φ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στο Μοριά...*, σ. 409-410· πβ. το απόσπασμα από F. Pouqueville, *Voyage de la Grèce...*, σε μτφρ. Δεσπ. Μάξρου στο *Δελτίο Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου*, τχ. 60 (Μάιος 1993) 136.

104. Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia...*, during the years 1812 and 1813, Λονδίνο 1815, σ. 422-423.

Αναφορά στον τρόπο που είναι κτισμένα τα σπίτια του 'Αργους αλλά και στην κοινωνία της πόλης θα κάνει την ίδια περίπου εποχή και ο Ed. Clark, δίχως βέβαια να παραλείψει, ούτε αυτός, να αναφερθεί στον πλούσιο αργίτικο κάμπο: Το 'Αργος είναι μια εκτεταμένη αραιοκατοικημένη περιοχή, γεμάτη χαμόσπιτα και λίγα καλά σπίτια. Οι στέγες των σπιτιών εδώ δεν είναι επίπεδες, καθώς σε όλα σχεδόν τα μέρη της Ανατολής, αλλά επικλινείς, όπως στις βόρειες χώρες. Τον ίδιο τύπο σπιτιών μπορεί κανείς να συναντήσει και στην Αθήνα, όπως και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Αν ο τύπος αυτός εισήχθη από Αλβανούς τεχνίτες ή οφείλεται σε παλιά τοπική συνήθεια, δε στάθηκε δυνατό να εξακριβωθεί από τον περιηγητή.

Τα σπίτια στην πόλη του 'Αργους είναι κτισμένα με αρκετή τάξη και εξοπλισμένα με ανέσεις που δεν τις συναντάει κανείς σ' αυτά τα μέρη, μολονότι οι φτωχοί, βέβαια, κατοικούν σε τρώγλες· είναι μονώροφα, κτισμένα σε ίσιες παράλληλες σειρές και το καθένα έχει το φούρνο του· έτσι, ακόμα και οι Αλβανοί δεν ψήνουν το άζυμο ψωμί τους στο χώμα, όπως συνηθίζουν αλλού.

Η πεδιάδα του 'Αργους είναι εκτεταμένη και επίπεδη, όπως η επιφάνεια ακύμαντης θάλασσας, και καταλήγει σ' ένα πλούσιο λιβάδι με ευφορότατο έδαφος προς το βορά, στις εκβολές του 'Ιναχου ποταμού¹⁰⁵.

Λίγα χρόνια πριν την Επανάσταση, το 1818 ο P. Laurent θα φτάσει στο 'Αργος, το οποίο περιγράφει ως μια πόλη πλινθόχτιστη αλλά με δρόμους φαρδείς και σχετικά καθαρούς. Τα σπίτια των εύπορων κατοίκων ήταν βαμμένα με ζωηρά χαρούμενα χρώματα. Όπως και ο Sibthorp 24 χρόνια πριν έτσι

105. «Argos is a large straggling place, full of cottages, with few good houses: and, as we have before alluded to *Celtic* remains in this part of *Peloponnesus*, it may be proper to mention, that the roofs here are not flat, as in almost all parts of the East, but slope like those of Northern nations. The same style of building may be observed in Athens, and in other parts of Greece. Whether introduced by Albanian workmen, or owing to customs which antiently existed in the country, we have not been able to learn, [...]»

The houses in *Argos* are built with a degree of regularity, and fitted up with some comforts uncommon in this part of the world, although in other respects wretched hovels. They are all ranged in right lines, or in parallel lines; and each house consisting of a single story has an oven; so that even the Albanians do not bake their unleavened cakes upon the hearth, as it is usual elsewhere in their cottages. [...]

We entered the spacious Plain of *Argos*, level as the still surface of a calm sea, and extending in one rich field, with the most fertile soil, from the mouths of the *Inachus* towards the north. Having again crossed the dry channel of the *Xagadroῦδος ποταμός* and looking back towards the Larissan Citadel, the lofty conical hill of the Acropolis appeared rising in the midst of this plain, as if purposely contrived to afford a bulwark for dominion, and for the possession of this valuable land...». Edward D. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, part second, Λονδίνο 1814, σ. 668-669, 682.

κι ο Laurent συνέπεσε να φτάσει στο 'Αργος Κυριακή, μέρα παζαριού. Οι χωριάτες που είχαν εισρεύσει από τα γύρω χωριά έδιναν μιαν εντυπωσιακή ζωντάνια στην πόλη, στους δρόμους της, όπου αραδιασμένα, εκτίθονταν στοίβες παπουτσιών, υφασμάτων και λογίων-λογίων φρούτα. Περνώντας το μεσημέρι όμως η πόλη ξαναβρήκε την ηρεμία της αγγίζοντας τα όρια της «μελαγχολικής γαλήνης». Για την ακρόπολή τους, τη Λάρισα, οι ντόπιοι πίστευαν ότι, ήταν στοιχειωμένη, ενώ αντίθετα οι ίδιοι είχαν καταληλατήσει τις αρχαιότητες της περιοχής, τις οποίες αφειδώς πρόσφεραν στον περιηγητή¹⁰⁶.

Έχοντας κατά νου, προφανώς, τη συνήθη ρυπαρότητα των μεγαλουπόλεων της εποχής, ο Turner στα 1813 εντυπωσιάζεται από την καθαριότητα της πόλης του 'Αργους και γράφει ότι θα τη ζήλευε οποιαδήποτε ευρωπαϊκή πόλη. Σημειώνει ακόμα ότι έχει 4 ελληνικές εκκλησίες και 2 τζαμιά, από τα οποία το ένα χωρίς μιναρέ¹⁰⁷.

Την ίδια γνώμη όμως φαίνεται να έχει και ο Σατωμπριάν, με τη διαφορά ότι αυτός, πιο ακριβολόγος, δεν μιλάει για πόλη αλλά για χωριό και η σύγκριση δεν γίνεται με την Ευρώπη αλλά με άλλους τόπους του Μοριά: Το αντικαταστήσαν την πόλιν ταύτην χωρίον είναι καθαρώτερον και ζωηρότερον των λοιπών της Πελοποννήσου. Η θέσις αυτού προς το βάθος τον Αργολικού κόλπου είναι αρκούντως τερπνή¹⁰⁸.

Καθώς προκύπτει και από τα φορολογικά κατάστιχα της β' τουρκοκρατίας, το 'Αργος ήταν διαιρεμένο σε 4 συνοικίες, τους *μαχαλάδες*¹⁰⁹. Ο μεγαλύτερος ήταν ο *Λεποτή μαχαλάς* (συνοικία των λατών)· στη συνοικία αυτή εγκαταστάθηκαν κατά το 1770 οι Αλβανοί που έφεραν ως έποικους οι Τούρκοι. Ο δρόμος που οδηγούσε σ' αυτή τη συνοικία ήταν ο σημαντικότερος της πόλης κι αποτελούσε το οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό κέντρο του 'Αργους μια κι εκεί κατοικούσαν οι επιφανέστερες αργίτικες οικογένειες, Περούκα, Σταματέλου, Βλάση (ή Βλασσόπουλου), Αντωνόπουλου, Στασινόπουλου, Τζουλούφου, Σταθόπουλου κ.ά. Δεύτερος σε μέγεθος ήταν ο *Μπεκίη εφέντη μαχαλάς* στο ΝΔ τμήμα της πόλης με προφανή την προέλευση της ονομασίας του από κάποιον Τούρκο, ιδιοκτήτη ίσως της περιοχής. Τρίτος, στο ΒΑ τμήμα της πόλης απλωνόταν ο *Ρωμέικος ή Γκισούρ μαχαλάς*. Και τέλος το ΝΑ

106. Peter Ed. Laurent, *Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy made in the years 1818 and 1819*, Λονδίνο 1821, σ. 139· πβ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες...*, τ. Γ', σ. 476.

107. «Its cleanliness and beauty would do no discredit to an European town». William Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 1, Λονδίνο 1820, σ. 285.

108. Σατωβριάνδου, *Οδοιπορικόν*, μτφρ. Εμμ. Ροΐδης, επιμ. Τάσος Βουρνάς, τ. 1, Αθήνα 1979, σ. 202.

109. Βλέπε και στο κεφάλαιο για τα φορολογικά, σ. 84-87. Για τα τοπογραφικά των μαχαλάδων του 'Αργους βλέπε Ιωάν. Ζεγκίνης, *Το 'Αργος...*, σ. 274.

τμήμα της πόλης κατελάμβανε ο Καραμουτζά μαχαλάς, που, λέγεται ότι, όφειλε το όνομά του σε κάποιον αργίτη οπλαρχηγό Θεοδόσιο Καραμπουτζά. Στη συνοικία αυτή, όπου κατοικούσαν οι επιφανέστεροι Τούρκοι, υπήρχε τζαμί και το τούρκικο νεκροταφείο. Ο μαχαλάς αυτός, γνωστός και ως Γεφύρι, μνημονεύεται σε μεταεπαναστατικό δημοτικό τραγούδι για την Παναγιώτα, την όμορφη αργίτισσα, που κατοικούσε εκεί¹¹⁰.

Όταν ο Κεχαγιάμπεης τον Απρίλη του 1821 κυρίευσε το Άργος, προξένησε μεγάλες καταστροφές στην πόλη. Τα ελληνικά κυρίως σπίτια, μικρά και χαμηλά, έγιναν στάχτη, ενώ αντίθετα τα τούρκικα διασώθηκαν όλα, επειδή ήταν επιβλητικά, καλοχτισμένα, άνετα και κυρίως απομονωμένα και συγχρόνως προστατευμένα από ψηλούς τοίχους· είχαν ακόμα ένα ή περισσότερα περγάδια, κήπο με οπωροφόρα δένδρα και παράσπιτα. Αυτή είναι η εικόνα που δίνει ο M. Raybaud¹¹¹.

Λίγα μόλις χρόνια μετά την Επανάσταση η πόλη φαίνεται να έχει ξανασυγκροτηθεί τόσο ικανοποιητικά, ώστε ο Pecchio μόλις στα 1825 σημειώνει ότι το Άργος ναι μεν είναι μια πόλη μικρή, αλλά οι δρόμοι της είναι πλατείς και κανονικοί, και τα σπίτια όλα σχεδόν ξύλινα με ρυθμό ελαφρύ και γλαφυρό¹¹².

Την εικόνα μικρής συμπαθητικής κωμόπολης δίνει κι ο R. Anderson στα 1829: *Directly below, appears the city of Argos, fast rising from desolation, with its earth-colored houses scattered over a large surface. Its environs are ornamented with gardens end enlivened by numerous threshing-floors*¹¹³.

Τέλος, στη στατιστική του 1830 το Άργος, που φέρεται ως πρωτεύουσα επαρχίας 20 χωριών, έχει 1.540 ιδιόκτητες οικίες και καθόλου εθνικές¹¹⁴. Το γεγονός όμως ότι δεν αναφέρονται δεν σημαίνει βέβαια και ότι δεν υπήρχαν απλώς πρόκειται μάλλον για ελλιπή στατιστική καταγραφή.

Στον προχωρημένο 19ο αι. πλέον το Άργος, μέσα από τη ρομαντική ματιά του Φλωμπέρ είναι μια ανεπτυγμένη κωμόπολη με ίσιους δρόμους, με πεζοδρόμια και καταστήματα με προστέγασμα, που όμως διατηρούν την τούρκική τους εμφάνιση¹¹⁵.

110. Αναστ. Τσακόπουλος, *Ιστορικά και λαογραφικά σημειώματα*, τ. Α', Αθήνα 1960, σ. 212.

111. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι...*, τ. Α', σ. 291.

112. G. Pecchio, *Η Ελλάς κατά το έαρ του 1825*, μτφρ. Σταμ. Α. Αντωνόπουλος, έκδ. περιοδ. *Αττικός ορίζων*, Αθήνα 1855, σ. 18· πβ. Ιωαν. Ζεγκίνης, *Το Άργος...*, σ. 272.

113. Rufus Anderson, *Observations upon the Peloponnesus and Greek Islands, made in 1829*, Βοστώνη 1830, σ. 71.

114. Ελένη Δ. Μπελιά, «Στατιστικά του Ελληνικού κράτους κατά το 1830», *Μηνωμοσύνη* 7 (1978-9) 298-299.

115. Γουσταύος Φλωμπέρ, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, μτφρ. Παύλος Α. Ζάννας, Αθήνα 1989, σ. 99.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Οι ειδήσεις για την κοινωνία του Άργους στους αιώνες που διαπραγματευόμαστε εδώ είναι ελάχιστες, ιδιαίτερα μάλιστα για την περίοδο της βενετοκρατίας. Γενικά, οι κάτοικοι της περιοχής εμφανίζονται φτωχοί με τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας γεωργοκτηνοτροφικής κοινωνίας. Ο σύνδικος καταστιχωτής Μαρίνος Μικιέλ στην έκθεσή του (1691) για τον Μοριά παρ επιτόντως μόνο αναφέρεται στο Άργος, όταν, κάνοντας λόγο για τον πληθυσμό της ευρύτερης περιοχής της Αργοναυπλίας, λέει ότι οι κάτοικοι «είναι κατά μέγα μέρος Αρβανίτες, αγροίκοι και γεωργοί εύστροφοι, με κλίση στη χρήση των όπλων, όπως επίσης εκείνοι του Άργους, όπου μερικοί ασχολούνται με το εμπόριο»¹¹⁶. Λίγα χρόνια αργότερα ο βενετός γιατρός Aless. Pini, αναφερόμενος στο Άργος, θα επισημάνει ότι η πόλη βρίσκεται στην ίδια θέση που ήταν κτισμένη η αρχαία, όπου και διασώζονται πολλά ερείπια. Λίγες αράδες πιο κάτω όμως κι αφού μιλήσει για το κάστρο του Άργους, τη Λάρισα, θα επανέλθει λέγοντας ότι η σύγχρονη πόλη δεν είναι κατώτερη —από την αρχαία προφανώς— αν και οι Έλληνες που την κατοικούν είναι ταπεινής καταγωγής. Υπάγεται εκκλησιαστικά στον επίσκοπο του Ναυπλίου, ο οποίος φέρει ακόμα τον τίτλο του επισκόπου Άργους. Στο κάστρο εδρεύει ένας διοικητής με ελάχιστους στρατιώτες¹¹⁷.

Περνώντας στην περίοδο της τουρκοκρατίας και όσον αφορά τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των κατοίκων η έμμεση μαρτυρία του Leake είναι από τις λίγες που έχουμε για την εποχή και για το θέμα αυτό. Ο Leake, λοιπόν, αναφέρει ότι άκουσε να λένε πως οι αναπλιώτισσες ήταν όμορφες, ενώ οι αργίτισσες άσχημες, διαφορά που την απέδιδαν στο νερό, μια και το Άργος υδρευόταν αποκλειστικά από πηγαδίσιο νερό, ενώ τ' Ανάπλι έπαιρνε νερό με υδραγωγείο από μια πηγή της Τίρυνθας¹¹⁸.

116. Αγαμ. Α. Τσελλάς, «Μεταφράσεις βενετικών...», *Πελοποννησιακά* 17 (1987-1988) 155.

117. Αλέξης Μ. Μάλλιαρχης, *Alessandro Pini: Ανέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου* (1703), Βενετία 1997, σ. 45.

118. William M. Leake, *Travels...*, τ. 2, σ. 360· πβ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες...*, τ. Γ¹, σ. 425.

Μια άλλη μαρτυρία που έχει να κάνει με τον τρόπο αμφίσεως των κατοίκων είναι εκείνη του Sibthorp, ο οποίος επισκέφτηκε το 'Αργος στα 1794 ημέρα παζαριού, όπως αναφέρθηκε ήδη· η μόνη ενδυματολογική παρατήρηση που κάνει, είναι πως όλοι οι άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, ήταν ντυμένοι με προβατόγουνες¹¹⁹. Εδώ, αξίζει να κάνουμε μια αναδρομή προς τα πίσω στις αρχές του ίδιου αιώνα και να δούμε τη μαρτυρία ενός κατοίκου της περιοχής και πόσο υποτιμητικά μιλάει για την κοινωνία του 'Αργους σε σχέση με εκείνη τ' Αναπλίου. Πρόκειται για τον Γ. Μέλο, έμπορο αθηναίο, εγκατεστημένο στη Βενετία, ο οποίος, γράφοντας στον αδελφό του στ' Ανάπλι, του λέει ότι δεν συμφωνεί σε καμιά περίπτωση με τα σχέδιά του να παντρευτεί και να εγκατασταθεί στο 'Αργος, «όπου στάθηκε ο χαλασμός του σπιτιού τους», και για τον πρόσθετο λόγο ότι δεν θέλει τα παιδιά του αδελφού του «να φορούν τα τσαρούχια»¹²⁰. ενδεικτικό στοιχείο κοινωνικής κατωτερότητας πληθυσμών κατά βάση αγροτοποιμενικών.

Προς το τέλος όμως της β' τουρκοκρατίας η κατάσταση φαίνεται να έχει άρδην αλλάξει. Οι διαφορές (πολιτισμικές, οικονομικές, πληθυσμικές) ανάμεσα στις δύο γειτονικές πόλεις έχουν σχεδόν εξαφανιστεί, και πάντως, αν υφίστανται, τώρα πλέον είναι υπέρ του 'Αργους και όχι του Ναυπλίου.

Ως προς το θέμα της μόρφωσης των κατοίκων δεν θα μπορούσαμε να φθάσουμε σε ασφαλή και επαρκή συμπεράσματα, επειδή λείπουν οι μαρτυρίες. Στα 1820 μόνο, όταν ο De Marcellus θα βρεθεί στο 'Αργος, θα σημειώσει ότι επισκέφτηκε ένα δημόσιο σχολείο, όπου, καλεσμένος από το δάσκαλο, παρακολούθησε τη μέθοδο διδασκαλίας του, την οποία και περιγράφει. Μιλάει ακόμα για τα βιβλία που είδε εκεί και δίνει μεταφρασμένα αποσπάσματα από μια παράσταση με σκηνές από το έργο *Ο Λεωνίδας* στις *Θερμοπύλες*, που μαθητές έδωσαν για χάρη του¹²¹. Πρόκειται, προφανώς, για τη Σχολή που είχε ιδρύσει η οικογένεια Περούκα και ως ένα διάστημα στεγαζόταν στη Μονή της Κατακερυμμένης.

Γενικά, η κοινωνία του 'Αργους με ελληνικό αλλά και έντονο αρβανίτικο πληθυσμό ποτέ δεν απόκτησε αστικό χρώμα κι έτσι πάντα σε σχέση με το Ναύπλιο, παρά τον τούρκικο πληθυσμό του, έμεινε πολιτισμικά και κοινωνικά καθυστερημένη, με πληθυσμό κατά βάση φτωχό κι ακαλλιέργητο, όπου όμως ξεχώριζαν και κάποιοι πλούχιοντες.

Ο Πουκεβίλ αναφέρει ότι οι περισσότεροι Αργείοι ήταν έμποροι αλόγων

119. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β', σ. 621· βλ. και σελ. 50, εδώ, σημ. 106.

120. Ευτυχία Δ. Διάτα, «Τεκμήρια για την αθηναϊκή...», σ. 42.

121. De Marcellus, *Souvenirs de l'Orient par la vicomte de Marcellus*, τ. 2, Παρίσι 1839, σ. 395-402. Ιωάν. Ζεγγίνης, *Το 'Αργος...*, σ. 299.

και αραμπατζήδες, αφού στην περιοχή εκτρέφονταν ακόμα άλογα. Όσο για τους Τούρκους που κατοικούσαν στο Άργος ήταν πλούσιοι και υπήρχαν πολύ καλές οικογένειες, πράγμα που προσέλκυε εκεί πολλούς Ιταλούς τσαρλατάνους¹²².

Και ο Leake, εξάλλου, σημειώνει ότι η πλεονεκτική θέση του Άργους και τα προνόμιά του, προσέλκυσαν πολλούς εύπορους Έλληνες¹²³. Είδαμε, άλλωστε, σε προηγούμενο κεφάλαιο ότι στη μεγαλύτερη συνοικία της πόλης, τον Λεπούρ μαχαλά, ήταν συγκεντρωμένοι όλοι οι πλούχοντες αργίτες. Ανάμεσα σ' αυτούς τους πλούχοντες, ο πολυσυζητημένος από τους ξένους της εποχής Βλασσόπουλος, κοτζάμπασης και προστατευόμενος των Άγγλων, θα φιλοξενήσει στα 1802 στο αρχοντικό του τη λαίδη Έλγιν με την οικογένειά της. Ο ίδιος, άλλωστε, διενεργούσε ανασκαφές στην περιοχή για λογαριασμό του Έλγιν¹²⁴.

Στα 1806 ο Σατωμπριάν φτάνοντας στο Άργος θα κάνει τη γνωριμία και θα φιλοξενηθεί στο σπίτι του λόγιου γιατρού Διονυσίου Αβραμιώτη, για τον οποίο γράφει πως ήταν Ιταλός, εξόριστος στην Ελλάδα, όπου κατάφερε να πλουτίσει και τώρα επιθυμούσε να γυρίσει στην πατρίδα του¹²⁵.

Διαπρεπής προσωπικότητα του Άργους, μορφωμένος και γλωσσολάτρης, ο Δημ. Περούκας, από τους εξέχοντες του τόπου διετελέσε για χρόνια προσετός και στην περίοδο 1812-1821 βεκύλης του Μοριά στην Κωνσταντινούπολη. Η οικογένειά του, από τις πλουσιότερες του τόπου, είχε έντονη την παρουσία της στα κοινά¹²⁶. Ανάμεσα στους πλούχοντες, που κατά καιρούς χρημάτισαν

122. Φ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στο Μοριά...*, σ. 410. Από τους ομηρικούς χρόνους το Άργος φημιζοταν για τα άλογα του: «ἔστι πόλις Ἐφόρη, μυχῶ Ἀργεος ἵπποβότοιο». Όμηρος, *Ιλιάς* Ζ, 152 κ.α.

123. W. Leake, *Travels...*, τ. 2, σ. 347. Ο λόρδος Guilford, όταν στα 1810 επισκέφτηκε το Άργος, φιλοξενήθηκε στο αρχοντικό του γιατρού Χριστόδουλου Σεβαστού, ο οποίος διέθετε μια πολύ πλούσια βιβλιοθήκη, την οποία είχε συγκροτήσει την εποχή που βρισκόταν στην Ιταλία. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford...*, σ. 109. Στην ΙΕΕΕ, Αρχείο Περούκα, έγγρ. 17606/3, 4, 5, 8, 9, σώζονται λογαριασμοί (1802-1803) με έξοδα της κοινότητας για την αγορά διαφόρων πραγμάτων, που προορίζονταν για τον «δοτόρ Χριστόδουλο».

124. Κυρ. Συμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες...*, τ. Γ', σ. 316.

125. Σατωβριάνδου, *Οδοιπορικόν...*, σ. 205-206. Για τον ζακυνθινό αυτό λόγιο γιατρό, και τη σχέση του με τον Chateaubriand βλέπε Παν. Μουλλάς, «Ρομαντικοί προσκυνητές: Chateaubriand (1806) και Lamartine (1832)», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, επιλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1968, σ. 72-73.

126. Αν. Τσακόπουλος, *Μοναστηράκι του αγίου Θεοδοσίου νέου... Συμβολαί εις την ιστορίαν της Εκκλησίας της Αργολίδος*, Αθήνα 1955, σ. 9· πβ. Τάκης Χ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, Αθήνα 1926, σ. 286-292, όπου διάσπαρτες πληροφορίες για την οικογένεια Περούκα και άλλους πλούχοντες του Μοριά. Στις προϋκτικές οικογένειες του Άργους αναφέρεται και η αδημοσίευτη ανακοίνωση του Βασ. Τσιλιμίγκρα, «Ιστορική

και επίτροποι του τόπου, ήταν οι οικογένειες, Δωροβίνη, Αναγνωστόπουλου, Γκελμπερή, κ.ά.

Σε μια περιοχή με έντονο γεωργοκτηνοτροφικό χαρακτήρα είναι ευνόητες και οι ασχολίες των κατοίκων. Εντούτοις, εντυπωσιάζει η πληροφορία του Foucherot, ο οποίος στα τέλη του 18ου αι. επισκέφτηκε το Άργος και διαπίστωσε ότι όλοι οι κάτοικοι ήταν αμαξάδες-αγωγιάτες, πράγμα που, καθώς είδαμε, αναφέρει και ο Πουκεβίλ, αντλώντας, ίσως, απ' αυτόν. Βρίσκει εντούτοις την εξήγησή του στο ότι αφενός πολλοί ξένοι επισκέπτονταν την περιοχή, λόγω του αρχαιολογικού της ενδιαφέροντος, και είχαν ανάγκη πυκνών και συνεχών μετακινήσεων, και αφετέρου στο ότι το Άργος βρισκόταν στο δρόμο για Τριπολιτσά (διοικητικό κέντρο του Μοριά) - Μυστρά - Καλαμάτα¹²⁷.

Όσον αφορά τις σχέσεις Ελλήνων-Τούρκων, χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Hughes, ο οποίος φτάνοντας το 1813 στο Άργος βρίσκεται μπροστά σ' ένα περιστατικό, που του προκαλεί τέτοια εντύπωση, ώστε το καταγράφει· σ' αυτό δίνεται ανάγλυφα η εικόνα του υπερόπτη κατακτητή που υποβάλλει σε κάθε είδους ταπείνωση τους ραγιάδες¹²⁸. Όμως οι Τούρκοι έδειχναν ιδιαίτερη ευαισθησία στους ψυχοπαθείς και γενικά στα άτομα με ιδιαίτερα πνευματικά προβλήματα. Αυτή τη διαπίστωση κάνει ο Dodwell, ο οποίος έφτασε στο Άργος το 1805 και κατέλυσε στο σπίτι ενός τρελού αλλά εντελώς ακίνδυνου Έλληνα¹²⁹.

Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Galt για τον τρόπο που τον αντιμετώπισαν οι κάτοικοι του Άργους, όταν στα 1809 επισκέφτηκε την πόλη τους. Σύμφωνα με την διήγησή του, εφοδιασμένος ο περιηγητής με τα σχετικά έγγραφα από τις τουρκικές αρχές απευθύνθηκε στον προεστό, ο οποίος θα φρόντιζε να του εξασφαλίσει κατάλυμα· η στάση όμως των κατοίκων, από τους οποίους ζήτησε φιλοξενία κατά σύσταση του προεστού, υπήρξε αρνητική με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν διάφορα επεισόδια, τα οποία πολύ παραστατικά διεκτραγωδεί στο έργο του¹³⁰.

Η εξήγηση για την αρνητική αντίδραση των κατοίκων είναι μάλλον απλή

Γενεαλογία στην Τουρκοκρατία: Οι πρόδρομες σχέσεις της κοινωνικής συγκρότησης του Άργους», Άργος, 18 Νοεμβρίου 2001. Βλ. και σημ. 165 εδώ.

127. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες...*, τ. Β', σ. 444.

128. T. Smart Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τ. 1, Λονδίνο 1820, σ. 218-219· πβ. Κυρ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Γ², σ. 224-5.

129. Ed. Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, Λονδίνο 1819, σ. 274· μετάφραση του αποσπάσματος για την περιοχή Άργους βλ. από την Αφροδίτη Ιωαν. Μπιμπή στο περιοδικό *Αναγέννηση*, τχ. 382 (Απρ. 2002) 16-18. Πβ. Κυρ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Γ¹, σ. 175.

130. John Galt, *Voyages and Travels in the years 1809, 1810 and 1811*, Λονδίνο 1812, σ. 172-173· πβ. Κυρ. Σιμόπουλος, ό.π., τ. Γ¹, σ. 524-525.

κι έχει να κάνει κυρίως με την οικονομική επιβάρυνση που θα επέφερε η φιλοξενία ενός ξένου προσώπου. Γενικά, οι Οθωμανοί σε επίπεδο καθημερινότητας «καταδυνάστευαν» τους Έλληνες, αλλά σε επίπεδο διοικητικών αρχών φαίνεται πως άφηναν αρκετή ανεξαρτησία κινήσεων και περιθώρια αυτοδιαχείρισης στις ντόπιες αρχές για θέματα που ζητούσαν εσωτερική επίλυση, ώστε να μη φτάνουν σε σύγκρουση μεταξύ τους οι δύο «εξουσίες»¹³¹.

Μια άλλη μαρτυρία, προερχόμενη από τον Gell, μας πληροφορεί ότι οι ξένοι για να κυκλοφορήσουν ανενόχλητοι στην πόλη έπρεπε να συνοδεύονται από γενίτσαρο, επειδή τα παιδιά με τις έντονες παρενοχλήσεις τους δεν τους άφηναν σε ησυχία¹³².

Κατασκήνωση τσιγγάνων βρήκε στην πύλη του Άργους ο Laurent στα 1818. Αναφέρει ότι οι τέντες τους ήταν από δέρμα, ενώ το τσούρμο των τσιγγανόπουλων κυκλοφορούσαν γυμνά· βασική τέχνη τους ήταν αυτή του σιδερά και για τις γυναίκες το μάντεμα της μοίρας¹³³.

131. Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)», *Μνήμων* 23 (2001) 67-98.

132. William Gell, *Narrative...*, σ. 396.

133. Peter Ed. Laurent, *Recollections of a classical...*, σ. 139.

ΠΡΟΪΟΝΤΑ

Το 'Αργος από άποψη τοπογραφική και ποιότητας εδάφους είναι ιδιαίτερα ευνοημένο. Δεσπόζει του αργολικού κάμπου και δεν απέχει πολύ από τη θάλασσα¹³⁴. Ως προς το αργίτικο τμήμα της πεδιάδας, κατατοπιστική είναι η εικόνα που δίνει ο βενετός αξιωματούχος Μ. Μικιέλ σε αναφορά του προς την Γερουσία. Αφού χαρακτηρίσει την περιοχή του Ναυπλίου μάλλον ορεινή και ακαλλιέργγητη και σχετικά περιορισμένη, συγκρινόμενη με την περιοχή που ανήκει στο 'Αργος, θα περάσει στην περιγραφή της αργίτικης πεδιάδας. Ετούτη σ' αντίθεση με το ναυπλιακό τμήμα είναι εκτεταμένη και εύφορη, μολονότι έχει και αρκετά ακαλλιέργγητα μέρη. Με μέγιστο μήκος 14-15 μίλια και πλάτος 8-10 φτάνει ως τη θάλασσα, όπου σχηματίζει τον Αργολικό κόλπο. Ένα μικρό ποτάμι που τη διασχίζει (πρόκειται, προφανώς, για τον 'Ιναχο ποταμό) με τα νερά του κινητοποιεί πολλούς νερόμυλους που βρίσκονται εκεί¹³⁵.

Το πλούσιο υδροφόρο έδαφος του κάμπου ευνοεί τη δημιουργία κήπων που παράγουν υψηλής ποιότητας λαχανικά σύμφωνα με το βενετσιάνικο κτηματολόγιο του 1700: 'Υστερα υπάρχουν πολλοί κήποι ή για να πω καλύτερα λαχανόκηποι, από τους οποίους παράγονται λαχανικά σε ποσότητα και ποιότητα όχι κατώτερη από εκείνη κάποιων περιοχών της Ιταλίας. Ποτίζονται με το νερό που βγαίνει με τετραγώνες θήκες από τα πηγάδια γρονώντας το μαγκάνι με άλογα ή άλλο ζώο· γι' αυτό ακριβώς αυτά τα πηγάδια κατασκευάζονται με ευκολία, επειδή αρκεί σκάψιμο 4-5 βημάτων για να βρεθεί νερό¹³⁶.

Στους κήπους και τ' αμπέλια του 'Αργους αναφέρεται και ο Κων. Διοικητής: *Et chaque cour a son puits d'eau fraîche et bonne. Et vers la partie supérieure de la ville il y a beaucoup de vignes, et, plus haut, des jardins, dans une région marécageuse*¹³⁷.

134. Ενδιαφέρουσα και εξαντλητική παρουσίαση της ποιότητας του εδάφους της αργολικής πεδιάδας σε συνδυασμό με τα είδη και τους τρόπους καλλιέργειας για κάθε περιοχή, τις αποδόσεις και τις ποιότητες των προϊόντων γίνεται στη μελέτη των Ν. Η. Αναγνωστόπουλου - Γ. Γαλαλή, *Η αργολική πεδιάς*, Αθήνα 1938, ειδικότερα από τη σ. 143 κ.ε. Βλ. και Παράρτημα σ. 130· πβ. το σχέδιο του Fourmont στη σ. 129.

135. Αγαμ. Τσελίκας, «Μεταφράσεις...», ό.π., σ. 154· πβ. και εδώ σ. 23.

136. Το πρωτότυπο βλέπε στο Παράρτημα, σ. 107.

137. Con. Dioikétés, *Chronique de l'Expédition...*, σ. 164.

Ο Ερασίνοος ποταμός τροφοδοτούσε με τα νερά του τον κάμπο, καθιστώντας τον έτσι πρόσφορο στην παραγωγή παντοειδών γεωργικών προϊόντων. Εκτός από την εκτεταμένη καλλιέργεια των σιτηρών, στα βαλτώδη μέρη καλλιεργούσαν ρύζι, αλλά και βαμβάκι, καπνό, αραποσίτι, όσπρια, κρασί και λάδι και βέβαια λαχανικά. Κατά μία πληροφορία, ατεκμηρίωτη όμως, οι Τούρκοι λόγω της ευφορίας του κάμπου ονόμαζαν το 'Αργος «μικρό Μισίρ»¹³⁸. Εκτός από τη γεωργία μεγάλη ανάπτυξη στην περιοχή κατά την τουρκοκρατία είχε και η κτηνοτροφία.

Στην ποικιλία των παραγόμενων ειδών, τις ποσότητες και τις τιμές τους σε όλα τα βιλαέτια του Μοριά αναφέρεται ο Πουκεβίλ, ο οποίος για το 'Αργος μας δίνει τον ακόλουθο πίνακα¹³⁹:

<i>Indication des produits agricoles et industriels</i>	<i>Quantités en mesures du pays</i>	<i>Prix de la vente sur les lieux</i>	<i>Valeurs en 1814</i>
Blé	40.000 kilos	8 piastres	300.000
Seigle, orge, mais	60.000 ld	6	360.000
Légumes secs	12.000 ld	10	120.000
Riz	8.000 kilos		
	(de 10 ocques)	6	48.000
Fromage	4.000 quitaux	30	120.000
Beurre	Quantité inconnue		
Huile	ld		
Coton	1.000 quitaux	120	120.000
Laine surge	1.000 ld	34	34.000
Cire	3.000 oques	5	15.000
Miel	8.000 ld	1	8.000
Vermillon	2.000 ld	25	50.000
Peaux de chèvre salées	1.000 douzaines	15	15.000
Peutres et tapis	En bloc		20.000
Total de la vente			1.230.000

Συγκρίνοντας την παραγωγή του 'Αργους με εκείνη του Ναυπλίου, πάντα με πηγή τον Πουκεβίλ, διαπιστώνουμε ότι είναι μεγαλύτερη η παραγόμενη στο 'Αργος ποικιλία προϊόντων, ενώ στις ποσότητες (με εξαίρεση τα κηπευτικά, που είναι πολύ αυξημένη η παραγωγή τους στο 'Αργος) παρατηρούνται περίπου τα ίδια μεγέθη και βέβαια η ίδια τιμή πώλησης και στις δύο αγορές. Εντούτοις, η μεγάλη παραγωγή μεταξιού στο Ναύπλιο και συγχρόνως η παντελής έλλειψή του στο 'Αργος ανεβάζει το συνολικό ετήσιο έσοδο σε 1.519.000

138. Ιωάν. Ζεγρίνης, *Το 'Αργος...*, σ. 280-281.

139. F. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. 5, Παρίσι 1821, σ. 28· και στη σ. 27 ο αντίστοιχος πίνακας για το Ναύπλιο.

γρόσια για το Ναύπλιο, έναντι 1.230.000 γρ., που είναι του 'Αργους. Η εκτίμηση του Πουκεβίλ είναι ότι το Ναύπλιο θα μπορούσε να είναι η αποδοτικότερη περιοχή, εάν οι γαίες δεν είχαν εγκαταληφθεί από τους κατοίκους τους εξαιτίας της κακοδιοίκησης των Τούρκων. Απαράδεκτα χαμηλή είναι και η κίνηση του βασικού λιμανιού της Αργολίδας, του Ναυπλίου, το οποίο τα χρόνια αυτά χρησιμοποιούσαν μόνο μερικά υδραίικα καράβια που έπιαναν και στην ακτή της Λέρνης, προκειμένου να εμπορευτούν κατευθείαν με τις περιοχές Τριπολιτσάς, 'Αργους και Αγ. Πέτρου Κυνουρίας.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της γαλλικής έκθεσης για το Μοριά (1790) τα μόνα προϊόντα που παράγει το 'Αργος είναι 10.000 κιλά σιτάρι, και κριθάρι επίσης στην ίδια ποσότητα¹⁴⁰.

Στην «καταγραφή του Μορέως» του 1811 λακωνικά αναφέρεται ότι «το 'Αργος ομοίως και αυτό ως το Ανάπλι έχει ιντράδες», ενώ για κάθε μία από τις υπόλοιπες περιοχές δίνονται αναλυτικά τα προϊόντα τους¹⁴¹.

Ο Turner γράφει ότι τα κύρια προϊόντα του 'Αργους είναι το καλαμπόκι, τα σύκα, τα σταφύλια, το ρύζι, λίγος καπνός και σε περιορισμένη ποσότητα μετάξι.¹⁴²

Ο Randolph αναφέρει ως τα τρία βασικά προϊόντα της αργολικής πεδιάδας το κρασί, το λάδι και τα σιτηρά¹⁴³.

Ιδιαίτερα αναλυτικός είναι ο Leake αναφερόμενος στα προϊόντα της αργίτικης πεδιάδας, τα οποία παραθέτει κατά περιοχές ανάλογα με την ποιότητα του εδάφους. Έτσι, στα ξηρότερα μέρη της πεδιάδας του 'Αργους καλλιεργούνται σπαρτά, στα πιο υγρά βαμβάκι και αμπέλια, ενώ στα ελώδη εδάφη προς τη θάλασσα ρύζι και καλαμπόκι. Ο βοεβόδας όμως, κρίνοντας ότι οι φυτείες του ρυζιού είναι επιβλαβείς για την υγεία, απαγόρευσε τελευταία την επέκταση της ρυζοκαλλιέργειας στις γύρω από την πόλη του 'Αργους περιοχές. Η περιοχή δεν προσφέρεται για την καλλιέργεια της σταφίδας, επειδή το έδαφος είναι υπερβολικά υγρό και οι αποδόσεις μέτριες. Οι αμπελώνες, εξάλλου, της πεδιάδας του 'Αργους λόγω του εδάφους δίνουν κρασί, που δίχως την προσθήκη ρετσινιού θα ήταν ξυνό την άνοιξη, πολύ πριν τη νέα σοδειά¹⁴⁴.

140. Dim. Anoyatis-Pelé, *Connaissance...*, σ. 31, 33, 51.

141. Αντ. Μηλιαράκης, «Καταγραφή...», σ. 316.

142. William Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 1, Λονδίνο 1820, σ. 285.

143. «The Plain is very delightful, abounding with wine, Oyl and all sorts of Grain». R. Randolph, *The presente...*, σ. 11.

144. «The dryer parts of the plain of Argos are covered with corn: where the moisture is greater, cotton and vines are grown: and in the marshy parts, towards the sea, rice and kalambókki. The vóivoda, judging that plantations of rice are injurious to health, has lately forbidden the increase of them in the district of Argos. In that of Nauplia many new ones lately been established. Only one person has

Την ποικιλία και αφθονία των προϊόντων, που εισάγονταν στο Άργος, υποδηλώνει έμμεσα και ο Laurent, όταν, καθώς είδαμε, περιγράφει την έντονη κίνηση της πόλης κατά την ημέρα του παζαριού. Στοίβες παπουτσιών, υφασμάτων και μεγάλη φρούτων κατέκλυζαν τους δρόμους, όπου υπήρχε μεγάλος συνωστισμός¹⁴⁵.

Ο Διον. Πύρρος, εξάλλου, στο οδοιπορικό του, κάνοντας την περιγραφή της περιοχής στα πρώτα μεταεπαναστατικά χρόνια, σημειώνει: *Η περί το Άργος τοπική θεωρία είναι ωραία και τερπνή εις την όρασιν, η γη είναι κατάφυτος από αμπέλους, κήπους, και από κάθε είδους καρπίμων δένδρων. Σε άλλο σημείο θα αναφερθεί ξανά στην καλή ποιότητα του εδάφους και στα προϊόντα που παράγει η περιοχή: Η γη του Άργους, με το να έχει καλούς και καρποφόρους τόπους, παράγει και τα προϊόντα της εις πλήθος και καλά, μάλιστα σίτον, αραπόσιτον, βαμβάκι, πεπόνια, και χειμωνικά και οίνον πολύ και λειμόνια. Καθ' όλην σχεδόν την Αργολίδα γίνεται και έλαιον κάλλιστον και μετάξι πλην ολίγον. Τέλος θα παραθέσει συγκεντρωτικά τα προϊόντα της Αργοναυπίας με τις ποσότητες και τη συνολική τους αξία¹⁴⁶:*

Προϊόντα		Άργους	Ναυπλίας
σίτος	κοιλά	200.000	2.000.000
κριθή	»	80.000	640.000
αραπόσιτος	»	100.000	600.000
ρύζι	»	100.000	800.000
ρεβύθια	»	7.000	70.000

ventured to plant currants in this plain, and as yet he is a loser, on account of the time it takes to bring the plant to perfection. The soil is said to be too moist. V..., rather than risk a plantation here, is at the expense of an epitropos at Corinth, who constantly resides there. A milliara the strema is a moderate produce, but it cannot be expected under the first seven years. Seid Aga, at Patra, has had two milliarsas the strema, but it is spoken of as the greatest produce in Greece. All the plantations in *Achaia* within the Gulf of Corinth are subject to a rule established by Notara of Trikkala, the largest proprietor, and agreed to by the rest, that all the produce shall be sold together: the consequence of which is, that V... has all his last year's crop of currants still lying in his magazines. The regulation is said to have been made for the benefit of the smaller proprietors. Patra seems to be the favourite soil of this plant; there almost all the plantations belong to Turks. The vineyards of the plain of Argos are, as usual, for the most part in low moist situations, and the wine, without an addition of resin, would be sour in the spring; indeed it generally is so, long before that of the new vintage is ready for use». William Martin Leake, *Travels...*, τ. 2, σ. 348-9.

145. Peter Ed. Laurent, *Recollections of...*, σ. 139· βλ. και σελίδα 50 εδώ.

146. Διον. Πύρρος-Θετταλός, *Οδοιπορικό...*, σ. 39, 56 και 40, όπου παρατίθεται ο συγκεντρωτικός πίνακας με τα προϊόντα της Αργοναυπίας, όπως αναδημοσιεύεται εδώ.

Προϊόντα		Άργους	Ναυπλίας
κουκιιά	κοιλιά	5.000	50.000
βαμβάκι	οκάδες	100.000	100.000
οίνος	»	500.000	200.000
έλαιον	»	100.000	200.000
μετάξι	»	600	24.000
κηρί	»	6.200	600.000
μέλι	»	36.200	36.200
μαλί	»	10.000	100.000
τυρί	»	61.600	61.600
πρινοκκόκι	»	880	17.600
δέρματα ειργασμένα	»	2.220	4.440
σπόγγοι	αριθμός	500.000	200.000
βούτυρον	οκάδες	10.000	30.000
πεπόνια και χειμωνικά και λαχανικά εις πλήθος			20.000
		Κεφάλαιον	5.638.840

Συγκρίνοντας τα μεγέθη του Πύρρου με εκείνα του Πουκεβίλ, μολονότι και στις δύο περιπτώσεις μοιάζουν πολύ κατασκευασμένα με στρογγυλεμένους αριθμούς, διαπιστώνουμε εντούτοις ότι είναι ενδεικτικά τόσο της ποικιλίας όσο και του ποσοστού και της έκτασης, που κάθε είδος καταλαμβάνει στη συνολική γεωργική παραγωγή του τόπου.

Ατυχώς, για την ύστερη περίοδο της τουρκοκρατίας τα φορολογικά κατάρτιση ή άλλου τύπου τεκμήρια από το αρχείο Περούκα ελάχιστα έχουν να συνεισφέρουν στο θέμα αυτό. Τα στοιχεία που απορρέουν από εκεί είναι έμμεσα και εντελώς συμπληρωματικά. Αυτό που επιβεβαιώνεται άμεσα είναι ότι τα τρία βασικά τοπικά προϊόντα είναι το σιτάρι, το κριθάρι και το κρασί, για τα οποία έχουν σωθεί, στο αρχείο Περούκα έστω και αποσπασματικά, στοιχεία για τη φορολογική τους απόδοση. Καταρχήν έχουμε ένα ενδιαφέρον τεκμήριο για τη φορολογία του κρασιού¹⁴⁷: 1804 οχτοβρίου 6: *σημύονα τα βαγένια του Άργους όπου έχουν να δώσουν το πετεέτι πόσες ποτζες εινε και ποσα εχει να πληρήση ει χειλιάδα προς γρ. 22¹/₂ θα πληρωση βαγένια...* ακολουθεί κατάλογος με τα ονόματα 132 φορολογουμένων, την ποσότητα του κρασιού, υπολογισμένη σε βαγένια και μπότσες, που θα πρέπει να αποδώσει καθέννας ως φόρο, και το αντίστοιχό της σε γρόσια.

Από την επεξεργασία του συγκεκριμένου κατάστιχου προκύπτουν τα εξής στοιχεία: Η συνολική ποσότητα από την φορολογία του κρασιού σε βαγένια είναι 264 και αντιστοιχεί σε 199.100 μπότσες, δηλαδή μ.β. 754 μπότσες το

147. ΙΕΕΕ, Αρχείο Περούκα, έγγρ. 17606/12.

βαγένι. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, καθώς προκύπτει από το ίδιο κατάστιχο, το βαγένι δεν είναι σταθερό μέγεθος ως προς την περιεκτικότητά του· δεν είναι δηλαδή μέτρο αλλά αποθηκευτικό μέσο, αφού το περιεχόμενο κρασί κυμαίνεται από 500 έως 1.000 μπότσες, κατά περίπτωση, πάντα όμως σε μια κλίμακα που διαμορφώνεται με στρογγυλούς αριθμούς ανά 50. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι, η ποσοτική φορολογική επιβάρυνση ανά φορολογούμενο σε βαγένια κυμαίνεται από 1 έως 6 με σαφή πύκνωση των περιπτώσεων στα 1-2· μοναδική εξαίρεση ο Σωτήρης Περούκας, του οποίου δεν καταγράφεται η ποσότητα σε βαγένια αλλά μόνο σε μπότσες και είναι 14.000 (6,57% του συνόλου), ποσότητα που διαιρούμενη διά 700 μπότσες, που είναι συνήθως το βαγένι, μας δίνει 20 βαγένια. Ο φόρος που βαρύνει συνολικά την παραγωγή του κρασιού όλης της περιοχής είναι 4.483 γρόσια.

Ακολουθεί ένας κατάλογος 16 ατόμων, «όσοι έπουλῆσαν σταφύλια»· όμως η απόδοση του φόρου έχει υπολογιστεί κι εδώ σε μπότσες κρασιού και σε γρόσια. Οι 16 λοιπόν αυτοί φορολογούμενοι απέδωσαν δεκάτη 8.150 μπότσες κρασί, του οποίου το χρηματικό ισοδύναμο ήταν 193:15 γρόσια.

Συσχετίζοντας με τα παραπάνω αποσπασματικά στοιχεία για την φορολογία στην παραγωγή κρασιού στο Άργος, ας παραθέσουμε ένα άλλο τεκμήριο, λίγο μεταγενέστερο, που αφορά την ετήσια παραγωγή σταφυλιών από τα αμπέλια του Περούκα κατά την περίοδο 1808-1811¹⁴⁸: «ὅτι φορτοματα κώπτει τό κάθε ἀμπέλι μας». Ακολουθεί κατά έτος η θέση του αμπελιού και η παραγωγή του σε φορτώματα¹⁴⁹. Σύμφωνα με το τεκμήριο αυτό τα αμπέλια του Περούκα βρίσκονται σε 18 θέσεις και η ετήσια απόδοσή τους είναι:

1808	φορτώματα	1.447 (1.449) ¹⁵⁰
1809	»	1.267 (1.245)
1810	»	1.006 (1.012)
1811	»	959 (919)
Σύνολο	»	4.679 (4.625)

Ο ετήσιος μέσος όρος είναι 1.169 φορτώματα σύμφωνα με το τεκμήριο ή 1.156 σύμφωνα με τις δικές μας αθροίσεις. Από το παράδειγμα αυτό μπορούμε να αναχθούμε σ' ένα υποθετικό ύψος της συνολικής ετήσιας παραγωγής

148. 'Ο.π., έγγρ. 17607/8, φ. 12.

149. Για τα μέτρα χωρητικότητας που αναφέρονται εδώ βλέπε την αδημοσίευτη διατριβή της Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Νεοελληνική μετρολογία. Παραδοσιακά μέτρα και σταθμά, Εθνογραφική μελέτη*. Αθήνα, 1989· πβ. και Δημ. Α. Πετρόπουλος, «Συμβολή εις την έρευναν των λαϊκών μέτρων και σταθμών», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου* 7 (1952) 79, 82.

150. Στις παρενθέσεις είναι οι αριθμοί που έχουν προκύψει από τις δικές μας αθροίσεις, ενώ οι άλλοι είναι αυτοί που δίνει το κατάστιχο.

κρασιού στην περιοχή του 'Αργους. Ας επισημάνουμε, εξάλλου, την αντίστοιχη παραγωγή κρασιού που δίνει ο Διον. Πύρρος (βλ. εδώ σ. 61) και την απουσία του προϊόντος αυτού από τον πίνακα του Πουκεβίλ (βλ. εδώ σ. 58).

Ένα άλλο τεκμήριο του 1803¹⁵¹ μας δίνει τη δεκάτη του κριθαριού και το ανάλογο χρηματικό ποσό του φόρου. Σύμφωνα λοιπόν με το κατάστιχο, «1803 Σεπτεμβρίου 30: Το όσον κριθάρι εσηκόθη από Χελίμ Εφένδη μαγαζί δια Τριπολιτζά προς 22 και τα σφάλησαν»· 104 κάτοικοι της περιοχής, παρέδωσαν συνολικά 1.801 κιλά κριθάρι, τα οποία υπολογιζόμενα «προς [παράδες] 22 φέρουν γρόσια 990:22». Επειδή τα δύο φορολογικά κατάστιχα κρασιού και κριθαριού είναι χρονολογικά πολύ κοντά, μια αντιπαραβολή των ονομάτων των φορολογουμένων έδειξε ότι δεν υπάρχουν κοινά πρόσωπα ανάμεσα στα δύο κατάστιχα, ότι δηλαδή οι παραγωγοί που φορολογούνται για τη μία ή την άλλη καλλιέργεια δεν είναι οι ίδιοι αλλά διαφορετικοί.

Στα 1809, εξάλλου, έχουμε το τεκμήριο για τη δεκάτη του σιταριού της περιοχής 'Αργους· «1809 'Ιουλίου 7: τὸ ὅσον σιτάρι εσηκόθη ἀπὸ Μύλους διὰ Τριπολιτζάν ὁ Νικολὸς Μελέτης κατ' ὄνομα ἔως Δικεμβρίου 2 πρὸς [παράδες] 30 καὶ τ' ἀσφάλησαν»¹⁵². Μολονότι τα τεκμήρια αρίστανται χρονικά, ωστόσο μια σύγκριση του φορολογούμενου πληθυσμού του 1803 (κριθάρι) με εκείνον του 1809 (σιτάρι) θα ήταν, ενδεχομένως, αποκαλυπτική λόγω της συνάφειας των φορολογουμένων αγρών. Στα 1809 λοιπόν έχουμε 52 σιτοπαραγωγούς, οι οποίοι αποδίδουν δεκάτη συνολικά 1.125½ κοιλά και επιβαρύνονται με το ανάλογο χρηματικό ποσό του φόρου, που είναι 854 γρόσια.

Η σύγκριση ανάμεσα στα ονόματα των δύο καταλόγων, των κριθοπαραγωγών και των σιτοπαραγωγών, δεν απέφερε ούτε και στην περίπτωση αυτή συμπτώσεις ονομάτων. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα συγκεκριμένα τεκμήρια οι παραγωγοί κρασιού, κριθαριού και σιταριού είναι διαφορετικά πρόσωπα. Τούτο, βεβαίως, εγείρει ερωτήματα για την κατανομή αυτή των καλλιεργητών. Ασφαλώς δεν θα πρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για μονοκαλλιεργητές, για έναν αγροτικό πληθυσμό, δηλαδή, που επιδίδεται αποκλειστικά σε τούτη ή σε κείνη την καλλιέργεια. Πιθανότερο είναι να θεωρήσουμε ότι το φαινόμενο αποδίδει τη φορολογική εικόνα της περιοχής και το ρόλο των κοινοτικών αρχόντων στη λειτουργία αυτή: Καθώς γνωρίζουμε, οι φόροι, και ανάμεσα σ' αυτούς οι έγγειοι φόροι, επιβάλλονται από την κεντρική εξουσία συνολικά· την κατανομή τους στο εσωτερικό της κοινότητας επωμίζονται οι ντόπιοι άρχοντες. Αυτοί, σύμφωνα με τη δυνατότητα και την ευελιξία που τους παρέχει το διανεμητικό σύστημα, τους κατανέμουν στους κατοίκους ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα καθενός. Έτσι, ενώ όλοι επιδίδονται λίγο-πολύ στις ίδιες καλλιέργειες,

151. ΙΕΕΕ, ό.π., έγγρ. 17609/13.

152. 'Ο.π., έγγρ. 17609/11.

επιβαρύνονται με τη φορολογία ενός προϊόντος, του επικρατέστερου, για διευκόλυνση μάλλον των φοροεισπρακτόρων. Για τούτο, λοιπόν, στα κατάστιχα είσπραξης των φορολογικών επιβαρύνσεων παρατηρείται αυτή η κάθετη διαφοροποίηση του παραγωγικού πληθυσμού της κοινότητας¹⁵³.

153. Την τακτική της «εξειδίκευσης» στην κατανομή των φόρων ανάλογα με την επικρατέστερη φορολογητέα πηγή των κατοίκων ή τη φοροδοτική τους ικανότητα έχουν επισημάνει σε σχετικές μελέτες τους για θέματα φορολογικής λειτουργίας των κοινοτήτων και οι: Σπ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες (I)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 8 (Ιούν. 1988) 15· Ευαγγελία Μπαλτά - Μαρία Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία και φορολογική απαίτηση στη Σαντορίνη του 17ου αιώνα», *Μνήμων* 18 (1996) 130· Ευαγγελία Μπαλτά, «Σουσάμι άνοιξε», *Σαμιακές Μελέτες* 3 (1999) 124-125.

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ – ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΑ

Το θέμα του διοικητικού συστήματος που οι Οθωμανοί εφάρμοσαν στο Μοριά κατά τη δεύτερη αυτή και τελευταία περίοδο κυριαρχίας τους έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο μελέτης τόσο της παλαιότερης όσο και της νεότερης βιβλιογραφίας¹⁵⁴. Ωστόσο, μια συνοπτική αναφορά στο γενικό πλαίσιο είναι απαραίτητη κι εδώ προκειμένου να ενταχθούν και να γίνουν κατανοητά όσα στη συνέχεια θα ακολουθήσουν για τις εξειδικευμένες προσεγγίσεις, που θα επιχειρήσουμε στα φορολογικά ζητήματα.

Με την ανακατάληψή της το 1715 η Πελοπόννησος αποτέλεσε οθωμανικό πασαλίκι με ανώτατο διοικητή, πασά τριών ιππουρίδων, ο οποίος έφερε τον τίτλο του Μόρα-βαλεσί (Mora-vali-si), με ετήσια θητεία και με εξουσία πολιτική και στρατιωτική. Δύο σώματα πλαισίωναν τον ανώτατο αυτό οθωμανό αξιωματούχο και λειτουργούσαν συμβουλευτικά στο έργο του: το *Διβάνιον του Μορέως* (Mora-divan-i) ή και *Πόρτα*, όπως το αποκαλούσαν, που το αποτελούσαν μόνο τούρκοι διοικητικοί υπάλληλοι και το άλλο, μικτό αυτό, το *Συμβούλιον του πασά της Πελοποννήσου* που απαρτιζόταν από αντιπροσώπους της τοπικής αυτοδιοίκησης, 2-3 έλληνες προύχοντες (μωραγιάννηδες) και ισάριθμους οθωμανούς (αγιάννηδες) και τον δραγουμάνο (διερμηνέα), ο οποίος προήδρευε του συμβουλίου κατά την απουσία του πασά¹⁵⁵. Ο ρόλος του δραγουμάνου ήταν καίριος για την τοπική αυτοδιοίκηση, γιατί και έπρεπε να είναι ξεχωριστή προσωπικότητα, αφού εκτός των άλλων έπρεπε να παρίσταται σε κάθε δημοσιονομική πράξη των κοινοτικών αρχών, όπως το τύπωμα των δεφτερίων

154. Στην παλαιότερη ιστοριογραφία η μελέτη του Μιχ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...*, ειδικότερα σ. 78-114 αναφέρεται στον τρόπο διοίκησης και αυτοδιοίκησης του Μοριά καθώς και στη διοικητική διαίρεση αυτού του πασαλικίου. Το ίδιο θέμα αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης, που εκπονήθηκε καταρχήν ως διδακτορική διατριβή και αργότερα εκδόθηκε από την Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα, *Η οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, Αθήνα 1996· έχοντας ως οδηγό και καμβά την εργασία του Μιχ. Σακελλαρίου πλουτίζει το θέμα με νέα στοιχεία κυρίως ως προς τις λειτουργίες των θεσμών και τις αρμοδιότητες των διοικητικών οργάνων και προσώπων. Και φυσικά, δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε την πρώτη πηγή των πληροφοριών αυτών, το πλούσιο έργο του Πουκεβίλ, το οποίο άλλωστε αξιοποίησε με επάρκεια ο Μιχ. Σακελλαρίου.

155. Μιχ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 78-82 και Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα, *ό.π.*, σ. 85, 126, 141.

με τα έσοδα-έξοδα ή οποιαδήποτε άλλη δαπάνη και οικονομική επιβάρυνση της κοινότητας¹⁵⁶.

Με την οθωμανική κατάληψη ολόκληρη η Πελοπόννησος διαιρέθηκε σε μικρότερες διοικητικές περιφέρειες, τα βιλαέτια ή καζάδες, τα οποία στον αρχόμενο 19ο αι. είχαν διαμορφωθεί σε 24 ύστερα από διοικητικές αυξομειώσεις, που προηγήθηκαν με την κατά καιρούς συγχώνευση ή το διαμελισμό περιοχών, που προκειμένου να εξυπηρετηθούν διοικητικές ανάγκες. Προϊστάμενοι των περιφερειών αυτών ήταν μέλη ντόπιων προουχονικών οικογενειών ή διορισμένοι αντιπρόσωποι οθωμανών αξιωματούχων, στους οποίους ανήκαν τα φορολογικά εισοδήματα και έφεραν τον τίτλο του βοεβόδα, πρόσωπα προτεινόμενα από τους ντόπιους αλλά διοριζόμενα από την Πύλη¹⁵⁷. Σύμφωνα με τον σύγχρονο οθωμανό συγγραφέα Σουλεϊμάν Πενάχ εφέντη η ύπαρξη βοεβόδα σ' ένα καζά θεωρείτο τύχη για την περιοχή, επειδή οι ραγιάδες έχαιραν της υποστήριξής του, αντίθετα με τους καζάδες που δεν είχαν βοεβόδα και γιαυτό συχνά επικρατούσαν συγχύσεις και ατασθαλίες με το να είναι οι μουκατάδες των χωριών κατακερματισμένοι και συχνά προσαρτημένοι σε άλλους καζάδες¹⁵⁸.

Είναι γνωστός ο ουσιαστικός ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης κατά την τουρκοκρατία και ο διαφορετικός βαθμός δυναμικότητας, παρεμβατικής ικανότητας και αποτελεσματικότητάς της για την εξασφάλιση όχι μόνο της ομαλής λειτουργίας αλλά και για τη βελτίωση των όρων διαβίωσης του κοινοτικού συνόλου μέσα στα διαβαθμιζόμενα καταπιεστικά πλαίσια της οθωμανικής κυριαρχίας¹⁵⁹. Τα κεκτημένα κάθε κοινότητας δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα κάποιων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της περιοχής, που ως ανταποδοτικό ευεργέτημα επέτρεπε στον κυρίαρχο την παροχή ορισμένων προνομίων, αλλά ήταν σε μεγάλο βαθμό και αποτέλεσμα της προσωπικότητας, της βούλησης και του κύ-

156. Για τον θεσμό του δραγουμάνου του Μορέως, όπως λειτουργήσε εκεί, και τα πρόσωπα που τον υπηρέτησαν από το 1730 ως την Επανάσταση βλ. Αθαν. Θ. Φωτόπουλος, «Οι δραγουμάνοι του Μορέως», ανάτ. από *Journal of Oriental and African Studies* 1(1989) 49-82· ο ίδιος, *Οι κοτζαμπάσδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1997, όπου γίνεται διεξοδικότερη διαπραγμάτευση όχι μόνο του θεσμού αυτού αλλά και των υπολοίπων και επιπλέον εξετάζεται το θέμα της τοπικής αυτοδιοίκησης στο Μοριά.

157. Μιχ. Σακελλαρίου, ό.π., σ. 84-86, 99-100. Αναστασία Κυρίνη-Κούτουλα, ό.π., σ. 21-22.

158. Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ εφέντη του Μοραίτη (1785)*, Αθήνα 1993, σ. 261.

159. Τη λειτουργία των κοινοτήτων του Μοριά διαπραγματεύεται η Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία...», ό.π. Η ίδια εξετάζει τον ρόλο και τη συμβολή των ντόπιων αρχόντων σε θέματα αυτοδιοίκησης στη διδακτορική της διατριβή. Martha Pylia, *Les notables moréotes, fin du XVIIIe début du XIX siècle: fonctions et comportements*, Paris I, 2001.

ρους των τοπικών αρχόντων, οι οποίοι με τους ανατεθειμένους σ' αυτούς ρόλους συνεργάζονταν και μπορούσαν να επηρεάσουν τις οθωμανικές αρχές στη διεκδίκηση ευεργετημάτων για την κοινότητα.

Στην Πελοπόννησο η αυτοδιοίκηση ήταν διαβαθμισμένη σε τρεις επάλληλες βαθμίδες: την *κατώτερη* που αφορούσε την αυτοδιοίκηση σε επίπεδο κοινότητας (πόλης, κώμης, χωριού), τη *μέση*, δηλαδή την αυτοδιοίκηση σε επαρχιακό επίπεδο, (βιλαέτι) και την *ανώτερη*, δηλαδή την κορυφή της πυραμιδοειδούς διοίκησης, που ήταν όλος ο Μοριάς. Δεν θα επεκταθούμε στους ιδιαίτερους ρόλους και αρμοδιότητες των ντόπιων αυτών αρχόντων¹⁶⁰, δημογερόντων και κοτσαμπάσηδων, που αποτελούσαν την ύψιστη τοπική αυθεντία, θέματα ήδη διερευνημένα από την παλαιότερη ιστοριογραφία· εδώ θα επιμείνουμε σε μία μόνο πλευρά του θεσμού αυτού, εκείνη που σχετίζεται με τη φορολογική λειτουργία της κοινότητας.

Το φορολογικό σύστημα που οι οθωμανοί εφάρμοσαν και στην Πελοπόννησο, καθώς και σε άλλες περιοχές υπό την κατοχή τους¹⁶¹, στηριζόταν άμεσα στην έγγεια κτήση¹⁶². Ο Μιχ. Σακελλαρίου, που αναλύει το φορολογικό σύστημα της περιοχής αυτής, διακρίνει τους φόρους σε δύο βασικές κατηγορίες, τους κύριους ή καθ' αυτό φόρους και τις διάφορες επιβαρύνσεις (γενικές και τοπικές) με τις διαφοροποιήσεις και τις υποδιαιρέσεις τους¹⁶³. Απ' όλους αυτούς εμείς θα ασχοληθούμε με μια συγκεκριμένη κατηγορία οικονομικής επιβάρυνσης της περιοχής, πολύ περιορισμένη και εξειδικευμένη, τα τακτικά δηλαδή και έκτακτα τοπικά δασίματα, καθώς το διαθέσιμο αρχειακό υλικό μας περιορίζει και προσανατολίζει προς την κατεύθυνση αυτή.

Σύμφωνα, λοιπόν, με το γνωστό διανεμητικό σύστημα της οθωμανικής

160. Διεξοδική περιγραφή των μορφών αυτοδιοίκησης και λειτουργίας στο Μοριά βλέπε στο Μιχ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 87-98.

161. Από την πρόσφατη βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα των φορολογικών λειτουργιών των κοινοτήτων ιδιαίτερα στο νησιωτικό χώρο αλλά και σε γενικότερη προσέγγιση για την περίοδο της τουρκοκρατίας βλ. Σπύρος Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες» (Ι)-(ΙΙ), *Τα Ιστορικά* 8 (Ιούν. 1988) 3-36 και 9 (Δεκ. 1988) 229-259.

162. Αναφερόμαστε, βέβαια μόνο στη β' τουρκοκρατία στο Μοριά. Για τους φόρους που είχαν επιβληθεί στην ίδια περιοχή κατά την α' τουρκοκρατία κάνουν λόγο στις εκθέσεις τους οι βενετοί αξιωματούχοι Μαρίνος Μικιέλ (1691) και Fr. Grimani (1701) καθώς και για την κατάσταση που βρήκαν όταν έφτασαν εκεί, ύστερα από την ανακατάληψη του τόπου από τους βενετούς. Αγαμ. Τσελίκας, «Μεταφράσεις βενετικών εκθέσεων περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά* 17 (1989) 156-157. Σπ. Π. Λάμπρος, «Εκθέσεις βενετών προνοητών», *ΔΙΕΕ* 5 (1896) 521-523.

163. Μιχ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 54-77· πβ. Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα, *ό.π.*, σ. 33-82 και Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Στατιστικά ειδήσεις περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά* 8 (1971) 453-455.

αυτοκρατορίας η Πύλη χρέωνε και το Μοριά με ένα ορισμένο ποσό, εκφρασμένο σε συγκεκριμένο αριθμό δελτίων, «χαρτίων». Το συνολικό αυτό ποσό η τοπική διοίκηση της Πελοποννήσου κατένειμε στα βιλαέτια ανάλογα όχι μόνο —όχι τόσο— με τη δημογραφική τους δύναμη αλλά και την οικονομική τους ευρωστία. Στη συνέχεια ακολουθούσε από τον διοικητή του βιλαετίου και σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές το «ρίξιμο των χαρτίων» σε κάθε χωριό-κοινότητα, αφού προηγουμένως είχε συνυπολογιστεί η επιβάρυνση με τα διάφορα τοπικά έξοδα, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Προκειμένου να συγκεντρωθεί το ορισμένο από την Πύλη ποσό, κάθε φορά οριζόταν η «τιμή», το ποσό δηλαδή σε πραγματικό νόμισμα που αντιστοιχούσε σε κάθε δελτίο· στο θέμα αυτό των χαρτίων θα επανέλθουμε. Το επιδικαζόμενο, τέλος, συνολικό ποσό κάθε κοινότητας κατανέμεταν από τους κοινοτικούς άρχοντες στους φορολογούμενους όχι πλέον με τη μορφή τόσων χαρτίων αλλά με τον ορισμό συγκεκριμένου χρηματικού ποσού, το οποίο θα έπρεπε να αποδώσει κάθε φορολογική μονάδα στον φοροεισπράκτορα¹⁶⁴. Αυτός ήταν σε γενικές γραμ-

164. Ο Pouqueville πρώτος αναφέρεται στο φορολογικό σύστημα του Μοριά και τη διαδικασία καταβολής των φόρων και των άλλων οικονομικών επιβαρύνσεων. Και στα απομνημονεύματα των αγωνιστών του '21 θα βρούμε συχνά πληροφορίες και μάλιστα βιωματικές για τα φορολογικά της τουρκοκρατίας. «Ως δε προς την Πελοπόννησον, επ' εσχάτων τα χαρτία παρεδίδοντο κατά προορισμόν ή αποκοπήν, αθρόον εις τους προεστώτας δια να μη διορίζονται χαρτσηδες και ενοχλούν τους κατοίκους. Προκειμένου δε να κανονισθώσι και διανεμηθώσιν οι ετήσιοι φόροι, η διανομή εγένετο ως εξής. Συνήρχοντο εις την πρωτεύουσιν της Σατραπείας οι του Συμβουλίου των Μοραγιών Βιλαετλήδων, και τη συμπράξει αυτών κατά τον αριθμόν των χαρτίων εκάστης των επαρχιών, καθ' έκαστον έτος εκ Κωνσταντινουπόλεως στελλομένων επί τη βάσει δ' αυτών κανονιζόμενοι προσετίθεντο και οι δια τα βάρη και έξοδα της Σατραπείας φόροι, επιδικητικοί ούτοι αυξήσεως κατά τας περιστάσεις επ' αόριστον· ωρίζοντο και προσετίθεντο δηλαδή, ή του Σατράπου επιχορήγησις, τα της τραπέζης αυτού κατ' είδος και ποσόν, τα της υπαλληλίας και υπηρεσίας του, τα των ίππων και της υποφορβής, τα της επισκευής των φρουρίων, τα των ταχυδρομείων και των οδών, τα των φυλακών κτλ. κτλ. υπό δ' εύφημα τινά ονόματα και ιδιωφέλειαι, και δωροδοκίαι, και πλείστ' άλλα καταχρηστικά έξοδα κεκαλυμμένως και ακατονομάστως υπό περιληπτικόν τινα συμβολικόν και αόριστον τίτλον. Συναθροιζόμενα δε μετά των χαρτίων, διενέμοντο εις τας επαρχίας τα εις εκάστην αναλογούντα.

Διανομή. Τούτων λαμβάνοντες την σημείωσιν οι προεστώτες των Συμβουλίων, απήρχοντο εις τας των επαρχιών πρωτεύουσας. Εκεί δε συνήρχοντο και οι των κωμών και χωρίων προεστώτες. Προσετίθεντο εκεί και τα επαρχιακά έξοδα, καθ' όμοιον τρόπον, μηδενός αντιλέγοντος, και εις αυτά συμπεριλαμβάνοντο ομοίως κεκαλυμμένως επιχορηγήματα και επιδόματα, και παροχαί, και επί τη βάσει των ανηκόντων εις εκάστην κώμην και εις έκαστον χωρίον χαρτίων, διενέμετο το όλον και εις αυτά αναλόγως. Οι δε των κωμών και χωρίων προεστώτες μεταβαίνοντες εκεί, φέροντες την σημείωσιν, συνεκάλουν τους τε οικοκυραίους ή προκρίτους και τους εκ του λαού πληρωτάς, να παρευρωθώσιν όσοι ήθελον εις κοινήν σύναξιν, καθ' ημέραν τινα αργίας, και διένεμον τους ανήκοντας αυτούς κατ' άτομα, προσθέτοντες εννοείται και αυτοί εκεί τα δημοτικά των, ούτως ειπείν, έξοδα και το δεφτέ-

μές ο μηχανισμός κατανομής όλων των φόρων πλην των προσωπικών, τουλάχιστον όσον αφορά την Πελοπόννησο και μάλιστα στις τελευταίες δεκαετίες της β' τουρκοκρατίας.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, θα επικεντρώσουμε την έρευνά μας σε φορολογικά ζητήματα του βιλαετίου 'Αργους, στον φθίνοντα 18ο και κυρίως στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. πριν από την Επανάσταση και μάλιστα σε πηγές περιορισμένης πληροφοριακής εμβέλειας, δηλαδή το ιδιωτικό αρχείο Περούκα, της σημαντικής αυτής προυχοντικής οικογένειας του 'Αργους.

Λίγα στοιχεία για την οικογένεια Περούκα θα ήταν χρήσιμα εδώ: Η παλαιότερη μνεία για τους Περούκαίους ανάγεται στα 1687 και στο γενάρχη τους τον Ιωάννη από τις πρώτες οικογένειες του 'Αργους. Οικογένεια προεστών, πολυμελής, με έντονη εμπορική δραστηριότητα μοιρασμένη σε 'Αργος και Πάτρα, υπηρέτησε παράλληλα με πολλά μέλη της τα κοινά σε διουικητικές θέσεις τόσο πριν την Επανάσταση σε τοπικό επίπεδο όσο και μεταεπαναστατικά σε εθνικό επίπεδο στο ελληνικό κράτος¹⁶⁵. Ευτύχημα είναι ότι έχει διασωθεί το πλούσιο αρχείο της οικογένειας και κατατεθεί από τον Δ. Βαρδουνιώτη στην ΙΕΕΕ, όπου και φυλάσσεται¹⁶⁶. Αφορά κυρίως τους δύο από τους τρεις αδελφούς, Νικόλαο και Σωτήριο, (ο τρίτος, ο Απόστολος ήταν στην Πάτρα), εγκα-

ρι, ή το τότε συντασσόμενον φορολογικόν ονομαστικόν κατάλογον, παρέδιδον εις τον Καψιμάλην (εισπράκτορα και ταμίαν) προς εισπραξίν. Τοιαύτα ήσαν και ούτω διενέμοντο προ της επαναστάσεως τα κοινά λεγόμενα χρέη ή φόροι». Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21*, έκδ. Τσουκαλά, τ. 14 [1957], σ. 19-20.

Αδρομερή περιγραφή της διαδικασίας επιβολής και κατανομής των φόρων και δοσιμάτων από την Πύλη ως την έσχατη φορολογούμενη μονάδα βλ. και Τάκης Κανδηλώρος, «Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της Γορτυνίας επί Τουρκοκρατίας», *Αρκαδική Επετηρίς* 2 (1906) 312-314.

165. Κώστας Τριανταφύλλου, «Συμβολή εις τα περί οικογενείας Περούκα 'Αργους-Πατρών», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών* (30 Μαΐου - 1 Ιουνίου 1986) *Πελοποννησιακά* 14 (1989), Παράρτημα, σ. 157-159. Βλ. και σημ. 126 εδώ.

166. «Τέλος μνημονεύω των 2.790 ιστορικών εγγράφων, άτινα διά του Νομάρχου Αργολίδος κ. Βάρβογλη απέστειλεν ημίν ο εν 'Αργει κ. Δημ. Βαρδουνιώτης, εν άλλους και εγγράφων της οικογενείας Περούκα, διασώσας αυτά εκ βεβαίας απωλείας». *Πρακτικά ΙΕΕΕ 1901-1902*, (Παράρτημα *ΔΙΕΕ*, τ. 6), Αθήνα 1903, σ. 13. Από το Αρχείο αυτό επιλέχτηκαν και αξιοποιούνται εδώ πρωτίστως τα φορολογικά κατάρστιχα και όχι το σύνολο των αρχειακών τεκμηρίων. Είναι αυτονόητο όμως ότι, όπου χρειάστηκε, χρησιμοποιήθηκαν συμπληρωματικά ή υποστηρικτικά και στοιχεία από άλλα έγγραφα του Αρχείου.

Στο Σύλλογο Αργείων «Ο ΔΑΝΑΟΣ», εξάλλου, στο *Αρχείον Αγωνιστών 1821*, χφ. 27, υπάρχει φορολογικό κατάρστιχο συναφές με εκείνα της ΙΕΕΕ, η «μιάνα διά τὸ ριζήμιον τὸν δευτεριῶν τῶν τέσσαρων μαχαλάδων τοῦ "Αργους» του 1810, το οποίο έχει εκδοθεί σε συνέχειες από τον Κώστα Δανούση στα τφ. 51-67 (Αύγ. 1992 - Δεκ. 1993) του περιοδικού *Ελτίον Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου*.

τεστημένους στο 'Αργος, και χρονικά καλύπτει περίπου τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου και τις πρώτες του 19ου αιώνα. Δεν εντάσσεται στις προθέσεις μας και στους στόχους της μελέτης αυτής η παρουσίαση του αρχείου· αρκεί η γενική υπόμνηση ότι αποτελείται από έγγραφα και κατάστιχα, κυρίως οικονομικού περιεχομένου, διαχειριστικά των δημοσιονομικών δραστηριοτήτων των δύο αδελφών και δευτερευόντως άλλων μελών, όπως λ.χ. του Χαράλαμπου ή του Δημήτρη.

Από όλον αυτό τον όγκο, λοιπόν, του αρχειακού υλικού επιλέξαμε να επεξεργαστούμε τα φορολογικά κατάστιχα και μάλιστα εξαντλητικά μόνο ορισμένα απ' αυτά, όσα δηλαδή συγκροτούν στέρεα βάση για την υποστήριξη της αφετηριακής μας υπόθεσης εργασίας και απαντούν ικανοποιητικά στα ερωτήματά μας. Τα κατάστιχα αυτά είναι παρεμφερή με εκείνα των Δεληγιανναίων (1817-1821), που αφορούν τη συλλογή των φόρων από χωριά της Καρύταινας, τα οποία είχαν ενοικιάσει οι Δεληγιανναίοι¹⁶⁷, αντίστοιχη προουχοντική οικογένεια της Γορτυνίας. Η αναφορά στο παράδειγμα των Δεληγιανναίων έχει το νόημά της, γιατί διαπιστώνονται συχνά ανάλογα φαινόμενα ανάμεσα στις δύο περιπτώσεις.

Και τα δεφτέρια του αρχείου Περούκα, λοιπόν, δεν περιέχουν τους φόρους της κεντρικής διοίκησης αλλά είναι τοπικές δαπάνες και εισφορές σε περιφερειακό επίπεδο, δηλαδή στο βιλαέτι του 'Αργους. Τα δεφτέρια αυτά με το «ρίξιμο των χαρτίων» στον καζά του 'Αργους, έστω με ενδιάμεσα κενά, καλύπτουν την περίοδο 1782-1819¹⁶⁸ και έχουν συνταχθεί κατά εξαμηνία, όπως ήταν η συνήθης τακτική επιβολής και είσπραξης των οικονομικών επιβαρύνσεων κατά το οθωμανικό δημοσιονομικό σύστημα.

Τα κατάστιχα, δηλαδή απογράφουν τις εισφορές αυτές σε δύο φάσεις: ως «μεσαρίφι του μουχαρεμίου» (πρώτου μήνα του μουσουλμανικού έτους) και ως «μεσαρίφι του ρεγκεπίου», (έβδομου μήνα του έτους γειράς)¹⁶⁹.

Στο «τύπωμα» ή «ρίξιμο» αυτό των «χαρτίων» περιλαμβάνονται όλα τα έκτακτα έξοδα που έγιναν την κάθε περασμένη εξαμηνία για λογαριασμό του καζά και με τη φροντίδα των τοπικών αρχόντων· αυτά, εκφρασμένα και μοι-

167. Κατερίνα Γαρδίκια, «Δανεισμός και φορολογία στα χωριά της Καρύταινας, 1817-1821», *Δελτίο του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού* 1 (1998) 67-80. Στο άρθρο της η Κατερίνα Γαρδίκια κάνει μια πρώτη παρουσίαση του τύπου των καταστάσεων αυτών και των πληροφοριών που παρέχουν, ώστε να επιχειρηθεί μια εκτενέστερη μελέτη των φορολογικών μηχανισμών της περιοχής και των μεθόδων κάρπωσης των φόρων από τους ενοικιαστές τους.

168. Συγκεκριμένα, έχουμε τις τοπικές οικονομικές επιβαρύνσεις του βιλαετίου 'Αργους για τα χρόνια: 1782-1783, 1786, 1793-1794, 1805-1812, 1814-1815, 1819.

169. Γενικά για τον τρόπο κατανομής και είσπραξης αυτών των φόρων πβ. και Κατ. Γαρδίκια, ό.π., σ. 71-72, καθώς και Μιχ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...*, σ. 75-76.

ρασμένα σε συγκεκριμένο αριθμό δελτίων (χαρτίων) —τρόπον τινά λογιστικών μονάδων— κατανέμονται από τις τοπικές αρχές στα διάφορα χωριά, οικιστικές μονάδες, ανάλογα με τη δημογραφική και οικονομική, ενδεχομένως, ευρωστία καθενός. Κάθε δελτίο αντιπροσωπεύει συγκεκριμένο ποσό χρημάτων εκφρασμένον σε γρόσια ή παράδες, που ορίζεται σε κάθε εξαμηνιαίο «ρίξιμο χαρτίων».

Συχνά, το ποσό αυτό, που αλλάζει από φορολογική περίοδο σε φορολογική περίοδο, μπορεί να είναι διαφοροποιημένο ακόμα και μεταξύ των χωριών¹⁷⁰. Ας πάρουμε μια ιδέα της μορφής των καταστίχων αυτών: Καταρχήν, ορίζεται ο αριθμός των δελτίων στο σύνολο του βιλαετίου και η αντιστοιχία του δελτίου προς συγκεκριμένο χρηματικό ποσό (γρόσια και παράδες). Ακολουθεί ο καταμερισμός και η καταγραφή για κάθε οικιστική μονάδα (χωριά και πόλη) του συνόλου των χαρτίων που της αναλογούν, το επιδικαζόμενο συνολικά ποσό, το αποδιδόμενο από αυτήν ποσό, και το υπόλοιπο (μπακιέ): κάποτε αναφέρονται και οι μηχανισμοί κατανομής και είσπραξης των οικονομικών αυτών επιβαρύνσεων.

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση και το σχολιασμό των σχετικών πινάκων με τα στοιχεία των καταστίχων, ας δούμε τί είναι τα τοπικά αυτά έξοδα, στα οποία υποβάλλεται μια επαρχία και πώς τούτα περνούν στον φορολογικό μηχανισμό. Επειδή λείπουν τα πλήρη στοιχεία για κάθε χρονιά, θα επιλέξουμε να επεξεργαστούμε εξαντλητικά μία μόνο, που θα μας επιτρέψει να αποδεδεικνύσουμε τους μηχανισμούς, οι οποίοι επαναλαμβάνονταν για κάθε εξαμηνία με την αυτονόητη διαφοροποίηση μόνο ως προς τα πραγματικά οικονομικά μεγέθη.

Ένα δείγμα του αναλυτικού τρόπου καταγραφής των εξόδων για λογαριασμό του βιλαετίου και στη συνέχεια η κατανομή τους στις κοινότητες και το τύπωμα των χαρτίων είναι π.χ. το δευτέρου του *Παναγιή Πασχάλη από 1805 Μαρτίου 20*¹⁷¹.

Αρχίζει: *1805 Μαρτίου 20 Μοναρέμι α'. Μεσαρίφι εις Βασιλικά δοσήματα όπου άκουμβουδν εις όλον τὸ Βηλαέτι.*

Ακολουθούν με ημερολογιακή σειρά αναλυτικά η περιγραφή της δαπάνης και το ποσό σε γρόσια¹⁷². Στη συνέχεια γίνεται η κατανομή στα χωριά: *1806 Μαρτίου 9 μοναρέμι. Τύπομα τῶν ἑξη μηνῶν διὰ τὰ ὅπισθεν μεσαρίφια. Τα γνωστά ως προς τον τρόπο κατανομής του φόρου. Στη συνέχεια: 1805 Σεπτεμβρίου 20. ρεγγέπι α'. μεσαρίφην εις Βασιλικά δοσίματα όπου άκουμβουδν εις όλον τὸ Βηλαέτι διὰ 6 μηνῶν.*

170. Τον πίνακα με τις τιμές των δελτίων βλέπε παρακάτω στη σ. 76.

171. ΙΕΕΕ, ό.π., έγγρ. 17607/5.

172. Την περιγραφή των δαπανών βλέπε παρακάτω στις σ. 73-74.

Ακολουθεί η ίδια διαδικασία καταγραφής με εκείνη του α' εξαμήνου και στη συνέχεια: 1805 Σεπτεμβρίου 20 ρεζέπι με το τύπωμα, δηλαδή την κατανομή της δαπάνης σε κάθε χωριό.

Και το δεφτέρι τελειώνει με: Μπιλάτζιον του λογαριασμού του Βιλαετίου εις τόν καιρόν Πασχάλη.

Στην αριστερή σελίδα: Να δώση 1805 Μαρτίου 20: Έξοδεύσαμεν εις τήν εξαμηνίαν του μοναρεμίον

γρ. 31.785:21

Σεπτ. 20 εις τήν εξαμηνία του ρετζεπίου

21.316:21

53.302:02

Στη δεξιά σελίδα: Να λάβη.

1805 Σεπτ. 20 έλαβε διά τὰ αντίκρις από τευζι [κατανομή, μερίδιο] βιλαετίου ως δπισθεν

γρ. 18.421:20

1806 Μαρτίου 9 ετύπωσε διά τὰ αντίκρις

έξοδα

γρ. 31.584:31

50.006:11

έμειναν να τυπώση διά σάλλδος

3.295:31

53.302:02

Το παράδοξο είναι ότι σε άλλο δεφτέρι¹⁷³ της ίδιας χρονιάς, 1805, και του ίδιου Παναγή Πασχάλη σημειώνονται τα εξής: 1805 Μαρτίου 20. Μοναρεμίον πρώτη. Όσα έξοδα γίνονται εις βασιλικά δοσίματα όπου άκουμβουήν εις όλον το βιλαέτι. Ακολουθούν κατά τον γνωστό τρόπο τα έξοδα, τα περισσότερα από τα οποία είναι ίδια με του προηγούμενου εγγράφου, όμως υπάρχουν και νέα στα ενδιάμεσα, τα οποία ανεβάζουν τα συνολικά έξοδα σε 46.223:3 γρόσια έναντι 31.785:21 του προηγούμενου εγγράφου. Οι διαφορές αυτές θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως επιπλέον δαπάνες, οι οποίες προστιθέμενες εκ των υστέρων αναμόρφωναν συνεχώς το συνολικό ποσό των επιβαρύνσεων.

Ας επανέλθουμε όμως στην περιγραφή των δαπανών που γίνονταν από την κοινότητα για διοικητικούς και άλλους λόγους και οι οποίες παρουσιάζουν μια μεγάλη ποικιλία: Δαπάνες για την αγορά διαφόρων ειδών (διατροφή, δώρα κλπ.) κατά την επίσκεψη στην περιοχή τούρκων αξιωματούχων και της συνοδείας τους¹⁷⁴, αμοιβές σε Έλληνες και Τούρκους για την παροχή υπηρεσιών προς την κοινότητα¹⁷⁵, επισκευές δημοσίων κτηρίων (κονακίου, εκκλησιών κλπ.), έξοδα

173. ΙΕΕΕ, ό.π., έγρ. 17607/3.

174. Από τη συγκεκριμένη αρχειακή μονάδα έχουμε αναλυτικά τις δαπάνες που έκανε ο πρόκριτος Δωροβίνης κατά την επίσκεψη στο Άργος του Χαλήλ μπέη κεχαγιάμπεη στις 12 Μαρτίου 1812. Δίχως να αναφέρεται η διάρκεια της παραμονής του, το σύνολο των εξόδων, που αφορούν κυρίως είδη διατροφής, ανέρχεται σε 1.030 γρόσια. ΙΕΕΕ, ό.π., έγρ. 17.611/13.

175. Στα 1819 λ.χ. για αλουφε βεκίλιδων και σενδικ έμνι) το βιλαέτι Άργους για μια εξαμηνία (Απρ.- Οκτ.) πληρώνει 2.000 γρόσια. ΙΕΕΕ, ό.π., έγρ. 17.618/2.

για την έκδοση διαταγμάτων από την Πύλη για την εύνομη κοινοτική λειτουργία (πάταξη αδικημάτων, πρόληψη παρανομιών κλπ.). Μια διεξοδική καταγραφή ανάλογων εξόδων της περιόδου 1819-1820 έχουμε για τον καζά της Καρύταινας¹⁷⁶, όπου διαπιστώνουμε το μεγάλο βαθμό αντιστοιχίας με την περίπτωση του 'Αργους.

Για να αντιληφθούμε το εύρος και την ποικιλία των δαπανών αυτών, θα αναφέρουμε μερικά χαρακτηριστικά και αντιπροσωπευτικά παραδείγματα από τα κατάστιχα εξόδων του βιλαετίου 'Αργους: Στις 15 Απριλίου 1809 σημειώνονται σε κατάστιχο του Περούκα¹⁷⁷: όσα μεσαρίφια δίνωμεν με βασιλικά φερμάνια και τεβζή όπου γίνεται τής Τρηπολιτζάς και τοπικά μου δοσίματα και έξοδα από μονχαρέμι έως το άλλο μονχαρέμι. Ανάμεσα στα πολλά και ποικίλα έξοδα ενδεικτικά σταχυολογούμε:

Χισμέτι με φερμάνι και μπουγιουρτι διὰ νὰ περνάν τὰ βενέτικα κατὰ τὸ βασιλικὸν φερμάνι... γρ. 168:25.

Χισμέτι με μπουγιουρτι νὰ ετοιμάσωμεν μαστόρους νὰ στείλωμεν εἰς τὸ 'Ανάπλι νὰ δουλέψουν εἰς τὸ κάστρο... γρ. 30.

Βούτυρο ποὺ ἐδώσαμε τῆς Πόρτας οκάδες 597... γρ. 934:36.

Διὰ ἔξοδα τῶν προεστῶν ὁποῦ ἐπήγαν εἰς Τρηπολιτζὰ ἡμέρες 52: ἀγόγια, νίκι τοῦ ὀσηπτιοῦ, μπαχτζήσια εἰς τὴν μπόρταν καὶ φαγὴ τους... γρ. 549:28.

Χισμέτι με φερμάνι διὰ νὰ μὴν γίνωνται γιανιότες καὶ αρβανίτες καζι-δες... γρ. 24.

Χισμέτι με μπουγιουρτι διὰ νὰ προσέχωμεν ἀπὸ κλέφτες... γρ. 40.

Χισμέτι με φερμάνι καὶ πουγιουρτι διὰ νὰ προσέχωμεν ὁποῦ ἐδρίκαν βενέτικα καὶ ντουκνόμεδες κάλπικα... γρ. 30.

Χισμέτι με φερμάνι διὰ τὰ μερεάτια τα φραντζέζικα... γρ. 25.

176. Τάκης Κανδηλῶρος, «Απολογισμός...», σ. 313-314, 318-322. Ο Στάθης Τσοτσόρος, επεξεργαζόμενος τα στοιχεία του καταστίχου αυτού, ταξινομεί τις εισφορές σε 7 βασικές κατηγορίες: α) φορολογία, β) ποσά απαιτηθέντα για την κάλυψη δαπανών της κεντρικής διοίκησης της Κωνσταντινούπολης, γ) ποσά για την κάλυψη δαπανών της περιφερειακής διοίκησης Πελοποννήσου, δ) δαπάνες αυτοδιοίκησης, ε) επιχορηγήσεις χωριών που αδυνατούσαν να ανταπεξέλθουν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις, στ) διάφορα, ζ) εξόφληση δανείων. Στάθης Ν. Τσοτσόρος, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Γορτυνία (1715-1828)*, Αθήνα 1986, σ. 152. Για τα τοπικά έκτακτα δοσίματα, σε μιαν άλλη κοινότητα, αυτή της Χίου, μέσα ακριβώς στην Επανάσταση, το ύψος και τη διαχείρισή τους από τους τοπικούς άρχοντες αντλούμε ενδιαφέρουσες πληροφορίες χάρη στην έκδοση μιας σειράς επιστολών από τη Νίκη Παπαηλιάκη, *Μια αιχμάλωτη κοινότητα. Επιστολές από τη Χίο πριν την καταστροφή*, Θεσσαλονίκη 2001. Στο χώρο των νησιωτικών κοινοτήτων γενικά, για την επιβάρυνση των φορολογουμένων με πρόσθετες δαπάνες, που η κοινότητα επιβάλλει προσκυζάνοντας το απαιτούμενο από την κεντρική εξουσία ποσό, βλέπε Σπ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες...», *Τα Ιστορικά* 8 (1988) 20-21.

177. ΙΕΕΕ, ό.π., έγγρ. 17.606/10.

Χισμέτι με μπουγιουρτι δια νά φτιασθούν οί δρόμοι από τόν καίμακά-
μη... γρ. 20.

Διά άσχερί όποϋ έμπήκε εις τόν Μωρέα με φερμάνη έξοδων, φαγί τους
και κρηθάρι τους και άχηρα και ξύλα... γρ. 2.353:17.

Γρασίδα όποϋ ετάϊσαν ό ταυλάς του Μουσταφά πασιά ηφερε ζημία... γρ.
1.213.

Διά 4 γραματικούς οδλονφέ... γρ. 600.

Χισμέτι με μπουγιουρτι νά πιασθή ό φωνιάς που έσκότωσε τόν Βελησά-
ριον... γρ. 25.

Διά ένα φωνικόν όποϋ έγινε εις του Γκιέριμπεσι εις τό ζευγολατιό του
Έξέμπτη... γρ. 518.

Τών αυτών καιρόν ετυπώθησαν διά μεφρουσάτια και ταχυράτια σαραγίου
και τρία αϊλίκια του Μονχαβονζ πασιά Άναπλιού και χισμέτια ντοβλét μπου-
μπασιεών και ταταρέων και διά τό άσχερί του Άναπλιού σιτάρι κοιλά 1.000
και κρηθάρι κοιλά 500 και διά τόν Όσμαν μπέη εις την Γαστούνη και διϋ
φωμι της Κορόνης και Τρηπολιτζάς και αϊλίκια της Τριπολιτζάς του κατι προς
47 παράδες το χαρτί... γρ. 3.522:20.

Η μεγάλη αυτή ποικιλία των τοπικών εξόδων, που η κοινότητα πλήρωσε
στις τουρκικές αρχές για το διακανονισμό διαφόρων ζητημάτων, υποδεικνύει
και το βαθμό επέμβασης τελικά των οθωμανικών αρχών στα εσωτερικά της
κοινότητας με την παρεπόμενη μάλιστα συγκατάθεση των ιδίων των τοπικών
ιθυνόντων. Μέσα από την αναλυτική αυτή καταγραφή των δαπανών γίνεται
αντιληπτό το πραγματικό μέγεθος των έκτακτων κοινοτικών εξόδων (πέρα από
τα καθιερωμένα) με άμεση συνέπεια τη μετακύλησή τους στους κατοίκους, την
αδυναμία πληρωμής, τον κοινοτικό δανεισμό, τη διόγκωση του χρέους.

Μετά τα ειδικά αυτά παραδείγματα, ας δούμε, συνοπτικά πλέον, τα ετή-
σια τοπικά έξοδα του βιλαετίου για ορισμένες όμως μόνο χρονιές της περιόδου
αυτής, αφού τα στοιχεία μας προέρχονται, όπως δηλώθηκε, μόνο από τη συγ-
κεκριμένη αρχειακή πηγή και γιαυτό τα κενά είναι αναπόφευκτα. Στα 1807
και για τα δύο εξάμηνα τα τοπικά έξοδα Άργους, που έγιναν «εις τον καιρόν
Ανδρίκου Ντζόρντζη», ανέρχονται σε 14.353 γρόσια¹⁷⁸.

Στα 1808 είναι 19.174 γρ.¹⁷⁹. Στα 1809 ο λογαριασμός του καζά ανέρ-
χεται σε 16.938 γρ.¹⁸⁰. Στα 1810 είναι 32.455 γρ.¹⁸¹. Στα 1811 είναι 77.393
γρ.¹⁸². Στα 1812 είναι 51.320 γρ.¹⁸³, όταν την ίδια χρονιά ο λογαριασμός όλου

178. Ό.π., έγγρ. 17.607/16.

179. Ό.π., έγγρ. 17.608/6.

180. Ό.π., έγγρ. 17.261.

181. Ό.π., έγγρ. 17.610/6.

182. Ό.π., έγγρ. 17.610/14.

183. Ό.π., έγγρ. 17.607/2.

του Μοριά είναι για το μουχαρέμι 124.601 γρ. και για το ρετζέπι 79.423 γρ.¹⁸⁴. Τέλος στην α' εξαμηνία του 1820 ο «χισές», το μερίδιο, του καζά 'Αργους «διά χαρτιά 2.791» είναι 16.125 γρ.¹⁸⁵.

Ας επανέλθουμε τώρα στο «τύπωμα των χαρτίων», στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω. Είπαμε ότι τα φορολογικά αυτά τεκμήρια του αρχείου Περούκα για το 'Αργος αφορούν τις τοπικές επιβαρύνσεις που αναλογούσαν στο συγκεκριμένο καζά και είδαμε σε γενικές γραμμές το μηχανισμό κατανομής τους. Μολονότι τα κατάστιχα αυτού του τύπου καλύπτουν μια ευρεία χρονική περίοδο από το 1782 έως το 1819 περίπου, όχι αδιάσπαστη αλλά με ενδιάμεσα κενά, εντούτοις δεν υπάρχει απόλυτη ομοιομορφία μεταξύ τους: ούτε όμως και ο αριθμός των χωριών είναι πάντα ο ίδιος. 'Αλλα χωριά εξαφανίζονται και νέα εμφανίζονται από το ένα κατάστιχο στο άλλο ή αλλάζει η μορφή της φορολογικής τους σχέσης με την τούρκικη διοίκηση. Βέβαια, τα βασικά χωριά του βιλαετίου παραμένουν σταθερά.

Ας δούμε λοιπόν, πώς διαμορφώνεται ο χάρτης του βιλαετίου 'Αργους. Στα κατάστιχα των ετών 1782 και 1783 έχουμε το 'Αργος και 19 χωριά. Το 1793 έχουν προστεθεί άλλα 8 χωριά αλλά δεν αναφέρονται δύο, η 'Αρια και του Μάζη. Από το 1805 κι έπειτα η εικόνα είναι η εξής: Το 'Αργος με τα 16 χωριά του, Γεράκι, Κοσμάς, Παλιοχώρι, Αϊβασίλης, Πλατανάκι, Κουτσοπόδι, Χαλτζάνικα, Δουμενά, Μπογιάτι, Τάτζη, Πάνω και Κάτω Μπέλεσι, Σχινόχωρι, Βρούστη, Κουρτάκι και Μέρμπακα, αποτελούν τη βασική ομάδα του βιλαετίου· σ' αυτήν προσαρτώνται και 4 χωριά της Κορινθίας: Αϊνόρι, Στεφάνι, Μαλαντρένι, Αϊβασίλης· και τέλος έχουμε την ομάδα των 10 χωριών που είναι μακτού: 'Αλβена, Καρυά, Κλένια, Αϊβασίλης, Ύαρι, Σκαφιδάκι, Πάνω και Κάτω Φύχτι, Χαρβάτι, Γκέρμπεσι. Αυτή τελικά είναι η εικόνα, λίγο πολύ σταθερή, του βιλαετίου στον 19ο, τουλάχιστον, αιώνα ως την Επανάσταση. Από τον αριθμό των «χαρτίων», που αναλογεί σε κάθε χωριό, μπορούμε να παρακολουθήσουμε ως ένα βαθμό και τις δημογραφικές αυξομειώσεις, μολονότι είναι μάλλον βέβαιο ότι ο αριθμός των δελτίων, που αποκόπτεται για κάθε κοινότητα, δεν ορίζεται πάντα με τη λογική του πληθυσμού της και μόνο αλλά και με την οικονομική της δυνατότητα¹⁸⁶.

Συγκεντρώνοντας σε πίνακα όσα στοιχεία μας παρέχει, οπωσδήποτε αποσπασματικά, το αρχείο Περούκα σχετικά με το τύπωμα των δελτίων των χω-

184. 'Ο.π., έγγρ. 17.611/8.

185. 'Ο.π., έγγρ. 17.619/2.

186. Τη σύγχυση που γίνεται από την παλαιότερη ως την πρόσφατη ιστοριογραφία με τα «χαρτιά» αυτά και τα χαρτιά (δελτία) του κεφαλικού φόρου επισημαίνει η Κατ. Γαρδίκια και αποκαθιστά την παρανόηση ξεκαθαρίζοντας ότι πρόκειται σαφώς για δύο διαφορετικά πράγματα· συνεπώς τα συγκεκριμένα «χαρτιά» δεν έχουν δημογραφική αξία παρά μόνο ενδεικτική. Κατ. Γαρδίκια, «Δανεισμός και φορολογία...», σ. 78.

ριών και της πώλης του βιλαετίου 'Αργους για την περίοδο 1782-1819 (σύνολο 13 χρονιές για κάποιες από τις οποίες έχουμε μόνο το ένα εξάμηνο, ενώ για κάποιες λείπει η πώλη του 'Αργους), μπορούμε να προβούμε στις ακόλουθες παρατηρήσεις.

Όπως και προηγουμένως είπαμε, το ποσό που αναλογούσε σε κάθε χαρτί οριζόταν κάθε φορά που γινόταν νέο τύπωμα και δεν ήταν πάντα το ίδιο για όλα τα χωριά. Για κάποια χωριά —και συνήθως αυτά ήταν τα ίδια— οριζόταν μικρότερη αντιστοιχία. Δηλαδή με φθηνότερο δελτίο χρεώνονταν σταθερά (για όσα χρόνια έχουμε πλήρη στοιχεία) τα 3 χωριά της Κορινθίας, Αϊνόρι, Μαλαντρένι και Στεφάνι (1805-1812) και για κάποια χρόνια (προς το τέλος της περιόδου) το Ψάρι και η 'Αλβена. Στον πίνακα που ακολουθεί παρακολουθούμε την εξέλιξη της τιμής του δελτίου σε γρόσια και παράδες για όσες χρονιές το αρχαιακό μας υλικό παρέχει στοιχεία.

Τιμή δελτίου στο βιλαέτι 'Αργους, 1782-1819

Έτος	Κανονική τιμή δελτίου	Ιδιαίτερη τιμή δελτίου	Χωριά με ιδιαίτερη τιμή
1782	2:		
1783	1:15	1:22	Π. Μπέλεσι, Σχινοχώρι, Βρούστη, Καρυά, Μάζη, Σκαφιδάκι, Μπογιάτι, Τάτζη
1793	3: 5		
1805 ^α	16:	17:	Αϊβασίλης, Γεράκι, Κοσμάς, Παλιοχώρι, Πλατανάκι
		13:	Αϊνόρι, Μαλαντρένι, Στεφάνι
1805 ^β	10:	5:	Αϊνόρι, Μαλαντρένι, Στεφάνι
1806 ^α	15:	10:	Αϊνόρι, Μαλαντρένι, Στεφάνι
1806 ^β	18:	14:	Αϊνόρι
1807 ^α	15:		
1807 ^β	30:	15:	Αϊβασίλης (Κορινθίας), Αϊνόρι, Μαλαντρένι, Στεφάνι, Ψάρι
1808 ^α	30:	22:	Αϊνόρι, Μαλαντρένι, Στεφάνι
1808 ^β	25:	17:	Αϊνόρι, Μαλαντρένι, Στεφάνι
1809 ^α	27:	20:	Αϊνόρι, Μαλαντρένι, Στεφάνι
1809 ^β	49:	24:	Αϊνόρι, Στεφάνι
1810 ^α	55:	24:	Αϊνόρι, Στεφάνι
1810 ^β	50:	30:22	Αϊνόρι, Στεφάνι
1811 ^α	38:	25:	Αϊβασίλης, Αϊνόρι, Κλένια, Μαλαντρένι, Στεφάνι, Ψάρι
1811 ^β	29:20	27:	'Αργος
		20:	Αϊνόρι, 'Αλβена, Κλένια, Μαλαντρένι, Στεφάνι, Ψάρι
1812 ^α	40:	25:	'Αλβена
1812 ^β	32:30	20:	'Αλβена
1819	43:21		

Διαπιστώνουμε, αφενός ότι παρά τις αυξομειώσεις η τάση είναι μάλλον ανοδική και αφετέρου ότι στις χρονιές του 19ου αι. παρατηρείται μεγάλη αύξηση σε σχέση με τον 18ο αιώνα. Βεβαίως, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε δύο βασικές παραμέτρους που επηρέαζαν την τελική διαμόρφωση της τιμής του φορολογικού δελτίου: πρόκειται για τη συνεχώς αυξανόμενη υποτίμηση του γροσιού¹⁸⁷ και φυσικά το σύνολο των εξόδων, το οποίο εξυπακούεται ότι δεν ήταν σταθερό για κάθε χρονιά.

Ας περάσουμε τώρα στον αριθμό των «χαρτίων» που αναλογούσαν στους οικισμούς του βιλαετίου, όπως προκύπτει για την περίοδο 1805-1812 από το αρχείο Περούκα. Στον πίνακα, που δημοσιεύεται στο Παράρτημα¹⁸⁸, έχουμε τα χωριά του Άργους με τον αριθμό των δελτίων, που συνήθως αναλογεί στο καθένα και επισημαίνονται οι εξαιρέσεις. Καθώς διαπιστώνουμε, ο αριθμός των «χαρτίων» ήταν γενικά σταθερός. Όμως, κάποτε και για κάποια από τα χωριά διαφοροποιόταν, παρουσιάζοντας αυξομειώσεις. Από τα διαθέσιμα στοιχεία, βεβαίως, δεν προκύπτει ο λόγος για τον οποίο συνέβαιναν οι εκάστοτε αυτές ευεργετικές ρυθμίσεις (μείωση δελτίων ή κατώτερη τιμή) ή στην αντίθετη περίπτωση η αύξηση των δελτίων ενός χωριού. Ασφαλώς, θα είχε να κάνει με τα πληθυσμιακά δεδομένα ή την οικονομική κατάσταση των οικισμών τη δεδομένη στιγμή, παράγοντες που υπαγόρευαν στους τοπικούς άρχοντες να καταλείψουν με δικαιοκρασία τις οικονομικές επιβαρύνσεις στους κατοίκους. Συνολικά ο συνολικός αριθμός των δελτίων όλων των χωριών του βιλαετίου Άργους πλην της πόλης διαμορφώνεται για κάποιες χρονιές ως εξής:

Έτος	Αριθ. δελτίων	Έτος	Αριθ. δελτίων
1782	1.286	1808 ^β	1.336
1783	1.286	1809 ^α	1.262
1793	1.908	1809 ^β	1.152
1805 ^α	1.510	1810 ^α	1.128
1805 ^β	1.853	1810 ^β	1.127
1806 ^α	1.633	1811 ^α	1.669
1806 ^β	1.631	1811 ^β	1.545
1807 ^α	1.731	1812 ^α	1.452
1807 ^β	1.808	1812 ^β	1.364
1808 ^α	1.546		

187. Για την υποτίμηση του γροσιού στον 18ο και κυρίως στον 19ο αι. βλέπε πρόχειρα Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένονν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 108.

188. Βλέπε Παράρτημα, πίν. VI, σ. 120. Ο πίνακας αυτός έχει προκύψει από την επεξεργασία των εγγράφων, 17.607/1 για τα έτη 1805-1810, 17.610/3 για το 1811 και 17.611/17 για το 1812.

Ως προς την πόλη του 'Αργους ο αριθμός των δελτίων είναι σταθερός στα 467, τουλάχιστον για την περίοδο 1805-1810, για την οποία διαθέτουμε στοιχεία. Το ότι δεν αναφέρεται πάντα το 'Αργος στα κατάστιχα αυτά δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνο, αν για τα χρόνια εκείνα τη φορολογία του 'Αργους εισέπρατταν άλλα πρόσωπα έξω από την οικογένεια Περούκα. Αντίστοιχο κατάστιχο, το «τευτέρι του Κωνσταντή Δωροβίνη», που σώζεται σε άλλη αρχειακή συλλογή¹⁸⁹, και είναι του «μουαρεμίου του 1806», εμπεριέχει και το 'Αργος. Εκτός από αυτό όμως οι ομοιότητες του τεκμηρίου με το αντίστοιχο από το αρχείο Περούκα αφορούν την πλειονότητα των χωριών, μολονότι υπάρχουν και κάποιες άλλες μικρές διαφορές.

Αναφέρθηκε ήδη και σε άλλο σημείο προηγουμένως, ότι χωριά από άλλους καζάδες διοικητικά και άρα φορολογικά ανήκαν στον καζά του 'Αργους: τέτοια είναι τα 4 χωριά της Κορινθίας, Αιβασίλης, Αϊνόρι, Μαλαντρένι και Στεφάνι, τα οποία εμφανίζονται στα φορολογικά κατάστιχα του 'Αργους από το 1786 κ.έ. Το φαινόμενο αυτό επισημαίνει και καταγγέλλει ο οθωμανός αξιωματούχος Σουλεϊμάν Πενάχ εφέντης στα τέλη του 18ου αι.¹⁹⁰, ο οποίος το θεωρεί λάθος της οθωμανικής διοίκησης κι επιζήμιο για την αυτοκρατορία, γιατί λειτουργεί σε βάρος των φτωχών και προκαλεί διασάλευση της τάξης σε τοπικό επίπεδο.

Πριν περάσουμε σε γενικότερες παρατηρήσεις σχετικά με τη φοροδοτική ικανότητα των χωριών στο επίπεδο όλου του βιλαετίου, ας δούμε μία συγκεκριμένη περίπτωση ενός μόνο χωριού από τα μεγαλύτερα και ακμαιότερα της περιοχής, το χωριό Γεράκι, εκμεταλλευόμενοι την τεκμηριακή διαθεσιμότητα, καθώς στο αρχείο σώζεται έγγραφο με συγκεντρωτικά στοιχεία για τα «τυπώματα του Γερακίου»¹⁹¹.

189. Το αρχειακό αυτό τεκμήριο, προερχόμενο από τα ΓΑΚ, *Συλλογή Βλαχογιάννη, Αρχείο Πήγα Παλαμίδη*, φ. 2, υποφ. στ', δημοσιεύει ο Ξεν. Ηλίας, *Ιστορικά Ανάλεκτα*, σ. 66. Βεβαίως παρανοεί πλήρως τον τύπο του εγγράφου και το είδος του φόρου και θεωρεί ότι πρόκειται για δεφτέρι κεφαλοχάρατσου, δηλαδή για το χαράτσι των ραγιάδων (προς 15 γρ. το άτομο) που έχει επιδικαστεί στα χωριά αυτά.

190. Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα...*, σ. 261-262. Ο Πουκεβίλ αναφέρει ως υπαγόμενα στον καζά 'Αργους και χωριά από τις περιοχές Λακωνίας και Αρκαδίας: βλέπε εδώ σ. 30.

191. ΙΕΕΕ, ό.π., έγγρ. 17.05/5. Για τις φορολογικές περιπέτειες του χωριού Γεράκι βλέπε και παρακάτω στη σ. 80-81.

Τα τυπώματα του Γερακίου

Έτος	Χαρτιά	προς γρόσια	επιδικαζόμενο ποσό	αποδιδόμενο ποσό	α.αποδιδόμενο ποσό %
1793	490	1:20	735		
	490	3:5	1.531		
	400	3:25	1.450		
	400	1:39	790		
			4.506	2.504	55,58
1794				1.386:7	18,84
1795	400	18:16	7.360	2.829	
1796				1.922	
1797	400	7:6	2.860	2.179	76,19
1798	300	11:25	3.487:20	1.518:23	43,54
1799	300	13:20	5.034:15	5.034:15	100
1800	300	15	4.500	4.500	100
1801	300	22	6.600	6.600	100
1802	300	24	7.200	6.939:15	96,38
1803 ^a	300	13	3.900	3.900	100
1803 ^β	300	20	6.000		
1804 ^a	300	16	4.800	4.500	41,66
1804 ^β	300	17	5.100	3.875:38	76
1805 ^a	300	10	3.000	2.888	96,27
1805 ^a	300	10	3.000	1.842:20	61,4
1805 ^β	300	15	4.500	4.459:20	99,1
1806 ^a	300	18	5.400	899	16,65
1806 ^β	300	15	4.500	—	
1807 ^a	300	30	9.000	—	
1807 ^β	300	30	2.500	—	
1808 ^a	100	25	2.500	1.190	47,6
1808 ^β	100	27	2.700	2.000	74
1809 ^a	100	49	4.900		
1809 ^β	100	55	5.500	2.300:29	41,82
1810	100	40	4.000	3.830:20	95,75

Καθώς διαπιστώνουμε από τον προηγούμενο πίνακα η φοροδοτική ικανότητα του χωριού είναι πολύ υψηλή, αφού κατά μέσο όρο κυμαίνεται γύρω στο 71 % δίχως να λείπουν βέβαια και οι εξαιρέσεις προς τα πάνω ή προς τα κάτω¹⁹². Τα χρέη λοιπόν, στο μέτρο που είναι ανεκτά για την οθωμανική διοί-

192. Από τον πίνακα VI (Παράρτημα, σ. 120) διαπιστώνουμε, εξάλλου, ότι κατά κανόνα η φοροδοτική ικανότητα των χωριών του βιλαετίου 'Αργους στην περίοδο 1805-1812 βρίσκεται αρκετά υψηλά, ξεπερνώντας κατά γενικό μέσο όρο το 75%. Ως προς την πόλη του 'Αργους, τα στοιχεία που έχουμε από το αρχείο Περούνα για την περίοδο αυτή είναι αποσπασματικά και αφορούν μόνο το α' εξάμηνο του 1805 (7.472 γρόσια), το β' εξάμηνο του 1810 (23.350 γρ.) και όλο το 1811 (30.355 γρ.) και στις τρεις περιπτώσεις ο φόρος αποδίδεται στο ακέραιο. Για το θέμα της φοροδοτικής ικανότητας των κατοίκων της περιοχής σε συσχετισμό με κάποιες σύγχρονες τιμές αγαθών, ώστε να φανεί το πραγματικό μέγεθος της οικονομικής επιβάρυνσης σε ατομικό επίπεδο, γίνεται λόγος και στην ανακόινωση (αδημοσίευτη ακόμα) της Ευτυχίας Δ. Λιάτα, «Φοροδοτική ικανότητα και φορολογική συμπεριφορά στο 'Αργος πριν την Επανάσταση», 'Αργος, 17 Νοεμβρίου 2001.

Για την καταβολή του φόρου σε δόσεις παράβαλε και το πατνιακό παράδειγμα: Σπ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες...», *Τα Ιστορικά* 9 (Δεκ. 1988) 230-231.

κηση, μετακυλίνονται από τη μια χρονιά στην άλλη, φυσικά με τη σχετική επιβάρυνση, αλλά δε δημιουργούν ρήξεις σε τοπικό επίπεδο. Συνήθως τακτική της κάλυψης των παρουσιαζόμενων ελλειμμάτων, όταν αυτά δεν μπορούσαν να καλυφθούν αλλιώς, γιατί είτε σωρεύονταν, είτε εξαρχής ήταν μεγάλα και καθυστερούσε ο χρόνος αποπληρωμής τους, ήταν ο δανεισμός, στον οποίο κατέφευγαν οι προσετοί του τόπου, οι υπεύθυνοι για τα κοινοτικά. Δανειστές της κοινότητας μπορούσαν να είναι είτε οι ίδιοι οι προσετοί είτε άλλα πρόσωπα, εύποροι Έλληνες αλλά και Τούρκοι. Βεβαίως τα δάνεια αυτά ήταν έντοκα, της τάξης 20% περίπου, και βάρυναν τις κοινότητες¹⁹³. Κάποτε, ενδεχομένως, και οι εισπράκτορες των φόρων —κατά κανόνα Έλληνες— διευκόλυναν την αποπληρωμή των οφειλόμενων καταβάλλοντας οι ίδιοι τα καθυστερούμενα, οπότε τα χρέη των οφειλετών μετακυλίνονταν πλέον από την Πύλη προς αυτούς.

Στο θέμα της κοινωνικής αναστάτωσης, που επέφερε η καταχρέωση των κοινοτήτων μέσω των υψηλότοκων δανεισμών και ανατοκισμών, που διόγκωναν το χρέος με αποτέλεσμα πολλοί κάτοικοι να εγκαταλείπουν τον τόπο τους και οι καζάδες να έχουν σε μεγάλο βαθμό ερημωθεί (τέλη 18ου αι.), αναφέρεται και ο Πενάχ φέντης. Ως θεραπεία ή μέτρο ανακούφισης θα έβλεπε αφενός τη ρύθμιση των χρεών των καζάδων με δόσεις και αφετέρου την απαγόρευση σε ιδιώτες να δανείζουν τους ραγιάδες¹⁹⁴, ώστε να σταματήσει η εκμετάλλευση των φτωχών από κάποιους οικονομικά ισχυρούς, που τους οδηγούσε στην εξαθλίωση και την καταχρέωση μέχρι εξαφανισμού.

Όσον αφορά την περίπτωση του Άργους, διαπιστώνουμε ότι το φαινόμενο έχει κι εδώ ένταση και έκταση ανάλογη. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα του μηχανισμού καταχρέωσης κι εγκατάλειψης του τόπου αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση του χωριού Γεράκι, το οποίο, καθώς είδαμε στον προηγούμενο πίνακα, ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στις οικονομικές του επιβαρύνσεις, μολοντί υπάρχουν χρονιές όπου το ποσοστό απόδοσης είναι μηδέν. Το συγκεκριμένο όμως χωριό φαίνεται, καθώς προκύπτει από άλλο τεκμήριο, να έχει σωρευμένα παλαιά χρέη, τα οποία υπερβαίνουν τα 250 πουργιά¹⁹⁵ και τούτο,

193. Τα παραδείγματα είναι πυκνά όχι μόνο στη συγκεκριμένη περιοχή του Άργους αλλά και σ' άλλους καζάδες του Μοριά, όπως λ.χ. στα χωριά της Καρύταινας και της Γορτυνίας. Κατ. Γαβρίλα, «Δανεισμός...», σ. 73· Τάκης Κανδηλόρος, «Απολογισμός...», σ. 313.

194. Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα...*, σ. 255-256, 321-322.

195. Τα 250 πουργιά μοιάζουν υπερβολικά· αν σκεφτούμε ότι το πουργί αντιστοιχεί σε 500 γρόσια, τούτο σημαίνει 125.000 γρόσια, ποσό που δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στα δεδομένα του πίνακα με τις οικονομικές επιβαρύνσεις του Γερακίου, καθώς είδαμε παραπάνω. Αν όμως υποθέσουμε ότι από λάθος μεταγραφικό δεν πρόκειται για 250 αλλά για 25 πουργιά, τότε τα 12.500 γρόσια χρέος είναι πλησιέστερα στα στοιχεία του αρχείου Περούχα. Άλλωστε, το γεγονός ότι ο κεχαγιάμπης για να ρυθμίσει το χρέος «έριξε ένα δεφτέρι εδώ μέσα και έξω εις τα βιλαέτια πουργία τριάντα», συνηγορεί στην υπόθεση των 25 πουργιών.

γιατί κάποιои επιτήδαιοι, καθώς το έγγραφο αναφέρει, «και οι εγχώριοι, αφού έλαβαν τα άσπρα του κόσμου, έγιναν φυγάδες, και μερικοί ήλθον εις το ευλογημένον νησίον σας», δηλαδή κατέφυγαν στην Ύδρα. Φυσικά οι προεστοί του Γερακίου δραστηριοποιούνται και κάνουν έκκληση στους ομολόγους τους της Ύδρας γνωστοποιώντας σε αυτούς ότι απευθύνθηκαν στις τουρκικές αρχές και ο κεχαγιάμπης, για να διευθετήσει την υπόθεση, «έριξε ενά δεφτέρι εδώ μέσα και έξω εις τα βιλαέτια πουγκία τριάντα. Όθεν διά να εβγάλη και άλλους μπουρτζήδες, έριξε κατά το ιμζαλί και εις όσους Γερακίτες είναι αυτού, όπου να βοηθήσουν και αυτοί· και καθούν μας επρόσταξεν, και οι χωριανοί μας παρεκάλεσαν, σας το φανερώνομεν, όπου να κάμετε και η ευγενεία σας απόφασιν να τους προστάξετε να το πλερώσουν το δεφτέρι τους, διά το όπλιον και του χωρίου κάμετε καλόν, και το χατήρι του αφεντός μας· και ιδού όπου έρχονται οι παρόντες να πληρωθούν, κατά το δεφτέρι, και προσμένουν την τιμίαν σας απόκρισιν με το έλεός σας»¹⁹⁶.

Σε ανάλογη περίπτωση όμως του χωριού Κοσμά στα 1819 οι κοινοτικοί άρχοντες ενισχύουν οικονομικά το χωριό, καθώς εκείνο αδυνατεί να καταβάλει τη φορολογία που του αναλογεί, προκειμένου να μην το εγκαταλείψουν οι κάτοικοί του¹⁹⁷.

Οι δανεισμοί όμως αυτοί, στους οποίους κατέφευγαν οι κοινότητες για να εξισορροπήσουν το φορολογικό τους έλλειμμα, ποτέ δεν αποπληρώνονταν μέσα στο χρονικό διάστημα για το οποίο είχαν συναφθεί. Συνήθως διαρκούσαν χρόνια πολλά και με τους ανατοκισμούς συνεχώς διογκώνονταν. Την τακτική των κοινοτικών αρχόντων να καταφεύγουν στο δανεισμό για λογαριασμό του κοινού —φαινόμενο που διογκώνεται κυρίως την τελευταία αυτή περίοδο— μπορούμε να την παρακολουθήσουμε και στην περίπτωση του καζά 'Αργους μέσα από συγκεκριμένα ενδεικτικά παραδείγματα από συναφή τεκμήρια.

Στα 1808 οι «γέροντες και προεστώτες» του καζά 'Αργους ομολογούν ότι «διά χρείαν του καζά» δανείστηκαν από την «κυρά Νικολίνα γυνή του μισέ Νικολή Χίου» 4.000 γρόσια προς 30 %. Το δάνειο συνήφθη για ένα χρόνο· ως τον Ιούλιο του 1815 όμως όχι μόνο δεν είχε εξωφληθεί, αλλά με τους συνεχείς ανατοκισμούς είχε φτάσει τα 10.398 γρόσια¹⁹⁸.

Πριν καν συμπληρωθεί ένας χρόνος οι προεστοί του 'Αργους, Παναγής

196. Το έγγραφο των Γερακιωτών προεστών έχει ημερομηνία 8 Ιουνίου 1808. Αντ. Λιγνός, *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 3 (1807-1809), Πειραιάς 1922, σ. 273-274.

197. «Από τὰ έξοδευμένα με χέρι σενδήκ έμήνη παπά Μηχαλόπουλου και βεκίλη 'Ανδρίκου Τζόρτζη και διάφορο τους και με γρόσια 639 όπου ο παπά Γεώργης εις τόν αυτόν καιρόν είχε έξοδευμένα όλα βοίθια του χωριού Κοσμά διά να μην σκουπίση γρόσια 6.486». ΙΕΕΕ, 6.π., έγγρ. 17.618/2.

198. ΓΑΚ, Συλλ. Βλαχογιάννη, φάκ. Γ²α, έγγρ. 200.

Ιωαννούσης και Αναγνώστης παπα-Μιχαλόπουλος, δανείζονται πάλι «διά χρείαν του καζά» τους 1.920 γροσσία από τον Πανάγο Μανετάκη προς 20 % το χρόνο και με την υποχρέωση να του τα επιστρέψουν «εις κάθε του ζήτησιν»¹⁹⁹. Τον επόμενο χρόνο οι προσετοί, Αναγνώστης παπα-Μιχαήλ και Ανδρίκος Τζώρτζης, συνάπτουν νέο δάνειο 1.563 γροσίων για 6 μήνες, άτοκο, από τον μουλούκμπαση Τοσουνάγα Σταφυλόγλου πάντα «διά χρείαν του βιλαετίου»²⁰⁰. Δεν γνωρίζουμε την έκβαση των δύο αυτών τελευταίων δανείων, η οποία όμως μάλλον δεν θα απέκλινε και πολύ από την πεπατημένη, δηλαδή καθυστέρηση εξόφλησης, ανατοκισμοί, διόγκωση χρέους, πλήρης αδυναμία πληρωμής, προσφυγή σε ανώτατες αρχές, με όλες τις πιθανές συνέπειες. Τελική, φυσική, απόληξη η αγανάκτηση των πληθυσμών όχι μόνο προς τον κατακτητή αλλά και προς τους κοινοτικούς τους άρχοντες· έτσι, σιγά σιγά επήλθε η ωρίμανση της κοινωνικής συνείδησης και του εθνικοκοινωνικού χαρακτήρα της Επανάστασης.

Μια άλλη κατηγορία φορολογικών καταστάσεων στο αρχείο Περούκα είναι αυτά που χαρακτηρίζονται ως «πούσουλας» ή «δεφτέρι» του 'Αργους. Το κατάστιχο αυτό είναι για κάθε καζά ό,τι του αναλογεί από τον γενικό «πούσουλα του Μορέως», είναι δηλαδή το συγκεντρωτικό κατάστιχο όλων των επιδικαζόμενων φόρων για κάθε βιλαέτι και την ευθύνη του έχει ο καδής της περιοχής²⁰¹. Το γεγονός ότι το «δεφτέρι» ή «πούσουλας» είναι το κατάστιχο με το σύνολο των φόρων που έχει κατανεμηθεί σε κάθε φορολογική μονάδα εξηγεί ίσως το γεγονός ότι λείπουν από το αρχείο τα αναλυτικά φορολογικά κατάστιχα άλλων ειδών, όπως είναι λ.χ. τα ζώα, τα προϊόντα, οι βοσκές κλπ. Η συγκέντρωση και η κατανομή των επιμέρους φόρων στους κατοίκους ήταν έργο των κοινοτικών αρχόντων. Όταν οι κατάλογοι των φορολογουμένων ήταν έτοιμοι, η κοινότητα προχωρούσε στην κατάστρωση του «δεφτεριού», του κατάστιχου δηλαδή με τη συνολική οικονομική επιβάρυνση κάθε φορολογικής μονάδας. Με αυτά τα κατάστιχα εφοδιασμένοι οι ενοικιαστές των φόρων ή οι φοροεισπράκτορες, προέβαιναν στη διαδικασία της είσπραξης.

Τέτοιου τύπου κατάστιχα, με μικρές πάντως διαφορές μεταξύ τους, που όμως προσφέρονται για συγκρίσεις ως προς τα ονοματολογικά, δημογραφικά και φορολογικά μεγέθη, έχουμε για τα χρόνια 1801, 1804, 1805, 1807, 1808, 1810 για όλη την πόλη του 'Αργους και για ορισμένους μόνο μαχαλάδες της

199. ΙΕΕΕ, 6.π., έγγρ. 17.256.

200. 'Ο.π., έγγρ. 17.267 της 1.3.1810.

201. Κατ. Γαρδίκια, «Δανεισμός και φορολογία...», σ. 77. Αναφορά ειδικά στον «πούσουλα» του 'Αργους του 1809 κάνει και ο Μιχ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος...*, σ. 75, σημ. 5, ενώ για τον πούσουλα γενικά και τον τρόπο επιμερισμού του φόρου στους φορολογούμενους γίνεται λόγος ειδικότερα στις σ. 75-76. Αναλυτικότερα για τη διαδικασία σύνταξης των σχετικών φορολογικών καταστάσεων και τον τρόπο επιμερισμού και είσπραξης των φόρων βλ. Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα, *Η Οθωμανική διοίκηση...*, σ. 80-82.

τα χρόνια 1781, 1784, 1809, 1812. Μια γενική ονοματολογική παρατήρηση είναι ότι, η σειρά με την οποία αναγράφονται τα ονόματα των φορολογουμένων κατά *μαχαλά*, είναι σε γενικές γραμμές η ίδια για όλα αυτά τα χρόνια· δεν διαπιστώνονται δηλαδή εσωτερικές μετακινήσεις πληθυσμού από τη μία συνοικία στην άλλη. Επίσης, τα ονόματα δεν συνοδεύονται από παρωνύμια, φαινόμενο αντίθετο μ' εκείνο άλλων περιοχών που γνωρίζουμε, της Σερφου λόγου χάρη, όπου τα παρωνύμια ήταν γενικευμένα ως απαραίτητο διακριτικό σε κάθε όνομα. Η επεξεργασία των στοιχείων για καθένα από τα κατάστιχα του πούσουλα του 'Αργους για την περίοδο 1801-1812 μας δίνει τα συνολικά μεγέθη, όπως αυτά εμφανίζονται στον πίνακα VII²⁰².

Ας δούμε τώρα ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά καθενός από τα παρπάνω φορολογικά τεκμήρια: Το κατάστιχο του 1804²⁰³ αναγράφει στην αρχή του: 1804, δευτέρι 'Αργους Ιουνίου 21. Δεξιά από κάθε όνομα σημειώνεται ένα ποσό σε γρόσια, κατά κανόνα ακέραιο, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις συνοδεύεται και από ένα μικρό αριθμό παράδων ή άσπρων, π.χ. 300:2. Στο τελευταίο μόνο φύλλο του καταστίχου γίνεται η άθροιση κατά *μαχαλά* και σημειώνεται: 1804 ρίξιμο των τεσσάρων *μαχαλάδων*... 29.221 γρ.

Περνάμε στο κατάστιχο του 1807²⁰⁴, το οποίο εμφανίζεται με την εξής μορφή: Αριστερά από το όνομα του φορολογούμενου αναγράφεται ένα ποσό, πάντα ακέραιο, που κυμαίνεται από μονοψήφιο αριθμό και μέχρι αρκετά πάνω από το 100, σε ελάχιστες περιπτώσεις. Το ποσό αυτό είναι ο φόρος σε γρόσια, που έχει επιδικαστεί σε κάθε φορολογική μονάδα (Φ.Μ.). Δεξιά των ονομάτων υπάρχει μία στήλη, όπου αναγράφεται μέρος του αποδοθέντος φόρου, εκφρασμένο σε γρόσια και παράδες, ή απλώς σημειώνεται μια παύλα (—). Σε διπλανή στήλη αναγράφεται στην κορυφή *κ ρ ι θ ά ρ ι* και από κάτω δίνονται για ορισμένα ονόματα ποσά εκφρασμένα πάντα σε γρόσια και παράδες. Σε αμέσως επόμενη στήλη στην κεφαλίδα υπάρχει η ένδειξη *α ρ ν ι ά* και τα ποσά που καταγράφονται εδώ είναι μικρά και αφορούν ελάχιστες περιπτώσεις. Παράδιπλα έχουμε τη στήλη χαρακτηρισμένη *τ ά ν σ ο ς*, όπου εντάσσονται ελαχιστότατες περιπτώσεις, αλλά με ποσά αρκετά σημαντικά σε σχέση με τη στήλη αριστερά των φορολογουμένων μερίδων. Στην τελευταία στήλη συγκεντρώνεται το *μ π α κ ι έ* (bakiye), το υπόλοιπο δηλαδή του επιδικαζόμενου για κάθε Φ.Μ. φόρου, εκφρασμένο πάντα σε πραγματικό νόμισμα, δηλαδή σε γρόσια και παράδες. Στη στήλη αυτή και πριν από κάθε αναγραφόμενο ποσό αρκετά συχνά βρίσκουμε κάποια από τις παρακάτω ενδείξεις: πράγμα, αγωγή, μπακάλης, μάστορης, χατζής, φουσέκια, καλατζής, σταφύλια, πρωτόγερος, χει-

202. Βλέπε Παράρτημα, πίν. VII, σ. 121.

203. ΙΕΕΕ, 6.π., έγγρ. 17.606/12.

204. 'Ο.π., έγγρ. 17.608/17.

μωνικά, ψωμάς, παπουτζής και ορισμένες άλλες ενδείξεις, οι οποίες όμως συναντώνται με μικρότερη συχνότητα. Στον πίνακα που ακολουθεί αποτυπώνονται συνοπτικά τα στοιχεία του φορολογικού αυτού κατάστιχου, όπως έχουν προκύψει ύστερα από τη σχετική επεξεργασία και διατυπώνονται σε πρώτη φάση μερικές στατιστικούς τύπου παρατηρήσεις:

ΑΡΓΟΣ 1807

Σύνολο Φ.Μ. και των 4 συνοικιών: 1.221

Λεπούρ μαχαλάς

Σύνολο Φ.Μ.: 415 (34%)

Σύνολο επιδικ. φόρου: 11.889 γρ.

Σύνολο αποδ. φόρου σε μετρητά: 6.919 γρ.

Σύνολο αποδ. φόρου σε κριθάρι: 1.109 γρ.

Σύνολο αποδ. φόρου σε αρνιά: 42 γρ.

Τάσος: 1.840 γρ.

Μπακί: 1.786 γρ.

11.696	59,15%
	9,48%
	0,35%
	15,73%
	15,27%
	99,98%

Μπεκήρ μαχαλάς

Σύνολο Φ.Μ.: 325 (26,61%)

Σύνολο επιδικ. φόρου: 7.220 γρ.

Σύνολο αποδ. φόρου σε μετρητά: 5.491 γρ.

Σύνολο αποδ. φόρου σε κριθάρι: 528 γρ.

Σύνολο αποδ. φόρου σε αρνιά: 64 γρ.

Τάσος: 167 γρ.

Μπακί: 970 γρ.

7.220	76%
	7,31%
	0,88%
	2,31%
	13,43%
	99,93%

Ρωμέικος μαχαλάς

Σύνολο Φ.Μ.: 267 (21,68%)

Σύνολο επιδικ. φόρου: 5.798 γρ.

Σύνολο αποδ. φόρου σε μετρητά: 3.446 γρ.

Σύνολο αποδ. φόρου σε κριθάρι: 206 γρ.

Σύνολο αποδ. φόρου σε αρνιά: 9 γρ.

Τάσος: 218 γρ.

Μπακί: 1.908 γρ.

5.787	59,54%
	3,55%
	3,76%
	0,15%
	33%
	100%

Καραμουντζά μαχαλάς

Σύνολο Φ.Μ.: 214 (17,52%)

Σύνολο επιδικ. φόρου: 4.066 γρ.

Σύνολο αποδ. φόρου σε μετρητά: 2.520 γρ.

Σύνολο αποδ. φόρου σε κριθάρι: 141 γρ.

Σύνολο αποδ. φόρου σε αρνιά: 13 γρ.

Τάσος: 111 γρ.

Μπακί: 794 γρ.

3.579	70,41%
	4%
	0,36%
	3,10%
	22,18%
	100%

Για το 1808 έχουμε δύο φορολογικά κατάστιχα που, δεν είναι μεν πανομοιότυπα, εκφράζουν όμως τον ίδιο φόρο. Προς διάκριση ας ονομάσουμε το ένα 1808^A και το άλλο 1808^B 205. Το κατάστιχο Α είναι χωρισμένο στους 4 μαχαλάδες, στον καθένα από τους οποίους σημειώνεται: 1808: Λεπούρι μαχαλάς σύναξις του Ανδρίκου Κεφαλά κατά το δευτέρι του. Στον επόμενο μαχαλά: 1808: μαρτίου 12: σημειούμεν το τευτέρι οπου έπεσε τον καραμουτζά. Ακολουθεί εντελώς επιγραμματικά ο Μπεκίρ μαχαλάς και τέλος ο Γκιαούρ μαχαλάς. Γραμματικού Κωστούρου σύναξις.

Και εδώ αριστερά του ονόματος αναγράφεται το ποσό του φόρου που αναλογεί σε ακέραιους αριθμούς (πάντα γρόσια). Αμέσως δεξιά του ονόματος καταχωρείται ένα μέρος (ή το σύνολο) του αποδοθέντος φόρου, συνοδευόμενο πολύ συχνά από κάποια διευκρινιστική παρατήρηση· οι σημειώσεις όμως αυτές δεν είναι δυνατόν να υποστούν κάποια κωδικοποίηση, επειδή είναι πολύ μεγάλη η ποικιλία τους. Εντούτοις, η προσεκτική και διεξοδική μελέτη της στήλης αυτής μπορεί να αποδεσμεύσει ενδιαφέροντα στοιχεία για το μηχανισμό λειτουργίας της είσπραξης των φόρων· η στήλη είναι σχεδόν πλήρης, με ελάχιστα μόνο κενά. Αμέσως δεξιά της ακολουθεί, εντελώς αποδυναμωμένη όμως, αφού ελάχιστες φορές τροφοδοτείται, η στήλη τάνσος και τέλος η στήλη πακιέ, επίσης όχι ιδιαίτερα πλούσια σε αριθμό περιπτώσεων και σε χρηματικά ποσά. Κατά κανόνα η αριστερά των Φ.Μ. στήλη ισολογίζεται είτε με την α' δεξιά είτε με το άθροισμα της β' και γ'. Είναι ενδιαφέρον να μείνουμε για λίγο στη λειτουργία της στήλης α' και να διατυπώσουμε ορισμένες τεχνικές αλλά και ουσιαστικές παρατηρήσεις.

Όταν στη στήλη αυτή δεν αναγράφεται κανένα ποσό αλλά ούτε και στις δύο επόμενες στήλες, τότε υπάρχει κατά κανόνα κάποια σημείωση του τύπου: φυγάς εις..., απέθανε, σουρτζής, δραγάτης εις τα χωράφια ή τίποτα. Οι δύο πρώτοι χαρακτηρισμοί όμως (φυγάς, πεθαμένος) μπορεί να αποδίδονται και σε περιπτώσεις όπου φέρεται αποδιδόμενο μέρος μόνο του φόρου, δίχως συνέχεια στις επόμενες στήλες, μια και το συγκεκριμένο πρόσωπο, είτε ως φυγάς είτε ως πεθαμένος, έπαψε για την κοινότητα να είναι ενεργή φορολογική μονάδα και συνεπώς ο φόρος του πρέπει να θεωρηθεί στη συγκεκριμένη φορολογική περίοδο χαμένος ως ταμειακή εισροή, αλλά στην πραγματικότητα μετακυλιόμενος, ως κοινοτική οφειλή, στην επόμενη φορολογική φάση. Όταν τώρα —πράγμα που είναι ο κανόνας— το ποσό της α' δεξιά στήλης είναι ίδιο με το επιδικαζόμενο, τα πράγματα είναι ξεκάθαρα και σημαίνει, βεβαίως, ότι ο φορολογούμενος απέδωσε κανονικά όλο το οφειλόμενο ποσό του φόρου που του αναλογούσε, έστω και αν σε κάποιες περιπτώσεις ξεπληρώθηκε με τη μορφή παροχής υπηρεσιών, π.χ. σε αγώγια.

205. Ό.π., έγγρ. 17.608/17 και 17.608/16 αντίστοιχα.

Μια άλλη ένδειξη που συναντάται στη στήλη αυτή είναι η σημείωση «λείπουν», ένδειξη που χαρακτηρίζει τις περιπτώσεις όπου αποδίδεται ένα μέρος του φόρου και δεν ακολουθεί τίποτα άλλο ή τις περιπτώσεις όπου ως απόδοση φόρου έχει σημειωθεί 0.

Οι πολλές και ποικίλες παρατηρήσεις, όμως, αφορούν είτε τις περιπτώσεις όπου έχει αποδοθεί μέρος του φόρου και μένει ένα υπόλοιπο (μπακιέ), είτε αποδίδεται μέρος του φόρου αλλά ως «πακιέ» δεν σημειώνεται κανένα ποσό. Η πρώτη σκέψη που γεννιέται, σ' αυτές τις περιπτώσεις, είναι ότι, οι φορολογούμενοι δεν πληρώνουν το φόρο τους σε ρευστά (όλο ή έστω μέρος), αλλά άλλοτε με την παροχή κάποιων υπηρεσιών (αγώγια π.χ.), άλλοτε με την προσφορά είδους («εις ξύλα» π.χ.), τους εκπίπτει το ανάλογο ποσό, το οποίο είτε καλύπτει το σύνολο του οφειλόμενου φόρου, είτε μέρος του μόνο και μέρος μένει ως πακιέ. Στον πίνακα που ακολουθεί δίνονται συνοπτικά τα συνολικά στοιχεία (σε γρόσια), που προκύπτουν από την επεξεργασία του κατάστιχου 1808^Α.

Λεπούρ μαχαλάς

Σύνολο Φ.Μ.: 415

Σύνολο επιδικ. φόρου:	10.376		
Σύνολο αποδ. φόρου:	7.223	} 9.305	77,62%
Τάσος:	1.452		15,60%
Μπακιέ:	630		6,77%
			<u>99,99%</u>

Μπεκήρ μαχαλάς

Σύνολο Φ.Μ.: 325

Σύνολο επιδικ. φόρου:	5.888		
Σύνολο αποδ. φόρου:	5.425	} 5.505	95,27%
Τάσος:	0		—
Μπακιέ:	260		4,72%
			<u>99,99%</u>

Ρωμείκος μαχαλάς

Σύνολο Φ.Μ.: 263

Σύνολο επιδικ. φόρου:	4.991		
Σύνολο αποδ. φόρου:	3.615	} 4.443	81,36%
Τάσος:	329		7,40%
Μπακιέ:	499		11,23%
			<u>99,99%</u>

Καραμοντζά μαχαλάς

Σύνολο Φ.Μ.: 207

Σύνολο επιδικ. φόρου:	3.554		
Σύνολο αποδ. φόρου:	3.091	} 3.242	95,34%
Τάσος:	46		1,41%
Μπακιέ:	105		3,23%
			<u>99,98%</u>

Σύμφωνα με το κατάστιχο αυτό, λοιπόν, έχουμε 1.210 Φ.Μ. στην πόλη του Άργους που πρέπει να πληρώσουν φόρο συνολικά 24.809 γρόσια.

Το δεύτερο κατάστιχο του 1808, το οποίο ονομάσαμε Β, δεν έχει καμία ομοιότητα με το Α. Επιπλέον δεν υπάρχει καμία εξωτερική ένδειξη για το είδος του φόρου, αν πρόκειται δηλαδή για ποσά οφειλόμενα ή ποσά εξοφλημένα, καθώς το μόνο που σημειώνεται στην αρχή του καταστίχου είναι το εξής: 1808: οχτωβρίου 21 Άργος. Ακολούθως, χωρισμένα πάντα στους 4 μαχαλάδες και με τη γνωστή σειρά, καταγράφονται τα ονόματα των φορολογουμένων και δίπλα ένα ποσό εκφρασμένο κατά κανόνα σε ακέραιο ποσό (γρόσια) και σπανιότατα σε γρόσια και παράδες. Τα ποσά κι εδώ κυμαίνονται από μικρό (μονοψήφιο) αριθμό γροσίων μέχρι και πάνω από 100 γρόσια. Συνοπτικά τα μεγέθη του καταστίχου 1808^B κατά μαχαλά είναι:

Λεπούρ μαχαλάς:	Φ.Μ.: 464
	Συν. φόρος: 15.453 γρ.
Μπεκέρ μαχαλάς:	Φ.Μ.: 358
	Συν. φόρος: 7.867 γρ.
Ρωμέικος μαχαλάς:	Φ.Μ.: 273
	Συν. φόρος: 6.819 γρ.
Καραματζά μαχαλάς:	Φ.Μ.: 214
	Συν. φόρος: 5.501 γρ.

Έχουμε δηλαδή συνολικά 1.309 Φ.Μ., στις οποίες αναλογεί, συνολικός φόρος 35.640 γροσίων, ποσό είτε επιδικασμένο είτε εξοφλημένο. Καθώς διαπιστώνουμε, τα μεγέθη αυτά δεν βρίσκονται σε καμία απολύτως αντιστοιχία με εκείνα του άλλου καταστίχου του 1808, δίχως να μπορούμε να προτείνουμε σ' αυτή την αντίφαση κάποια εξήγηση.

Εντελώς διαφορετική μορφή από εκείνη των προηγούμενων έχει το κατάστιχο του 1809²⁰⁶. Εξωτερικά η ένδειξη είναι αρκετά σαφής: 1809 μαρτίου 20: μάννα δια το τύπωμα του δευτερίου Άργους. Στο κατάστιχο όμως αυτό περιλαμβάνονται μόνο οι δύο μαχαλάδες, Ρωμέικος και Καραμουτζά, ενώ η απουσία των δύο άλλων θα πρέπει να αποδοθεί μάλλον στην αποσπασματικότητα του συγκεκριμένου τεκμηρίου. Τα καταγραφόμενα στοιχεία παρουσιάζονται με την εξής μορφή: Οι φορολογούμενοι απογράφονται οριζόντια και κάθετα, ο ένας δίπλα στον άλλο και σε 4 σειρές, πράγμα που βγάζει κατά κανόνα 12 ονόματα στη σελίδα. Κάτω από κάθε όνομα υπάρχει ένας αριθμός, που κυμαίνεται από 3 έως 70 γρόσια, πάντα ακέραιος. Κάτω απ' αυτόν υπάρχει μια οριζόντια γραμμή και στη συνέχεια σε κάθετη στήλη ακολουθούν κάποιιοι άλλοι αριθμοί, από ένα έως εννέα, και η καταγραφή κλείνει με το άθροισμα αυτών ή μένει ένα υπόλοιπο ανοιχτό.

206. Ό.π., έγγρ. 17.609/9.

Στην πραγματικότητα έχουμε ένα φορολογικό κατάστιχο, το οποίο λειτουργεί όπως το κατάστιχο 1808^A, με διαφορετική μόνο κατάστρωση της ύλης, που προσομοιάζει μάλλον στον τύπο των οθωμανικών καταστιχώσεων. Για καλύτερη κατανόηση θα βοηθούσε ίσως η παράθεση αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων, όπως απεικονίζονται στο κατάστιχο αυτό:

<i>Παναγιώτης Μελισάσης</i>	<i>Μιχάλης Ανδριταίνος</i>	<i>Αναστάσης Τερζής</i>
20 (επιδικ. ποσό)	45 (επιδ. + οφειλ. ποσό)	5 (επιδ. ποσό)
8:		1:20
2:		1: [δόσεις]
5: [δόσεις]	<i>Παναγιώτης Λαγκαδιανός</i>	1
4:20 κριθάρι		
0:20 κριθάρι	15 [επιδ. + εξοφλ. ποσό]	
20 [εξοφλ. ποσό]		

Μολονότι αποσπασματικό, όπως είπαμε, επειδή το συγκεκριμένο τεκμήριο είναι μοναδικό στον τύπο του, θα ήταν χρήσιμο να παραθέσουμε συνοπτικά ορισμένες γενικότερες παρατηρήσεις, που προκύπτουν από την επεξεργασία των στοιχείων των δύο, έστω, αυτών μαχαλάδων. Τα ποσά εκφράζονται σε γρόσια.

<i>Ρωμειός μαχαλάς:</i>	Φ.Μ.: 259
	Συν. φόρου: 4.407
	Συν. εισπραχθ. φόρου: 3.306
	Υπόλοιπο: 1.101

Η εξόφληση του φόρου γίνεται με δόσεις (μέχρι 9).
 Με φόρο 0 καταγράφονται: 8 Φ.Μ. (3%).
 Ακέραιο πληρώνουν το φόρο τους: 18 Φ.Μ. (7%).
 Οφείλουν ολόκληρο το ποσό: 35 Φ.Μ. (13,5%).
 Πληρώνουν εν μέρει το φόρο τους: 42 Φ.Μ. (16%).
 Πληρώνουν όλο το φόρο τους αλλά με δόσεις: 156 Φ.Μ. (60,2%).

<i>Καραμυτζά μαχαλάς:</i>	Φ.Μ.: 226
	Συν. φόρου: 3.202
	Συν. εισπραχθ. φόρου: 2.497
	Υπόλοιπο: 705

Η εξόφληση του φόρου γίνεται με δόσεις (μέχρι 9).
 Με φόρο 0 καταγράφονται: 11 Φ.Μ. (4,8%).
 Ακέραιο πληρώνουν το φόρο τους: 1 Φ.Μ. (0,5%).
 Οφείλουν ολόκληρο το ποσό: 30 Φ.Μ. (13,3%).
 Πληρώνουν εν μέρει το φόρο τους: 60 Φ.Μ. (26,5%).
 Πληρώνουν όλο το φόρο τους αλλά με δόσεις: 124 Φ.Μ. (55%).

Στα συγκεκριμένα, λοιπόν, δεφτέρια του 'Αργους καταγράφεται ο πραγματικός φόρος κατά φορολογική μονάδα και με γενική ταξινόμηση κατά μαχαλά κάποτε αναφέρεται και το όνομα του φοροσυλλέκτη του κάθε μαχαλά,

δίνεται το συνολικό ποσό προς είσπραξη, εκείνο που εισπράχτηκε και φυσικά το υπόλοιπο, εκφρασμένα όλα σε γρόσια και στις υποδιαίρεσεις του. Από τη διαδρομή στα κατάστιχα του αρχείου Περούκα προκύπτουν και τα ονόματα ορισμένων από τους φοροεισπράκτορες της περιόδου αυτής: Σωτήρης Περούκας, Γιώργης Ιωαννούσης, Γρηγόρης Δωροβίνης, Ανδρίκος Κεφαλάς, Κων. Δωροβίνης, Αναγνώστης παπά-Μιχαλόπουλος, Γραμματικός Κωστόυρος και παπά-Δημόπουλος είναι, προφανώς, ορισμένοι μόνον από αυτούς.

VII

ΠΑΡΑΚΕΝΤΕΔΕΣ

Μια κατηγορία πληθυσμού που συναντάμε στα φορολογικά αυτά τεκμήρια είναι εκείνη των παρακεντέδων²⁰⁷. Παρακεντέδες στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι οι ξενομερίτες, οι οποίοι εργάζονται στην περιοχή του Άργους. Τα άτομα αυτά υπάγονται στις εξής τρεις περιπτώσεις: είτε προέρχονται από εσωτερική μετακίνηση ανάμεσα στα χωριά του ίδιου του καζά, είτε προέρχονται από περιοχές εκτός του βιλαετίου, είτε έχουν μεταναστεύσει και εργάζονται σε περιοχές εκτός του βιλαετίου Άργους. Πρόκειται μάλλον για περιστασιακές μετακινήσεις ενός πληθυσμού αποκλειστικά ανδρικού, συχνά σε οικογενειακή σύνθεση, ο οποίος εγκαταλείπει την κοινότητα για την αναζήτηση εργασίας αλλού, όπου υπάρχει προσφορά, έστω και σε εποχική βάση, στον αγροτικό κυ-

Περιοχή	Δελτία
Δαλαμανάρα	31 ¹ / ₂
Μπούτι Πασιά	19
Χώνικα	19
Αβδήμπεη	3
Μπούτι Ζήρι	4
Κατζίγκρι	5
Πλατανίτη	7
Πυργέλα	11
Λιγουριό	14
Σπαητζίκου	3
Ανυφί	23
Κοφίσι	7
Κούτζη	4
Λάλουκα	12
Σκαφιδάκι	7
Σύνολο	169 ¹ / ₂

207. Παρακεντές είναι ο ακτήμονας, ο οποίος ως περιαγόμενος εργάτης απασχολείται σε ξένες γαίες. Κατά τον Τσοποτό στη Θεσσαλία οι παρακεντέδες ήταν οι δουλοπάροικοι εκείνοι, που κατοικούσαν στα τσιφλίκια και πληρώνοντας μόνο ενοίκιο μπορούσαν να ασκούν όποιο επάγγελμα ήθελαν (αγωγιάτες, αγροφύλακες, τεχνίτες κ.ά.). Δ. Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα ²1974, σ. 140. Κατ'επέκταση και σε μεταγενέστερα χρόνια ο παρακεντές σημαίνει τον λιανοπωλητή.

ρίως τομέα, σε τσιφλίκια. Τα άτομα αυτά καταγράφονται σε ξεχωριστές καταστάσεις στον τόπο της εγκατάστασής τους, προκειμένου από εκεί να τους ζητηθεί ο φόρος, ο οποίος φυσικά τους συνοδεύει και πρέπει να αποδοθεί στην κοινότητα στην οποία ανήκουν.

Μια αχρονολόγητη, έμμεσα όμως αποδιδόμενη στο β' μισό της πρώτης δεκαετίας του 19ου αιώνα²⁰⁸, συνολική απογραφή όλων των παρακεντέδων που βρίσκονται στον καζά του Άργους, δίνει την εξής κατανομή κατά χωριό και αριθμό «χαρτίων».

Ο αριθμός αυτός των 169¹/₂ «χαρτίων» είναι εμφανές ότι δεν αντιστοιχεί σε ανάλογο αριθμό προσώπων, αφού, καθώς προκύπτει και από ένα άλλο τεκμήριο απογραφής παρακεντέδων του 1807 για την ίδια επαρχία, συχνά ένα άτομο χρεώνεται με 2, 3, 4 ή και μισά «χαρτία» στις περιπτώσεις αυτές όμως δεν έχουμε το ποσό του φόρου που αντιπροσωπεύει κάθε τέτοιο δελτίο. Στα 1807, λόγω χάρη, έχουμε τον κατάλογο των παρακεντέδων που προέρχονται από το χωριό Πάνω Μπέλεσι και τα μέρη στα οποία είναι διασκορπισμένοι²⁰⁹.

1807. Διασπορά παρακεντέδων από το Πάνω Μπέλεσι

Περιοχή	Άτομα	Δελτία
Άργος	6	9
Μαλαντρένι	3	4
Μπόρσια	1	1
Φύχτι	1	3
Χαρβάτι	1	1
Βρασέρκου	1	1
Πασιά	4	4 ¹ / ₂
Μπουραζάνη	1	1
Μπαρπέρη	1	1
Τζερέκου	2	2
Ήρι	3	2
Κρανίδι	1	2
Σοφικό	2	2
Ξαμίλια	2	2
Κόρινθος	3	3
Πραΐμπετη	1	1

208. ΙΕΕΕ, 6.π., έγγρ. 17.620/16: «Σημειώνω όσα χαρτία παρακεντέδες βρήσκουντε εις τοῦ Ἀργους τὸν καζά».

209. Ό.π., έγγρ. 17.607/15. Στον πίνακα τηρήθηκε ως προς τα τοπωνύμια η γραφή του τεκμηρίου. Το σύνολο των 80 παρακεντέδων δεν είναι ο πραγματικός αριθμός αλλά κατά προσέγγιση, κατώτερος πάντως του πραγματικού, που θα πρέπει να πλησιάζει τα 100 άτομα, αφού έχουμε 3 περιοχές, όπου δεν αναφέρεται ο αριθμός των ατόμων, και στις περιπτώσεις όπου έχουμε «παιδιά του...» έχουν υπολογιστεί 2 άτομα.

Περιοχή	Άτομα	Δελτία
Μούλι	2	2
Σούλι	1	1 απέθανε
Βάλιτζα	1	1
Ξυλόκαστρο	1	1
Καμάρι	1	1
Τρίκαλα	1	1
Γαλήνη	1	4
Φονιά	1	4
Μπούλι	1	1
Ψάρι	1	1 απέθανε
Σκοτεινή	—	15
Γαλατά	1	2
Μπότζικα	2	3
Αγιώργη	1	3
Λιόντι	—	14
Γυμνό	1	2
Κάτου Μπέλεσι	1	2
Φρουσίνια	2	3
Καντήλα	4	4
Γρανιτζα	3	6
Λεβίδι	1	3
Κακούρη	5	6
Κορτζούλη	2	3
Διαβολίσι	1	1
Κάψα	1	1
Μπετένη	1	2
Μικρό βουνί	2	2
Τριπολιτζά	2	4
Καρύταινας καζάς		
Βιδώνη	1	2
Μυστράς	—	5
Καλάβρυτα		
Πούγα	1	1
Κέρτεζη	1	3
Μετόχι του Σπηλαίου		
Σάλμενα	1	1
Ομουριά	1	1
Αδάμι	1	2
	80	146 ¹ / ₂

Σύμφωνα με τα στοιχεία του εγγράφου αυτού έχουμε 80 περίπου άτομα στα οποία αντιστοιχούν συνολικά 146¹/₂ «χαρτία» και είναι διασκορπισμένα σε 51 σημεία, ενταγμένα σε μια ευρύτατη περιφέρεια, επεκτεινόμενη και στις περιοχές Τριπολιτσάς, Κορίνθου, Κρανιδίου, Καρύταινας, Καλαβρύτων, Μεσση-

νίας. Σε κάποιες περιπτώσεις έχουμε ομαδική καταγραφή μόνο των «χαρτίων» δίχως αναφορά στον αριθμό των ατόμων: Σκοτεινή 15 δελτία, Λιόντι 14, Μυστράς 5.

Στα 1807 επίσης σε άλλο κατάστιχο έχουμε μια συνοπτική καταγραφή των παρακεντέδων ορισμένων μόνο περιοχών²¹⁰ και συγκεκριμένα:

Περιοχή	Παρακεντέδες	Δελτία
Κλένια	22	38
Αιβασίλης	22	36
Μάζη	12	16
Άργος	32	40

Απογραφή των παρακεντέδων όμως, και μάλιστα ευρύτερης έκτασης, σώζεται και για το 1810²¹¹. Σύμφωνα με την καταγραφή αυτή έχουμε: από το χωριό Π. Μπέλεσι 109 άτομα, μοιρασμένα σε 50 μέρη, στα οποία αντιστοιχούν 164 «χαρτία»· 37 άτομα από του Μάζη σε 19 μέρη με αντίστοιχο αριθμό 40 «χαρτίων»· από το Άργος 46 παρακεντέδες, εγκατεστημένους σε 20 μέρη, στους οποίους αντιστοιχούν 57 συνολικά δελτία και τέλος 40 άτομα από το Μαλανδρένι, που έχουν διασκορπιστεί σε 20 σημεία και επιβαρύνονται συνολικά με 48 «χαρτία». Στον πίνακα VIII του Παραρτήματος φαίνεται η γεωγραφική κατανομή των παρακεντέδων στα 1810 με τον αριθμό ατόμων και «χαρτίων» που αντιστοιχούν σε κάθε νέο τόπο εγκατάστασης²¹².

Ας επισημάνουμε ακόμα κάποιες διαπιστώσεις από τους δύο παραπάνω ονομαστικούς καταλόγους των παρακεντέδων. Στο έγγραφο του 1807, όπου υπάρχει ονομαστική καταγραφή των παρακεντέδων, βλέπουμε συχνά να αναφέρεται κάποιος με τον αδελφό του ή ακόμα πιο συχνά τα παιδιά (ή το παιδί) κάποιου ή κάποιας, και κάποτε πρόσωπα με το ίδιο επώνυμο, όπως π.χ. έχουμε στους παρακεντέδες της Δαλαμανάρας 8 άνδρες με το επώνυμο Μπεκέρης. Στους παρακεντέδες του 1807 συμπεριλαμβάνονται ακόμα 7 παπάδες και καμία γυναίκα. Αντίθετα στους παρακεντέδες του 1810 αναφέρονται μόνο 2 παπάδες, πολλές περιπτώσεις παιδιών του (της...), όχι «ο τάδε με τον αδελφό του» και καθόλου γυναίκες. Αξιοσημείωτο είναι ότι, έστω και σαν εξαίρεση, αναφέρεται και 1/2 χαρτί, γεγονός που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως δικαιοκρισία στην κατανομή του φόρου από τους κοινοτικούς άρχοντες.

210. Ό.π., έγγρ. 17.607/5 «1807. Σεπτεμβρίου 8. Φανερώνω τούς παρακεντέδες τὰ χαρτία τῆς Κλένιας καὶ Αἰθασιλείου καὶ Μάζης καὶ Ἀργούς ὅπου ἐπουλίσαμε τούς ἡσιράδες».

211. Ό.π., έγγρ. 17.610/1: «1810 Ἀπριλλίου 6. Δευτέρι των παρακεντέδων». Δημοσίευση μέρους μόνο αυτού του τεκμηρίου, δηλαδή των παρακεντέδων του Π. Μπέλεσι και Μάζη, βλέπε Ξενοφ. Χρ. Ηλιάς, *Ιστορικά Ανάλεκτα...*, σ. 68-69.

212. Ό.π., έγγρ. 17610/1· βλ. πίν. VIII, σ. 122-123. Τα τοπωνύμια μεταγράφονται όπως ακριβώς απαντούν στο κατάστιχο. Οι αριθμοί των δελτίων αναγράφονται μέσα σε παρένθεση.

Τέλος, από άλλη αρχαιακή πηγή²¹³ του 1815 γνωρίζουμε τους παρακεντέδες στις εξής περιοχές:

Περιοχή	Παρακεντέδες	Δελτία
Άργος	21	25 ¹ / ₂
Μέμπακα	1	1
Κουτσοπόδι	6	8
Σκαφιδάκι	1	1
		35 ¹ / ₂

Τα παραπάνω παραδείγματα καταγραφής παρακεντέδων στην περιοχή του Άργους —ελάχιστα, αποσπασματικά και χρονικά περιορισμένα— δεν θα πρέπει να εκληφθούν ως τα μοναδικά στοιχεία για το θέμα αυτό· οφείλονται, ασφαλώς, στο περιορισμένο πεδίο παρατήρησής μας, που είναι οι δύο δεκαετίες πριν από την επανάσταση του '21, και στο διαθέσιμο τεκμηριωτικό υλικό. Είναι, πάντως, αρκετά για να δηλώσουν την ύπαρξη, κατά την όψιμη αυτή περίοδο της τουρκοκρατίας, ενός πληθυσμού από ακτήμονες εργάτες γης, οι οποίοι μετακινούνται κατά κανόνα μέσα στα όρια του βιλαετίου Άργους και κατ'εξάίρεση σε μακρινότερες περιοχές, πάντα όμως μέσα στο μοραϊτικό πασαλίκι με σκοπό την εξεύρεση εργασίας. Όπως φαίνεται από τα εδώ παραδείγματα, οι περιοχές με τον μεγαλύτερο αριθμό καταγραφής παρακεντέδων είναι το Άργος —νοούμενο ασφαλώς με την στενότερη ενδοχώρα του— και τα χωριά, Δαλαμανάρα, Ανυφί, Χώνικα, Πασιά, Κλένια, Αιβασίλης, Μάζη, Λάλουκα· χωριά πληθυσμικά από τα ακμαϊότερα του αργολικού κάμπου, και με υψηλό ποσοστό, σχεδόν το σύνολο, καλλιεργημένης ή καλλιεργήσιμης έκτασης στην περιοχή της δικαιοδοσίας τους, αφού όλα βρίσκονται μέσα στην αργίτικη πεδιάδα κι όχι στις ορεινότερες περιοχές. Όλα αυτά τα χωριά στη βενετική απογραφή του 1700 χαρακτηρίζονται ως *ville* κι όχι *ζευγολατιά*, όπως θα υπέθετε κανείς, παραπέμποντας σ' ένα καθεστώς σιφλικοποίησης, που θα εξηγούσε την παρουσία τόσων παρακεντέδων. Αντίθετα, ως κύριος παράγοντας προσέλκυσης ξένων εργατών γης θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί η μεγάλη διαθεσιμότητα καλλιεργήσιμων, απόλυτα πεδινών εκτάσεων, που απαιτούσε επιπλέον εργατική δύναμη από το δημογραφικό διαθέσιμο των περιοχών. Χαρακτηριστικό είναι, εξάλλου, ότι ανάμεσα στους τόπους προέλευσης των ατόμων αυτών ο κύριος τροφοδότης είναι το χωριό Πάνω Μπέλεσι, στα σύνορα του βιλαετίου με εκείνο της Τριπολιτσάς, σε μέρος ορεινό εξαιτίας του οποίου, προφανώς, και το πληθυσμικό περίσσευμα που εξάγεται.

Ο πληθυσμός των παρακεντέδων είναι κατά πλειονότητα μονήρης ανδρι-

213. ΓΑΚ, Συλλ. Βλαχογιάννη, φάκ. Γ²α, έγγρ. 220: «1815 Ιαν. 1. Κάνωμε θήμιση όσα χαρτία παρακεντέδες βρήσκοντε εις τον κάθε τόπον».

κός πληθυσμός, αποτελούμενος όμως συχνά και από άτομα με συγγενικούς δεσμούς (πατέρα με παιδιά ή αδέρφια μεταξύ τους), ενώ η ύπαρξη γυναικών και ιερέων, έστω και ως εξαιρετικές περιπτώσεις, υποδεικνύει και ενισχύει περισσότερο την υπόθεση οικογενειακών μετακινήσεων στο εσωτερικό του καζά, οι οποίες πιθανόν να είχαν ως απόληξη την οριστική εγκατάσταση των πληθυσμών αυτών στους καταρχήν προσωρινούς τόπους μετανάστευσής τους, πράγμα που θα απεδείκνυε μια ονοματολογική μελέτη στην περιοχή.

*
* *

Καταλήγοντας, ο διασκελισμός αυτός, χρονικός (ενός και πλέον αιώνα) και ιστορικός (από τη βενετική στην οθωμανική κυριαρχία), λειτούργησε ως πείραγμα για την παρατήρηση —δεδομένης και της διαθεσιμότητας του τεκμηριωτικού υλικού— στον ίδιο χώρο φαινομένων στην εξέλιξη, αλλαγή ή στασιμότητά τους πέρα από τη μορφή του όποιου εξουσιαστικού συστήματος, γεγονός που επιτρέπει να διαπιστώσουμε την αυτονομία και τη δυναμική τους ή στην αντίθετη περίπτωση τη συνάρτησή τους από τα εκάστοτε εξουσιαστικά επικαθήμενα. Η επικέντρωσή μας, λοιπόν, στα δύο αυτά χρονικά σημεία παρατήρησης στην περιοχή του Άργους, μας επιτρέπει τις ακόλουθες γενικές διαπιστώσεις: Η βενετική κυριαρχία στο Άργος δεν άφησε σημάδια ανεξίτηλα και δεν επέδρασε καταλυτικά στην κοινωνική και οικονομική —λιγότερο— ζωή του τόπου, όπως συνέβη στο γειτονικό περιτόριο του Ναυπλίου. Λείψανα της βενετσιάνικης επικυριαρχίας δεν θα συναντήσουμε στο Άργος, τέτοια όπως εκείνα του Ναυπλίου, ούτε στην εξωτερική εικόνα της πόλης ούτε στο νοοτροπικό επίπεδο των κατοίκων της.

Αντίθετα, η οθωμανική κυριαρχία σφράγισε έντονα τον τόπο, δίνοντάς του στο κοινωνικό και μορφολογικό επίπεδο στοιχεία χαρακτηριστικά της δικής του κουλτούρας και των οποίων επιβιώσεις ήταν εύκολα αναγνωρίσιμες ως πρόσφατα. Παράλληλα, όμως, κάτω από το καθεστώς αυτό επιτελέστηκε η οικονομική ανάπτυξη του τόπου —όσα περιθώρια, βεβαίως, άφηνε για κάτι τέτοιο το καθεστώς της κατάκτησης— και δημιουργήθηκαν οι ντόπιοι ισχυροί του χρήματος και οι πρώτοι θήλακες τοπικής «άρχουσας τάξης», οι οποίοι διεδραμάτησαν σ' όλη την περίοδο της δεύτερης τουρκοκρατίας ρόλους ηγετικούς, πάντα κάτω από τη χαλαρή, μάλλον, οθωμανική εποπτεία.

ADDENTUM

Είχε ολοκληρωθεί η εκτύπωση της μελέτης μου, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αιώνα. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, ΚΜΝΕ της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2002, και βρισκόταν στο τελικό στάδιο στο τυπογραφείο αυτή η εργασία, όταν η κυρία Χρύσα Μαλτέζου, Διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, μου γνωστοποίησε την ύπαρξη μιας διδακτορικής διατριβής, η οποία μόλις είχε φτάσει στα χέρια της: Πρόκειται για την ανέκδοτη διατριβή της Sirlol Anne Davies, *The fiscal system of the Venetian Peloponnese: The province of Romania 1688-1715*, που υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο του Birmingham το 1996, και της οποίας φωτοαντίγραφο απέκτησα χάρη στην φροντίδα της κυρίας Χριστίνας Παπακώστα, ερευνήτριας στο Ελληνικό Ινστιτούτο.

Αναμφίβολα, εάν η εργασία αυτή είχε πέσει στην αντίληψή μου έγκαιρα, θα είχε αξιοποιηθεί οργανικά και στις δύο μελέτες μου— τώρα, περιορίζομαι εδώ να αναφέρω συνοπτικά—όσο ο χώρος το επιτρέπει— τα γενικά πεδία που γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης στη μελέτη αυτή: Η συγγραφέας χρησιμοποιώντας πρωτογενές τεκμηριωτικό υλικό κυρίως από το αρχείο Nani (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας) αλλά και από το πλούσιο αρχείο Grimani (ASV)—μεταξύ των πηγών της και τα κατάστιχα Άργους και Ναυπλίου, τα οποία όμως αξιοποιεί με διαφορετικό απ' ό,τι εδώ τρόπο— εξετάζει, ύστερα από γενικά εισαγωγικά κεφάλαια για το ιστορικό και το διοικητικό πλαίσιο της Πελοποννήσου, το φορολογικό σύστημα που εφάρμοσαν οι Βενετοί στο Μοριά εξειδικεύοντας την παρατήρησή της στην provincia di Romania, δηλαδή στις περιόδους Ναυπλίου, Άργους, Κορίνθου, Τριπολιτσάς και Τσακωνιάς. Με κύρια πηγή πληροφοριών τα βενετσιάνικα τεκμήρια από το αρχείο Nani, όπου καταγράφονται οι φορολογικές επιβαρύνσεις του τμήματος αυτού της Πελοποννήσου στην περίοδο 1700-1705, η συγγραφέας προβαίνει σε συνολικές αποτιμώσεις αλλά και επιμέρους αναλυτική παρουσίαση δασμών και φόρων (άμεσων και έμμεσων), όπως η δεκάτη, ο φόρος σε ζώα και αγροτικά προϊόντα, μονοπωλιακοί και τελωνειακοί δασμοί, σε συνδυασμό με τα φορολογούμενα πρόσωπα και τους φοροενοικιαστές, όταν, βεβαίως, το υλικό επιτρέπει τέτοια λεπτομερή προσέγγιση· άλλως η ανάλυση φτάνει μέχρι το επίπεδο του χωριού και κάποτε σε συσχετισμό με δημογραφικά στοιχεία στη σχέση οικογένειας-φόρου. Η πρακτική της εκμίσθωσης των φόρων από ιδιώτες και συλλογικά όργανα (κοινότητες, μονές) είναι επίσης ένα θέμα που εξετάζεται ικανοποιητικά στη διατριβή της S. Davies.

Επιπλέον, σε πίνακες, γενικούς και αναλυτικούς, κατά είδος και φορολογούμενη μονάδα, παρουσιάζεται η δημοσιονομική εικόνα της ΒΑ Πελοποννήσου στα τελευταία χρόνια του 17ου και την πρώτη πενταετία του 18ου αιώνα.

Στα συμπεράσματά της, τέλος, η συγγραφέας καταλήγει ότι η αποτυχία του φορολογικού συστήματος της Βενετίας, όπως προσπάθησε να το εφαρμόσει στο Μοριά στη δεύτερη αυτή κυριαρχία της και το οποίο οδήγησε στην εξασθένηση των χωρικών και την πτώχευση των φοροενοικιαστών, οφειλόταν στο ότι δόθηκε έμφαση στην έμμεση φορολογία, σύστημα ακατάλληλο για μια αγροτική οικονομία στην οποία ανήκε η πλειονότητα των κατοίκων των πόλεων.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Δεν ευρετηριάστηκαν τα κύρια ονόματα των πινάκων στις σελίδες 25-26, 30, αυτά του Παραρτήματος, καθώς και οι λέξεις: 'Αργος, Μοριάς, Πελοπόννησος.

Αβδήμπεη 90
 Αβραμιώτης, Διονύσιος 54
 Ἀγγλοι 54
 Ἅγιοι Τόποι 20
 Ἅγιος Πέτρος (χ. Κυνουρίας) 40, 59
 Αγιώργης (χωριό) 92
 Αδάμι 92
 Αθήνα 16, 49
 Αθηναίοι 33, 41
 Αιθασίλης (χωριό) 75, 76, 78, 93, 94
 Αινόρι 75, 76, 78
 Αλβανοί 34, 49, 50, 52
 Ἀλβένα 75, 76
 Αλφειός 48
 Αναγνωστόπουλου (οικογ.) 55
 Ανάπλι, βλ. Ναύπλιο
 Ανατολή 20, 32, 49
 Ανδριτσιάνος, Μιχάλης 88
 Ανυφί 39, 90, 94
 Αντωνόπουλου (οικογ.) 50
 Ανωγιάτης-Πελέ, Δημ. 32
 Αργείοι 22, 53
 Αργολίδα 59, 60
 Αργολικός κάμπος 16
 Αργολικός κόλπος 15, 23, 50, 57
 Αργοναυπλία 52, 60
 Αρκαδία 78
 Αρμερίνα 42
 Ασπραχάς, Σπύρος 28
 Αχμέτ Μπέη (χωριό) 28

Albrizzi, Gir. 35
 Anapli, Palæo 32
 Anderson, Rufus 51

Βάλιτζα 92
 Βαρδουνιώτης, Δ. 69
 Βέη-Σεφερλή, Ελένη 39
 Βέης, Νίκος 39
 Βενετία 15, 34, 38, 53, 96
 Βενετοί 20, 21, 22, 24, 41, 42
 Βιέννη 24, 25
 Βιδώνη 92
 Βλάση (Βλασσόπουλου οικογ.) 50
 Βλασσόπουλος, Ιωάν. 54
 Βοστίτσα 24, 25, 26, 43
 Βρασέρκου 91
 Βρούστη 39, 75, 76

Barbié du Bocage, Jean-Denis 31

Beaujour, Felix de 37
 Boliza (ποταμός) 22

Γαλατάς (χ. Πελοποννήσου) 92
 Γαλήνη 92
 Γαρδίκια, Κατερίνα 70, 75
 Γαστούνη 74
 Γεράκι 75, 76, 78, 79, 80, 81
 Γερακίτες 81
 Γεφύρι (μαχαλάς Ἀργους) 51
 Γκελμπερή (οικογ.) 55
 Γκέρμπεσι 74, 75
 Γκιάουρ μαχαλάς, βλ. Ρωμέικος μαχαλάς
 Γκόφα (χωριό) 27, 42
 Γορτυνία 70, 80
 Γρανίτζα 92
 Γυινό 92

Caen 21
 Chesneau, Jean 20
 Clark, Edward 36, 49

Δαλαμανάρα 39, 40, 90, 93, 94
 Δεληγιανναίοι 70
 Δημόπουλος (παπά —) 89
 Διαβολίσι 92
 Διοικητής, Κων. 36, 46, 57
 Δούκα (Κάτω —) 42
 Δουμενά 31, 75
 Δωροβίνη (οικογ.) 55
 Δωροβίνης, Γρηγόρης 89· Κωσταντής 78

Davies, Siriol Anne 96
 Depellégrin 36
 Dodwell, Edward 37, 55

Έβερετ, Έντ. 32
 Ἐλγιν, Τόμας Μπρους (Λόρδος —) 54
 Ελλάδα 23, 49, 54
 Ἐλληνες 34, 36, 52, 54, 55, 56, 72, 80
 Ερασίνος (ποταμός) 58
 Ευρώπη 50
 Εφύρη (ομηρ. π. Ἀργους) 54

Ζυγομαλάς, Αθανάσιος 41

Galt, John 37, 55
 Gell, William 37, 47, 56

Grimani, Fr. 19, 20, 24, 28, 38, 40, 42,
43, 44, 67, 96
Guilford (Δόρδος —) 37
Güzelce Κασίν πασάς (ναύαρχος —) 21

Foucherot 55
Fourmont, Michel 36, 47
Frick, William M. 23

Ήρι 91

Haygarth, William 37
Holland, Henry 37, 48
Hughes, Th. Smart 55

Θεσσαλία 90
Θηβαίοι 33

Ίναχος (ποταμός) 48, 49, 57
Ίσαρι 39
Ιταλία 57
Ιταλοί 54
Ιωαννούσης, Γιώργης 89· Παναγής 82

Καίσαρη (πεδιάδα —) 23
Κακούρη 92
Καλάβρυτα 31, 92
Καλαφάτη, Ελένη 29
Καμάρι 92
Καντήλα 92
Καπαρέλι 39
Καραμουτζά (μαχαλάς 'Αργους) 51, 84, 86,
87, 88
Καραμουτζάς, Θεοδόσιος 51
Καρυά 75, 76
Καρύταινα 70, 73, 80, 92
Κατακεκρυμμένη (Μονή —) 53
Κατζίγκρι 90
Κατσακρδή-Hering, 'Ολγα 25
Κάψα 92
Κέρτεζη 92
Κετχουντά (γειτονιά 'Αργους) 21
Κεφαλάς, Ανδρίκος 85
Κεχαγιάμπες 37, 51
Κιβέρι 39, 42
Κλένια 75, 78, 93, 94
Κορινθία 19, 75, 76, 78
Κόρινθος 22, 24, 35, 45, 91, 92, 96
Κορτζούλη 92
Κορώνη 74
Κοσμάς (χωριό) 75, 76, 81
Κουράκι 75
Κούρτη 27, 42
Κούτση 90
Κουτσοπόδι 39, 40, 75, 94

Κοφίνι 90
Κρανίδι 91, 92
Κυνουρία 19
Κωνσταντινούπολη 20, 34, 54, 68
Κωστούρος, Γραμματικός (;) 85, 89

Λαγκαδιανός, Παναγιώτης 88
Λακωνία 78
Λάλουνκα 40, 90, 94· (Μεγάλο —) 39· (Μι-
κρό —) 27, 39
Λάρισα (ακρόπολη 'Αργους) 15, 45, 49,
50, 52
Λεβίδι 92
Λεπούρι (μαχαλάς 'Αργους) 50, 54, 84, 85,
86, 87
Λέρνη 59
Λιγουριό 90
Λόντι 92, 93

Laurent, Peter Ed. 49, 50, 56, 60
Leak, William 23, 29, 37, 52, 54
Locatelli, Al. 35

Μάζη 39, 75, 76, 93, 94
Μαλαντρένι 39, 40, 75, 76, 78, 91
Μαλτέζου, Χρύσα 96
Μανετάκης, Πανάγος 82
Μέγα Σπήλαιο 92
Μέκκα 21
Μελισάρης, Παναγιώτης 88
Μέλος, Γεώργιος 15, 53· Μιχάλης 15
Μέρμπανκα 75, 94
Μεσσηνία 92
Μικιέλ Μαρίνος 23, 52, 57, 67
Μικρό βουνί 92
Μούλι 92
Μουσταφά Μπέη (χωριό) 42
Μουσταφά πασάς 74
Μπαρπέρη 91
Μπεκίρη εφέντη (μαχαλάς 'Αργους) 50, 84,
85, 86, 87
Μπεκρή (οικογ.) 93
Μπέλεσι (Κάτω —) 75, 92· (Πάνω —) 39,
75, 76, 91, 93, 94
Μπετένη 92
Μπογιάτι 39, 75, 76
Μπολάτι 39, 40
Μπόρσια 91
Μπότζίκας (χωριό) 92
Μπούλι 92
Μπουραζάνη 91
Μπούτι 28, 39· Ζήρι 90· Πασιά 90
Μυκήνες 48
Μύλοι (Molini) 39, 63
Μυστράς 92, 93
Μωάμεθ Β' Πορθητής 21, 34

Marcellus (De —) 37, 53

Mariem (Σουλτάνα —) 29

Mirabal 22

Monceaux (de —) 21, 35

Ναύπλιο (Ανάπλι) 15, 16, 19, 20, 23, 24,
26, 31, 32, 35, 37, 41, 42, 43, 44, 46,
52, 53, 57, 58, 59, 95

Νισχώρι 39, 42

Nani, Antonio 96

Ξαμίλια 91

Ξυλόκαστρο 92

Οθωμανοί 46, 56, 65

Ομουριά 92

Παλαμήδι 15

Παλιοχώρι 75, 76

Παναγιωτόπουλος, Βασίλης 23, 28

Παπακώστα, Χριστίνα 96

Παπά-Μιχαήλ (—Μιχαλόπουλος), Αναγνώ-
στης 82, 89

Πασιά (χωριό) 91, 94

Πασχάλης, Παναγής 71, 72

Πάτρα 41, 69

Περούκια (οικογ.) 17, 50, 54, 69, 78

Περούκας 31· Απόστολος 69· Δημήτρης 54,
70· Ιωάννης 69· Νικόλαος 69· Σωτήρης
62, 89· Χαράλαμπος 70

Πιρί Ρεϊς 20

Πλάνιτσα (ποταμός) 48· βλ. και Ίναχος

Πλατανάκι 75, 76

Πλατανίτη 90

Πλέσα (Plessa) 39

Πούγα 92

Πουκεβίλ, Φ. 30, 31, 32, 36, 48, 53, 55,
58, 59, 61, 63, 65, 68, 78

Πραϊμπιτς 91

Πρίφανη 39

Πριέλα (Πυργέλα) 29, 39, 90

Πύρρος, Διονύσιος 23, 60, 61, 63

Pacifico, P. A. 39, 47

Pecchio, G. 51

Pini, Aless. 52

Pomardi, Simone 32, 37

Pouqueville, F., βλ. Πουκεβίλ, Φ.

Ρωμανίας (κόλπος —) 23

Ρωμέικος (μαχαλάς Άργους) 50, 84, 85,
86, 87, 88

Randolph, Bern. 22, 45, 59

Raybaud, Max. 51

Σακελλαρίου, Μιχ. 29, 65, 67

Σάλμενα 92

Σατωμπριάν, Φ. 50, 54

Σεβαστός, Χριστόδουλος 54

Σελήμ Γ' (Σουλτάνος —) 29

Σερεμέτι 22, 42

Σέριφος 83

Σίλβα (χωριό) 39

Σκαφιδάκι 39, 75, 76, 90, 94

Σκοτεινή 92, 93

Σουλειμάν (Σουλτάνος —) 21

Σουλεϊμάν Πενάχ εφέντης 66, 78, 80

Σούλι 92

Σοφικό 91

Σπαηζζίκου 90

Σταθόπουλου (οικογ.) 50

Σταματέλου (οικογ.) 50

Στασινόπουλου (οικογ.) 50

Σταφυλόγλου, Τσούναγας 82

Στεφάνι 75, 76, 78

Σινοχώρι 75, 76

Sandrart, Jacob 35

Scrofani, Saverio 36

Sève, Michel 23

Sibthorp, John 36, 49, 53

Sonnini, C. S. 47

Τάτζη 75, 76

Τερζής, Αναστάσης 88

Τζερέκου 91

Τζουλούφου (οικογ.) 50

Τζώρτζης, Ανδρέας 74, 81, 82

Τίρυνθα 48, 52

Τουρνίκι 39

Τούρκοι 31, 32, 34, 36, 37, 45, 47, 50, 54,
55, 59, 72, 74, 80

Τρίκαλα (Κορινθίας) 92

Τρικούπης, Σπ. 37

Τριπολιτσά 16, 19, 24, 30, 43, 59, 63, 92,
94, 96

Τσακωνιά 24, 96

Τσελεμπή, Εβλιγιά 21, 35

Τσιλιμίγκρας, Βασ. 54

Τσοποτός, Δ. Κ. 90

Τσοτσουρός, Στάθης 73

Topping, Peter 28

Turner, John 37, 50, 59

Υδρα 81

Φιλήμων, Ιωάννης 37

Φλωμπέρ, Γουστάνος 51

Φονιάς (χωριό) 92

Φραντζής, Αμβρόσιος 37

Φρουσίνια 92

Φύχτι 39, 40, 91· (Κάτω και Πάνω —) 75
Φωτάκος, βλ. Χρυσανθόπουλος, Φώτιος

Χαλτζάνικα (Χαλκιάνικα) 31, 75
Χαμάκου 28, 39, 40
Χαραδρώδης (ποταμός) 49

Χαρβάτι 39, 75, 91
Χοτζάκογλου, Χαράλαμπος 25
Χρυσανθόπουλος, Φώτιος 31
Χώνικα 39, 90, 94

Ψάρι (χωριό) 75, 76, 92

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΕΓΓΡΑΦΩΝ, ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

Catastico Ordinario

*che segue il disegno del Territorio d'Argos fatto d'ordine
dell'Illustrissimo et Eccellentissimo signor Francesco Grimani*

Proveditor General dell'Armi in Regno

l'anno M.D.C.C.

Da Francesco Vandeyk Ingenger Publico.

*Descrizione del Territorio d'Argos
in Generale*

Il Territorio d'Argos fertile d'ogni sorte di granno, bombace, animali et ogni altra sorte di cosa necessaria al vitto humano, benché scarso d'acqua da potersi invignare, consiste in parte in una spatiosa campagna tutta piana, qual principia dal mare, et rialzandosi insensibilmente va alla parte dello stesso, che consiste in monti assai oridi, e scocesi; la parte piana e ripiena di ville o zeugolativi, o sia boarie tutti coltivati acetto che la parte essendo assai bassa resta in parte palude e parte praterie, dalle qualle si estrae quantita di feni e la pastura per la cavaleria pubblica oltra il pascolo che resta grandissimo per li animali di particolari; per l'istessa score qualche fiume uno de qualle nase in poca distanza del mare da un monte dal qualle non vi sano altro nome che Millovugni, alla radice del qualle vi sono due grotte divise tra di loro con un pilastro che par fatto ad arte una di dette grotte penetra molto al di dentro al detto monte, et antichamente era dedicata a Bacho, l'altra che meno si interna era dedicata al Dio Pasi et questa al presente e ridotta in chiesa grecha; di sotto queste grotte scaturisse l'acqua in abbondanza tale, che forma un fiume detto Cefalari, sopra il qualle vi sono quindici mollini benché al presente sollo ne sia nove buoni e vi si potrebbe fare di molti altri edeficii; l'acqua del suddetto fiume si dilata in una gran palude nella qualle a suoi tempi vien fatto preda di quantita di grose anquille; molti sono in opinione che questa sia la palude l'Ernea dove Ercole vinse l'Idra, l'acqua di questa poi sbocca in mare con boca uguale

alla largeza del fiume, e l'acqua vi e continua. Altro fiume o sia torente nase dalle aque di diversi altissimi monti et è detto Xerea per esser fuor che in tempo di pioggia nel inverno sempre senz'acqua, nel tempo pero suddetto porta grandissima quantita di acqua, benche subito cesa la pioggia resta della stessa privo; non score con il suo letto al mare ma circondando il monte sopra il qual vi e la fortezza d'Argos poco dopo aver pasato il Borgo, con diversi rami si dispende e le sue acque vano destinte alla suddetta palude, come al locho più basso. Altro grandissimo fiume che pure e generatto l'inverno dalle piogge in resto dal tempo e asciuto vien detto Pagniza, parolla albanese che significa locho dove core acqua, si ha dalle congiunture, che sia l'Anticho Inacho, questo a quasi il suo letto sino al mare la dove vicino à quello, parte le sue acque divano per un piciol fosso, e parte si disperdono nella suddetta palude; et e cosa amirabile che questo fiume che per altro verso a monti a un assai largo e profondo letto consumi le sue acque per la campagna e vadi così alveo al mare e palude. Altro fiume perche l'estatte e senza acqua va à scolo dalle acque de monti del Territorio di Corinto scorendo in tempo di piogge con quantita di acqua et ariva la mare; per alveo strettissimo e forma vicino à quello qualche poeco di palude vien detto pure fiume Pagniza non sapendo questi habitanti altro nome; resta altro gran torrente che confine di questo con il Territorio di Romania score pure in sola occasione di piogge con forza incredibile ma per poco nella campagna dura il suo letto, poi che subito si disperde ne lassa vestigie dell suo corso. La fortezza d'Argos e situato sopra di un monte assai scocesse quanto che attaccatto dalli altri monti non ve ne e che in distanza che lo superi di alteza a tre piccoli ricinti; cioè il primo che e il minore et il più baso e subito entrato della porta dove [.....] l'altra porta per la quale s'intra l'altro ricinto qualche pocho più alto del primo et il maggiore circondando da una parte del suddetto primo, et il terzo nel'quale si va dal primo salendo per un ramparo fatto da novo; e per altra porta, tutti questi recinti consistono in diversi torri / parte ritonde e parte hilate frabricate tutte con fondamenti antichi cioè della fortezza anticha algrebano sopra qualle, e questa fortezza si attachava la mura della Città qualle era frabricata assai nobilmente e cumformi resistenti al modo di far guerra da quei tempi et à quello che da que pochi vestiggi si vede si puo comprendere circondando per la campagna il spatio di quatro miglia passi in circha ritornava ad atacarsi da altra parte con la suddetta fortezza.

Hora la suddetta Città e ridotta in un borgo qualle era asai onesto prima, che fosse dirocatto li anni scorsi dall'Ottomano sin da fondamenti

ma al presente ritorna à risorgere con assai miglior forma; vi e una assai nobil moschea quall all presente serve per habitatione delli eccellentissimi Proveditori Generali in tal loco capitando similmente ne erra una piccola nel secondo recinto della fortezza; sparse per il Borgo si vedono diverse vestiggi di magnifici tempj et in particolare quello di Apollo Phitio, che era fatto di pietra cotta, dietro al quale vi sono le orme d'un gran teatro li di cui scaglioni erano intagliati nel sasso del monte; alla strada che conduce dall Borgo alla fortezza quasi alli due terzi dell' ascesa del monte vi e un pozzo nel quale vi continua acqua cui in detto pozzo una pietra qualle benche corosa dal tempo vi si scorge in carateri greci qualche memoria degli Argonauti; nella fortezza poi vi sono diverse cisterne o conserve di aqua, qualli quando fossero tutte aguistate in modo che rocogliesero e tenessero l'acqua sarebbero sufficienti à qualsi vogli presidio che vi potese eser posto per tutto l'estatte; nel Borgo poi vi sono quantita di giardini e per dir meglio orti da qualli si estragono erbani in quantità e bonta non inferiore à qualche parte dell'Italia vengono adaquatti a forza di ruotta qualle con caselle estrae l'acqua da pozzi girando la machina cavalli o altro animale a cio proprio questi pozzi vengono fatti con facilita poiche basta l'escavatione di 4 in 5 passi per ritrovar l'acqua. Per il Territorio ancor vi e di rimarcabile che le vestigie dell'antichissima Città di Micene sita ne confini della villa Crovati frabricata fra due altissimi monti da qualli discendendo una valle che dilatandosi in due prende in mezzo una scoese colina sopra qualle vi e le rovine della suddetta Città circondata da tre recinti fatti tutti di pietre squadrate non realmente di marmo ma d'una certa materia composta di sassi di differenti sorti uniti con terra impetrita a modo di calcina, che va da dubitare se siano naturali o artifate; la pietra più ordinaria di detta fabrica sara piedi tre in lungeza, due in larghezza e due in altezza, et il giro del esterior recinto sara 2.500 passi in circa; l'architrave o sia imposta superiore della porta di detta Città e una sol pietra lunga piedi 14, alta 3, larga 3, sopra il quale come di frontespitio vi e una pietra informa triangolare nella quale vi son scolpiti due leoni sedenti con le gambe di dietro, che anno in mezzo una collona giusto come scrive Pausania aver veduto chi vi erano a suo tempo e sono di assai basso rilievo; discendendo da dette rovine per la strada che una sola si passa sensibilmente discendendo alla villa Crovati sita in poca distanza dalle stesse rovine, le case della quale sono situate su una collina qualle estendendo anco qualche pocho, si va ad una massiciogliosa frabrica et e che la stessa colina e al di dentro escavatta e vi fu frabricato una cupola o sia volto a semisfera concava di pietre riquadrate tutte di

marmo tagliate tutte ad una misura e quella parte che deve fare il concavo con la sua concavità in modo che poste insieme senza alcuno cemento riescono fortissime e resistenti all'ingiurie del tempo sino al giorno di oggi senza alcun destimento; le suddette pietre sono tutte di piedi 3 di lunghezza $2\frac{1}{5}$ di altezza, e suppono almeno due di larghezza; la suddetta cupola ha di diametro piedi 45 intorno alla quale quasi vicino al pavimento vi sono certi fosi triangolari piedi doi per lato, quelli suppongo fossero depositi delle ceneri delli morti Re di Micene; il mirabile è che dalla valle per salire a questa cubba vi era una gran scalinata dalla quale si saliva ad una fabbrica che mostra / esser statto tempio vedendosi ancora sopra l'audito che da questo entra nella suddetta cubba un sitto pur di figura triangolare ma con l'angolo superiore assai acuto nell'quale vi è ancora un basamento come per statua che fosse maggiore del naturale; l'audito poi che porta da questo tempio nella cubba è largo piedi otto lungo piedi vinti, coperto da due sole pietre l'una delle quali da me misurata e lunga piedi 24, larga 12 et alta 3, cosa considerabile tanto più che in quei contorni non si trovano monti che diano tal sorte di marmi onde bisogna necessariamente che siano statti trasportati d'altre parti et il considerabile è che sopra detta cubba vi vien arato e seminato onde non saprei se la stessa fosse fatta al di sotto, ovvero per la cubba poi sopra gettatavi la terra. Vi è altro castello detto Anasiri e da molti Argos Vechio ovvero castel di Elena, nel quale non ho trovato cosa alcuna d'antico ma esser fabbrica moderna questo è situato sopra una collina assai eminente et in poca distanza dal mare sotto della quale scaturisce acqua in tal abbondanza, che fa girare diversi mollii sitti alla spiaggia dell'mare, et è acqua tanto buona e salubre, qualli riescono comodissimi alla Città di Napoli di Romania conducendosi il formento per acqua con barche e riconducendo in città la farina con le istesse.

Il confine di questo Territorio principia à tramontana dal punta monte Maurovugni confinato con il Territorio di Romania sino al fiume Chlienza o punto Chucelia (;) [...] da dove confinando con il Territorio di Corinto va a vugni S. Elia, Aitovugni, monte Crovati, collina Pigadia, S. Elia, sasso Cochli, Chierastani, Spiglia Cacon, S. Elia, Megalo Vugni, Morga, Aspro Vugni, S. Elia, Cecurti (;) Corafi, Gimno, S. Nicolò, Voida Avari (;), Anemomillo e Marissa, da dove per ponente confinando pure con lo istesso Territorio di Tipoliza va à Portes, monte Portes, Perdicovrisci, Trupolitari, Chinoporia, Mega Diascello, Pallio Cotrogni, Pera Vrachì, Marizza di stratta, Eglia sto Pigadi e Schiada da dove per ostro confinando con il Territorio di Zagona va à Aigla Clima et al mare in

loco detto Sta nera ston Ai Giorgi, e confinando con lo stesso mare va al a fosso confine di questo Territorio con quell' di Romania con il qualle per levante confinando mediante la strada e detto fosso va alla Chiesa della Madona de Curti e di la mediante altra strada alle case della villa Lalucha Grande da dove salta ad altra strada mediante la quelle passando per diversi sassi posti per segno di confine va à Magulla dalla qualle ritorna à Mavrovugni la dove principio à finire per tramontana con lo stesso Territorio di Romania.

L'ara superficiale di tutto questo territorio

Fa C. Padoani	Fa C. Trivisani	e stremma
333.510 T. 597	2.46706 T. 777	166.755 T. 197

di qualli coltivabili in piano, coste, valle e parte vigne coltivabili in monte,

111.292: 505	83.721: 318	55.646: 505
--------------	-------------	-------------

coste e valle

51.290: 75	37.665: 260	25.645: 75
------------	-------------	------------

prattivi

7.087: 123	5.023: 657	3.543: 748
------------	------------	------------

pallude

5.156: 541	3.835: 621	2.578: 541
------------	------------	------------

in monte pascolino

108.026: 277	80.680: 357	54.013: 277
--------------	-------------	-------------

inutile per croda

49.573: 49	36.749: 319	24.786: 674
------------	-------------	-------------

In tutto questo Territorio vi sono

Argos, Fortezza e Borgo	1	
Ville habitate	28	
dette desabitate	6	(δεν καταγράφονται)
Zeugolati abitati	10	
Chiese buone latine	2	
dette greche buone	51	
dette dirocatte	92	
Case pubbliche coperte con coppi	94	(98)
dette coperte con paglia	872	(1.091)
dette dirocatte	545	
Case private coperte con coppi	83	(79)
dette coperte con paglia	470	(242)
dette coperte con plache	4	
dette dirocatte	303	(293)
Mollini da acqua	41	
detti dirocati	10	
Folladori d'rassa	6	
Moschee buone	2	
dette dirocatte	3	
Ponti di pietra	5	
Orti pubblici coltivati	31	
detti incolti	5	
detti privati	31	
Fontane buone	59	(58)
dette dirocatte	5	

Pozzi buoni	1.166	
detti dirocatti	9	
Olivari privati	53	
detti pubblici	170	
Nogare	110	
Godogni	15	
Mandolari	210	
Figari	484	
Granati	473	
Morari	123	
Limonari	111	
Narandari	138	
Perari	266	
Zigolari	5	
Cavalli	433	
Asini	1.114	(1.112)
Bufali d'aratro	352	
detti da raza	120	(137)
Bovi d'aratro	877	(879)
Vache	629	
Pecore	28.130	(28.310)
Capre	22.580	(22.540)
Alveari	559	
Famiglie del paese	711	(732)
dette estere	568	

Σημ.: Οι αριθμοί σε () προκύπτουν από το άθροισμα των αναλυτικών στοιχείων κάθε χωριού· όπου δεν σημειώνεται τίποτα, υπάρχει απόλυτη σύμπτωση.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Πληθυσμός περιτορίον 'Αργους: 1696, 1700

Περιοχές	1700 Cat. Ordinario		1700 Απογραφή Grimani		1696 Εκκλησιαστική απογραφή	
	Οικογένειες Ντ. + Ξ.	Σύνολο	Οικο- γένειες	Ψυχές	Ψυχές Ντ. + Ξ.	Σύνολο
1 Argos e suo distretto	200+300	500	209	787	663+881	1.544
2 *Seremeti	3+ —	3	—	—	—	—
3 La Manara e *Tricaliti	30+ 20	50	55	222	153+ 53	206
4 *Bollati	4+ 22	26	33	119	17+ 13	30
5 Lalucha Grande	18+ 12	30	32	153	24+ 75	99
6 *Armerina	1+ 3	4	—	—	110+ 55	165
7 *La Periola	22+ 3	25	40	175	—	—
7 _a terreni coltivati quali non si sa sotto che confine si siano	—	—	—	—	124+ —	124
8 *Curti e *Goffa	16+ —	22	—	—	27+ —	27
9 Lalucha Piccola	6+ —	—	—	—	—	—
10 Agnifi	14+ 1	15	14	50	61+ —	61
11 Cognica e *Trimieri	30+ 2	32	41	173	143+ —	143
12 Budi et *Achmet Bei	32+ 1	33	35	159	172+ —	172
13 *Mustaffa Bei	24+ —	24	37	165	193+ —	193
14 Camacho	11+ —	11	—	—	—	—
15 Plessa e Priftani	7+ 3	10	9	54	42+ 22	64
16 Crovati	—+ 10	18	5	27	—	—
17 Ficti	—+ 8	—	4	23	—	—
18 Cuzopodi e Cazicagni	—+ 10	10	13	59	—	—
19 Malandreni e Musachi desabitata	—+ 20	20	26	111	—+ 69	69
20 Girasto Lithari desabitata	20+ 70	96	75	315	86+327	413
21 Cato Ducha	6+ —	—	—	—	—	—
22 Boiati e Tacci	—+ 80	80	96	355	50+129	179
23 Panu Belessi e Panu Ducha desabitata	—	—	—	—	—	—
24 Catu Belessi	18+ —	18	—	—	—	—
25 Caparelli	44+ —	69	47	186	—	—
26 Gnochori	25+ —	—	15	60	—	—
27 Malevò desabitata	80+ —	80	41	159	176+ —	176
28 Masi e Caria	18+ —	18	16	75	55+ —	55
29 Schinochori desabitata	8+ —	8	10	40	21+ —	21
30 Vrusti	12+ —	12	—	—	25+ —	25
31 Turnichi, Bua, Crio Vrissi e *Curti desabitata	—	—	11	41	35+ —	35
32 Apanu Scafadachi	25+ —	25	8	30	37+ —	37
33 Civeri	—	—	24	90	114+ —	114
Σύνολο	14+ —	14	20	81	70+ —	70
	31+ —	31	20	77	56+ —	56
	—	—	12	55	26+ —	26
	6+ —	6	2	12	—	—
	7+ 3	10	7	27	20+ —	20
	—	—	—	—	42+ —	42
Σύνολο	732+568	1.300	957	3.880	2.542+1.624	4.166
					4.166	

Σημ.: Στις απογραφές Grimani και εκκλησιαστική δεν αναφέρονται καν τα χωριά στα οποία εδώ σημειώνεται πάλαι.

ΠΙΝΑΚΑΣ II
C.O. Κατανομή της γης κατά περιοχή

Περιοχές	Συνολ. Εξαράβ. Str.: tav.	Cultivati in piano, coste, valle e parte vigne	Cultivabili in monte, costa e valle	Prativi	Palude	In monte pascolino	Inutile per croda
Tutto il Territorio	333.540: 597	414.292: 505	51.290: 75	7.087: 123	5.156: 544	108.026: 277	49.573: 49
1 Argos e suo distretto	34.064: 450	48.925: —	3.875: —	5.109: —	3.906: 312	4.438: 157	900: —
2 *Seremeti	2.295: 125	1.148: 62	—	766: 42	382: 16	—	—
3 La Manara e *Tricaliti	3.689: 450	4.844: 537 ¹	—	844: —	1.000: 538	—	—
4 *Bollati	1.468: 600	734: 300 ²	—	367: 300	367: —	—	—
5 Lalucha Grande	972: 240	Tutto coltivato	—	—	—	—	—
6 *Armerina	342: 225	Tutto coltivato	—	—	—	—	—
7 *La Periola	644: 400	Tutto coltivato	—	—	—	—	—
7 ^a terreni coltivati quali non si sa sotto che confine							
8 *Curti e *Goffa	449: 25	Tutto coltivato	—	—	—	—	—
9 Lalucha Piccola	768: —	Tutto coltivato	—	—	—	—	—
10 Agnifi	640: —	Tutto coltivato	—	—	—	—	—
11 Cognica e *Trimieri	8.773: 125	4.408: 604	1.300: —	—	—	1.949: 584	974: 187
12 Badi et *Achmet Bei	9.436: —	4.727: 109	1.573: 308	—	—	2.097: —	1.478: 488
13 *Mustaffa Bei	2.224: 50	Tutto coltivato	—	—	—	—	—
14 Camacho	832: —	Tutto coltivato	—	—	—	—	—
	3.661: 75	—	Tutto coltivabile	—	—	—	—
15 Plessa e Priftani	4.260: 600	2.840: 600	—	—	—	946: 415	473: 208
16 Crovati	1.875: 425	1.250: 284	—	—	—	747: 233	208: 116
17 Fieti	3.642: —	3.040: —	—	—	—	602: —	—
18 Cuzopodi e Cazicagni	41.215: 375	5.982: 384 ³	1.495: —	—	—	2.492: —	1.246: —
19 Malandreni e Musachi desabitata	23.710: 222	41.855: 144	—	—	—	7.904: 144	3.951: —

Περιοχές	Συνολ. Εμβαδ. Str.: ταν.	Κολλιατι in piano, coste, vallée e parte vigne	Κολλιαβίλι in monte costa e valle	Prativi	Palude	In monte pascolino	Inutile per croda
20 Girasto Lithari desabitata	4.282: 600	2.441: 300	—	—	—	1.428: 300	—
21 Cato Ducha	11.864: 300	2.966: —	—	—	—	5.932: —	2.966: 300
22 Boiati e Tacci	18.368: 500	9.183: 250	—	—	—	6.122: 250	3.061: —
23 Panu Belessi e Panu Ducha desabitata	16.674: —	2.084: —	—	—	—	9.727: —	4.861: —
24 Catu Belessi	13.759: 175	6.879: —	—	—	—	4.587: 175	2.293: —
25 Caparelli	4.940: —	3.294: —	—	—	—	1.164: —	482: —
26 Gnochori	4.952: —	1.650: —	—	—	—	2.202: —	1.100: —
27 Malevò desabitata	10.242: 500	3.413: —	—	—	—	4.552: 500	2.276: —
28 Masi e Caria	20.942: 450	8.647: —	—	—	—	11.250: 450	5.765: —
29 Schinochori desabitata	14.616: 550	9.744: 550	—	—	—	3.248: —	1.624: —
30 Vrusti	24.640: 300	8.216: —	—	—	—	10.592: 300	5.475: —
31 Turnichi, Bua, Crio Vrissi e *Curti desabitata	22.937: 75	15.292: 75	—	—	—	5.097: —	2.548: —
32 Apanu Scafidachi	36.108: 320	9.025: —	—	—	—	20.309: 325	6.769: —
33 Civeri	9.310: 45	4.655: 225	—	—	—	3.105: 225	1.551: —
Σύνολο	328.508: 400	149.759: —	11.814: 383	7.086: 342	5.656: 241	107.466: 275	50.003: —
% στη συνολική επιφάνεια σύμφωνα με τα εδάφη των περιοχών	100	45,58	3,6	2,15	1,72	32,7	15,22
		49,18					
% στη συνολική καταγραφή του C.O.		33,4	15,4	2,12	1,54	32,4	14,86
		48,8					

Σημ.: 1. Coltivati e coltivabili. 2. Coltivati e coltivabili. 3. Parte vigne.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Σχέση πληθυσμού-κατοικιών τεριτορίου 'Αργους.
Εκκλησιαστική απογραφή 1696

Περιοχές	Πληθυσμός	Κατοικίες			Παρατηρήσεις
	Ψυχές Ντ. + Ξ.	Σπίτια ντόπια	Καλύβια ξένα	Καλύβια	
1 Argos e suo distretto	663 + 881 = 1.554	37	97	204 ¹	1. «αυθεντικά» ή «σε τόπο αυθεντικό».
2 *Seremeti	—	—	—	—	
3 La Manara ² e *Tricaliti	170 + 66 = 236	22	14	13 ³	2. Περιλαμβάνει 9 ζευγολατιά. 3. Στα ζευγολατιά «σε τόπο αυθεντικό» κατοικούνται από ντόπιους και ξένους.
4 *Bollati	24 + 75 = 99	9	—	23	
5 Lalucha Grande	110 + 55 = 165	—	33	—	
6 *Armerina	—	—	—	—	
7 *La Periela	124 + — = 124	5	15	—	
7a terreni colttivati quali non si sa sotto che confine si siano	—	—	—	—	
8 *Curti e *Goffa	27 + — = 27	1 ⁴	4	—	4. «εις σε τόπον αυθεντικών χθισμένων».
9 Lalucha Piccola	61 + — = 61	—	15	—	
11 Agnifi	143 + — = 143	3	20	—	
10 Cognica e *Trimieri	172 + — = 172	—	24 ⁵	—	5. «αυθεντικά ντόπια».
12 Budi et *Achmet Bei	193 + — = 193	—	39	—	
13 *Mustaffa Bei	—	—	—	—	
14 Camacho	42 + 22 = 64	3	10	—	
15 Plessa e Priftani	—	—	—	—	
16 Crovati	—	—	—	—	
17 Ficti	— + 69 = 69	—	—	15 ⁶	6. «εις σε τόπον αυθεντικών».
18 Cuzopodi e Cazicagni	86 + 327 = 413	—	17 ⁷	75 ⁸	7. «είναι αυθεντικά όπου κάθονται εντόπιοι». 8. «εις σε τόπον αυθεντικών όπου κάθονται οι ξένοι».
19 Malandreni e Musachi desabitata	50 + 129 = 179	—	3	71 ⁹	9. «εις τόπον αυθεντικών».

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ (συνέχεια)

Περιοχές	Πληθυσμός		Κατοικίες		Παρατηρήσεις
	Ψυχές Nr. + Ξ.		Σπίτια ντόπια ξένα	Καλύ- βια	
20 Girasto Lithari desabitata	—		—	—	
21 Cato Ducha	—		—	—	
22 Boiati e Tacci	—		—	—	
23 Panu Belessi e Panu Ducha desabitata	176 + — = 176	40 ¹⁰	—	—	10. «σπήτια και καλήβια όλα όμοῦ».
24 Catu Belessi	55 + — = 55	16 ¹¹	—	—	11. ό.π.
25 Caparelli	21 + — = 21	—	—	6	
26 Gnochori	25 + — = 25	—	—	6	
27 Malevò desabitata	35 + — = 35	—	—	6	
28 Masi e Caria	151 + — = 151	18 ¹²	—	7	12. «σπήτια και καλήβια» στο χωριό Καφέα και τα 7 καλύβια στου Μάζη.
29 Schinochori desabitata	—	—	—	—	
30 Vrusti	70 + — = 70	—		12	
31 Turnichi, Bua, Crio Vrissi e *Curti desabitato	82 + — = 82	—	—	18	
32 Apanu Scafidachi	20 + — = 20	—	—	6	
33 Civeri	42 + — = 42	11	—	—	
Σύνολο	2.542+1.624 4.166	167	291 458	462	

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Σχέση πληθυσμού-στεινών στο τετράτομο 'Αργούς: 1696, 1700

Περιοχές	1700			1696		
	Catastico Ordinario		Απογραφή Grinani	Εκκλησιαστική απογραφή		Παρατηρήσεις
	Σπίτια	Καθίσβα		Σπίτια + Καθίσβα	Ψυχές	
1 Argos e suo distretto	663 × (550)		500	209	134 + 204	1.544
2 *Seremeti	4 + (8)		3	—	—	—
3 La Manara e *Tricaliti	50 + (30)		50	55	36 + 13	236
4 *Bollati	29		26	33	9 + 23	99
5 Lalucha Grande	34		30	32	33	165
6 *Armerina	5		4	—	—	—
7 *La Periola	19	20	25	40	20	124
7 ^a terreni coltivati quali non si sa sotto che confine si siano	—	—	—	—	—	—
8 *Curti e *Goffa	22	17	22	—	5	27
9 Lalucha Piccola	15	18	15	14	15	61
10 Agnifi	36		32	41	23	143
11 Cognica e *Trimieri	36		33	35	24	172
12 Budi et *Achmet Bei	24		24	37	39	193
13 *Mustaffa Bei	12		11	—	—	—
14 Camacho	19		10	9	13	64
15 Plessa e Priftani	18		18	9	—	—
16 Crovati	10 + (15)		10	13	—	—
17 Ficti	20		20	26	— + 15	69

18	Cuzopodi e Cazicagni	97+ [50]	96	75	17+ 75	413	
19	Malandreni e Musachi desabitata	81	80	96	3+ 71	179	
20	Girasto Lithari desabitata	—+ [30]	—	—	—	—	
21	Cato Duchà	18	18	—	—	—	
22	Boiati e Tacci	74	69	82	—	—	
23	Panu Belessi e Panu Duchà desabitata	80	80	41	40 ¹	176	1. Σπίτια και καλύβια.
24	Catu Belessi	23	18	16	18 ²	55	2. Σπίτια και καλύβια.
25	Caparelli	16	8	10	—+ 6	21	
26	Gnochori	12	12	—	—+ 6	25	
27	Malevò desabitata	—+ [15]	—	11	—+ 6	35	
28	Masi e Caria	27+ [30]	25	32	18 ³ + 7	151	3. Σπίτια και καλύβια στο χωριό Kapia.
29	Schinochori desabitata	—+ [30]	—	—	—	—	
30	Vrusti	20+ [10]	14	20	—+ 12	70	
31	Turnichi, Bua, Crio Vrissi e *Curti desabitato	31+ [20]	31	34	—+ 18	82	
32	Apanu Scafidiachi	7+ [30]	6	7	—+ 6	20	
33	Civeri	12+ [20]	10 ⁴	—	11	42	4. Απογράφεται στο περι- τόριο Ναυπλίου με 12 οικογένειες.
Σύνολο		1.514+838	55	1.300	957	458+462	4.166

Σημ.: Ο * σημαίνει ζευγολατρία. Οι αριθμοί σε () αφορούν κατεστραμμένα σπίτια όπου [] στο κατάστιχο αναφέρονται ως «vestigii di casen».

ΠΙΝΑΚΑΣ V C.O. 'Αργους.

Απογραφόμενα αγαθά	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Chiese buone latine	2																
Chiese greche buone	12		1	1	2		1	1		1	3	3	3		2		
Chiese diroccate	18											6	1		2	2	1
Case publ. coperte con coppi				6	4	5	4	4	1			32	4	2			
Case publ. coperte con paglia	550		50	23	30		15	12	5	15				20	10	19	10
Case publ. diroccate	450		30														
Case priv. coperte con coppi		1									6	4					
Case priv. coperte con paglia	113	3									30						
Case priv. coperte con plache																	
Case private diroccate	100	8															
Calive per paglia e animali*							20	10	7	18							
Mollini d'aqua buoni	30																
Mollini diroccati	7																
Folladori da rase	2																
Moschee buone	2																
Moschee diroccate	3																
Ponti di pietra	4																
Orti pubblici coltivati			15	9	3		2			2							
Orti pubblici inculti			3		1		1										
Orti privati	11		1			1						3					
Fontane buone	2																
Fontane diroccate	5																
Pozzi buoni	1000	1	23		5	1	5			3	10	4	4	1	1	1	
Pozzi diroccati			4									4					
Olivari privati																	
Olivari pubblici																	
Giugolari					3		2										
Godogneri	15																
Mandoleri			87	24	30	6	6			15		12					
Figari	105		60	40	25	8	4			18	1						
Granati	100		178		120		40			35							
Morani	5									4							
Limonari	20		54	8	5	8	4			12							
Naranzeri	40		60	2	7	6	8			15							
Pereri			15		8												
Nogare																	
Cavalli	90		27	20	20	2	3			3	8	30	6	2	1	2	1
Asini	210		48	22	40	4	22	20	8	30	15	25	40	10	20	14	10
Bufali d'aratro	200		51		25			30	15				15	6	10		
Bufali da raza	50		70														
Bovi d'aratro	100		20	28	15	6	30			30	50	40	40	20	20	18	15
Vache	25		53	3	1							30					
Pecore	1300		380	150	500		250			160		1500	150	80		100	80
Capre			10								150	1500			300	150	100
Alveari	100		40														
Mulli*	6																
Famiglie del paese	200	3	30	4	18	1	22	16	6	14	30	32	24	11	7		
Famiglie estere	300		20	22	12	3	3			1	2	1			3	10	8

Σημ.: * = δεν αναφέρονται στη συνοπτική καταγραφή του C.O. Οι αριθμοί από το 1 έως το 37 στην πρώτη οριζόντια γραμμή εκφράζουν τις περιοχές του περιτορίου ως εξής:

1. Argos e suo distretto. 2. Seremeti. 3. La Manara e Tricaliti. 4. Bollati. 5. Lalucha Grande. 6. Armerina. 7. La Periola. 8. Curti. 9. Goffa. 10. Lalucha Piccola. 11. Agnifi. 12. Cognica e Trimieri. 13. Budi Achmet Bei. 14. Mustaffa. 15. Camacho.

Κατανομή αγαθών κατά περιοχή

18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	Σύνολο
		$\frac{4}{4}$	1	$\frac{2}{5}$	2	$\frac{1}{3}$	$\frac{4}{6}$	1	$\frac{1}{1}$	$\frac{2}{2}$				$\frac{2}{9}$		$\frac{2}{4}$			1	2
1	4	$\frac{4}{1}$		$\frac{1}{1}$			12		1	18	3	2	2	$\frac{2}{2}$	2		9	3		51
10	20		6	80		12		14	60	5	16	12		25		20	31	3	10	92
15		$\frac{4}{86}$	50				25	13	20											98
						6	10													545
																				79
																				242
																				4
					30								15	30	30	10	20	30	20	293
									1+1										9	55
									$\frac{2}{4}$											41
																				10
																				6
																				2
																				3
				1																5
																				31
																				5
																				31
1					2	2	2	9	2	16		1	1	1	4	2	15	4	5	2
																				58
1	1	10	1				50	34		9										5
			1																	9
				50								3								1.166
																				53
										170										170
																				5
										20						10				15
								8	80	13	10	3	40	6		10				210
																	4			484
																				473
							30+50	5	14+16											123
																				111
																				138
					60	5		30	30	67				16			35			266
						3			38								5			110
10	4	30		15		2	17	10	50	6	12		7	35	2	3	5			433
20	60	165	8	35		20	30	16	60	18	18			13		30	26	3	1	1.112
														22		20	24	9	25	352
																				137
														17						879
25	40	86	8	60		15	50	20	40	14	14	12				13	24	6	20	629
20	7	60				20	16	6	80	31	17	4	60			60	100	30	6	28.310
200	100	360	200	600			3000	1000	10000		1200	300	1700			3000	2000			22.540
100	200	280	150	400		400	2000	300	8000	3000	800	200	1000			2000	1500			559
		100		60		20	10	40	8	80				75				6		6
			20	6		18	44	25	80	18	8	12		25			14	31	6	7
10	20	70		80															3	568

16. Plessa. 17. Piftani. 18. Crovati. 19. Ficti. 20. Cuzopodi. 21. Cazicagni. 22. Madlreni e Musachi (disabitata). 23. Girasto Lithari (disab.). 24. Cato Ducha. 25. Boiati. 26. Tacci. 27. P. Belesi e Ducha (disab.). 28. Catu Belessi. 29. Caparelli. 30. Gnochori. 31. Malevò (disab.). 32. Masi e Carla. 33. Schinochori (disab.). 34. Vrusti. 35. Turnichi, Bua, Crio Vrissi e Curti (disab.). 36. Apanu Scafidachi. 37. Civeri.

ΠΙΝΑΚΑΣ VI

Τα «τυπώματα των χαρτίων» στα χωριά του βιλαετίου 'Αργους, 1805-1812

Περιοχές	Επιδι- κόμενο ποσό (σε γρόσια)	Αποδιδό- μενο ποσό (σε γρόσια)	Αποδιδό- μενο ποσό %	Κανονικός αριθμός δελτίων	Αριθμός δελτίων κατ' εξαίρεση
1 Αγιοβασίλης	25.720	21.087	82	60	50 στα 1806-1810
2 Αϊβασίλης (Κορ.)	1.372	1.194	87	24	18 στα 1811
3 Αινόρι	22.146	18.072	81,60	87	80 στα 1811
4 Άλβανα	26.318	20.781	78,96		
5 Ανδρίτσαινα					
6 Άργια					
7 Ασάναγα					
8 Βρούστη	11.113	10.395	93,53	30	42, 32, 28 κατὰ και- ρούς
9 Γεράκι	75.100	37.569	50	300	490 στα 1793 100 στα 1809-1812
10 Γκέρμπεσι					
11 Καπαρέλι	9.023	4.117	45,62	26	25, 23, 22, 16, 15
12 Καρού	33.791	27.258	80,66	130	90, 85, 130
13 Κάτω Μπέλεσι	23.821	20.979	88	60	40, 48, 50, 54, 55
14 Κάτω Φύγχι	771	570	73,92	Μακτού	
15 Κιβέρι					
16 Κλένια	3.025	1.050	34,71	28	15 στο α' εξ. 1811
17 Κοσμάς	132.252	111.838	84,56	290	243 στα 1810
18 Κουρτάκι	9.119	8.669	95	19	
19 Κουτσοπόδι	46.558	43.059	92,48	97	
20 Μάζη	1.060	290	27,35	25	5 στο β' εξ. 1811
21 Μαλαντρένι	4.326	2.943	68	24	
22 Μέρμπακα	21.599	20.584	95,30	45	43 πριν το 1805
23 Μπαλιάγα					
24 Μπαμπαλής					
25 Μπογιάτι	34.490	31.822	92,26	80	70 στα 1806-7 και 65 στο α' εξ. 1811
26 Νιοχώρι	7.553	4.894	64,79	20	13, 16, 18
27 Ντουμενά	34.571	28.103	81,29	70	64, 84, 82
28 Παλιοχώρι	55.856	50.867	91	121	101 στο β' εξ. 1809 100 στο β' εξ. 1810
29 Πάνω Μπέλεσι	26.020	17.372	66,76	265 στο 190 αι.	Ποικιλία: 70, 170, 88, 40, 50, 35, 65
30 Πάνω Φύγχι					
31 Πατανάκι	15.549	12.307	79,14	32	30, 42
32 Σάνγκρα	4.000	4.000	100	Μακτού	
33 Σκαφιδάκι	1.457	871	59,78	5	21 παλιά
34 Στεφάνι	19.964	7.253	36,33	47	
35 Σχινόχωρι	6.233	4.704	75,46	20	32, 30, 25
36 Τάτζη	16.325	10.869	66,57	40	30, 35, 34, 59
37 Χαλιτζάνικα	23.479	21.218	90,37	51	46 στο β' εξ. του 1809 και το 1810
38 Χαρβάτι					
39 Ψάρι	1.413	1.383	97,87	8	11
Σύνολο	694.024	546.118	μ.δ. 75,34 (78,68%)		

ΠΙΝΑΚΑΣ VII

Ο πούσουλας της πόλης του 'Αργους

Μαχαλιάδες	1801	1804	1805	1807	1808	1809	1810	1812
Λεπτοῦρ	576	557		445	445		443	
Φ.Μ.:								
επίδ. φόρος:	15.895			11.889	10.376		18.030	
αποδιδ. φόρος:	9.561	12.073	10.511	10.403	9.746		11.333	
μπασιέ:	6.331			1.786	630		(6.697)	
Μπαχάρ	363	360		325	325		339	402
Φ.Μ.:								
επίδ. φόρος:	6.347			7.220	5.888		10.399	11.637
αποδιδ. φόρος:	3.677	7.592	7.264	6.250	5.628		7.399	
μπασιέ:	2.670			970	260		(3.000)	1.451
Ρωμέτιος (Γιακούρ)	282	296		267	263	259	279	265
Φ.Μ.:								
επίδ. φόρος:	3.959			5.798	4.991	5.065	8.946	9.196
αποδιδ. φόρος:	2.424	5.585	5.322	3.890	4.492			
μπασιέ:	1.535			1.908	499			226
Καραμουτζά	243	235		214	207	226	208	203
Φ.Μ.:								
επίδ. φόρος:	3.039			4.066	3.554	3.962	6.608	5.745
αποδιδ. φόρος:	1.804	3.971	3.989	3.272	3.449		4.068	
μπασιέ:	1.235			794	105		(2.540)	368
Σύνολα	4.464	1.448		1.221	1.210		1.269	
Φ.Μ.:								
επίδ. φόρος:	29.240			28.973	24.809		43.983	
αποδιδ. φόρος:	17.466	29.221	27.086	23.515	23.315		22.800	
μπασιέ:	11.771			5.458	1.494		12.236	

Σημ.: Τα αντεγγραφέμενα ποσά είναι σε γρόσια.

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII

Παρακεντέδες, 1810

Τόποι εγκατάστασης	Τόποι προέλευσης			
	Π. Μπέλεσι	Μάζη	Άργος	Μαλανδρένι
Αγία Λαύρα	2 (2)			
Αγιώργης	1 (4)	1 (1)	3 (3)	
Αγριομάζι		1 (1)		
Αδάμι	1 (2)			1 (1)
Αϊνόρι και Ριτό		2 (2)		
Ανάπλι	1 (1)		2 (3)	
Ανυφί	1 (1)			
Άργος	7 (13)	11 (10)		6 (8)
Βαρσιέκου	1 (1)			1 (1)
Βέλο	1 (1)			
Βέλτζα	1 (1)			
Βλαχοκαριά	2 (2)			
Βυτίνα	1 (1)			
Γαλατά	1 (2)			
Γκέρμπεσι	3 (4)			
Γκορτζούλι	3 (2)			
Γρανίτζα	3 (5)			
Δαλαμάνάρα			7 (9)	
Εξαμήλια	1 (1)			
Ζαχαριά		1 (1)		1 (1)
Ίρι	2 (4)			
Κακούρι	3 (4)			
Καμάρι	1 (1)			
Κάντια	2 (2)		1 (1)	
Καντίλα	5 (7)			
Κάτω Μπέλεσι	3 (4)			
Κάτω Φύχτι		1 (2)		1 (1)
Κιβέρι		2 (2)		
Κιόσκι			1 (1)	
Κολίνα				2 (2)
Κόρθο	2 (2)		6 (7)	
Κούτζι και Κοφίνι		1 (1)		
Κουτσοπόδι				3 (3)
Κρανίδι	2 (2)	2 (4)	2 (2)	
Λάλουκα				1 (2)
Λευκή				1 (1)
Λέχοβα	1 (2)			
Λιόντι	8 (11)		2 (4)	
Λιόπεσι			1 (1)	
Λουτρό	2 (2)			
Μαλανδρένι	3 (6)	2 (2)		

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII (συνέχεια)

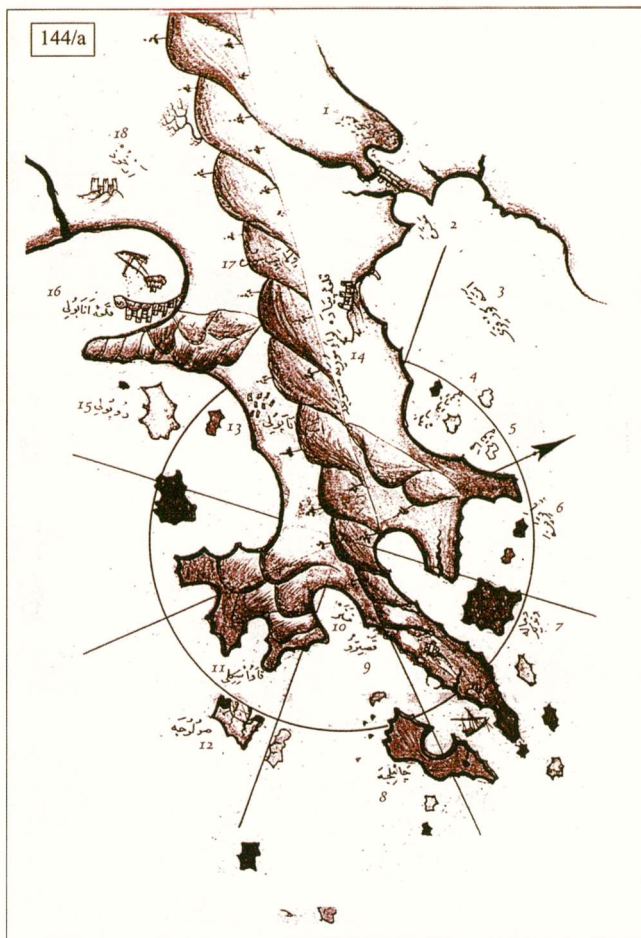
Τόποι εγκατάστασης	Τόποι προέλευσης			Μαλανδρένι
	Π. Μπέλεσι	Μάζη	Άγιος	
Μανωλάκι				1 (1)
Μακροβούνι	2 (2)			
Μ. Σπήλαιο, στο μετόχι στα Σταυρά	2 (2)			
Μέρμπακα			3 (4)	4 (4)
Μουλάκη (Μουζιάκι)	1 (2)			3 (4)
Μπετένι	2 (2)			
Μπόρσια	1 (1)			4 (4)
Μπότζικα	4 (4)		2 (2)	
Μπούγα	1 (2)			
Μπουγιάτι	3 (6)			
Μπούζι	1 (1)			
Μπούτι Πασιά	2 (3)			
Μπουραζάνι	1 (1)			
Μυστράς	— (7)			1 (2)
Ντρομπολιτζά	3 (9)		2 (9)	
Ξυλόκαστρο	1 (1)			
Πάνω Φύχτι		3 (3)		1 (1)
Πλατανίτη			1 (1)	
Πλέσια				1 (1)
Σαστρί			1 (2)	
Σκαφιδάκι		5 (6)		
Σκοτεινή	10 (15)			
Σοφικό	2 (3)			
Στιμάγκα		1 (1)		
Σχινοχώρι				4 (5)
Ταρακά	1 (1)			
Τζερέκου	2 (2)			
Τζιβέρι		2 (2)	3 (3)	
Τζούννη				1 (2)
Τρίκαλα	1 (1)			
Υδρας μετόχι			1 (1)	
Φονιάς	1 (3)		1 (1)	
Φρουσίνια	2 (3)			
Φύχτι	3 (4)	6 (8)	4 (7)	2 (2)
Χαρβάτι	1 (1)		1 (1)	1 (1)
Χρυσαφά				2 (2)
Σύνολο	112 (162)	41 (46)	44 (62)	42 (49)

1. Επιβρωματισμένος βενετσιάνικος χάρτης της Πελοποννήσου με τη διαίρεση σε επαρχίες και περιόρια: αμφίπλευρα, σχέδια κατόψεων των 10 κάστρων της, 1704. Pier Antonio Pacifico, *Breve descrizione geografica del Peloponneso ò Morea*, Venezia 1704, έμβλετο στην αρχή.

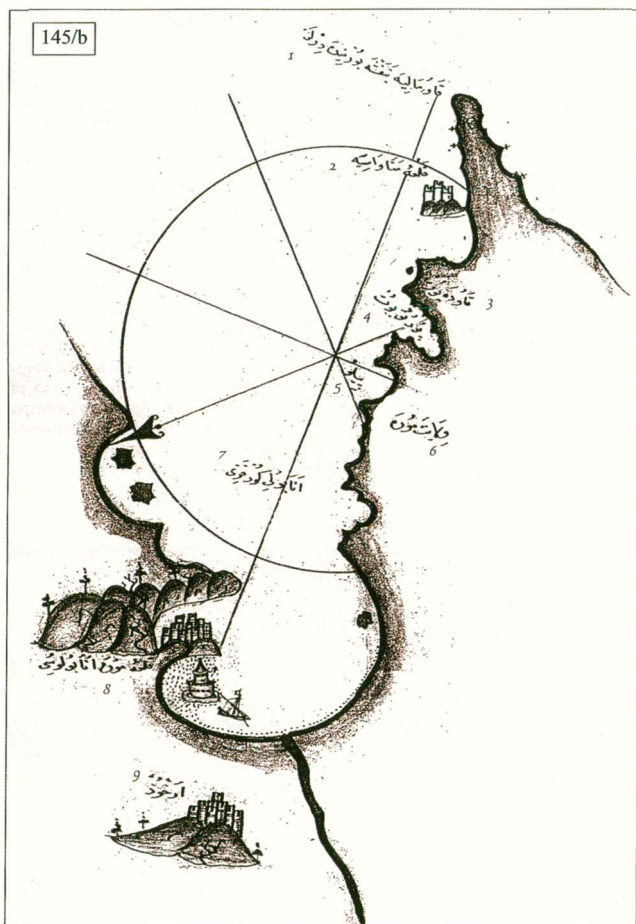

2. Ο χάρτης (disegno) του τερριτορίου Άργους, σχεδιασμένος από το τοπογράφικό επιτελείο του Fr. Grimani, 1700. Βιέννη, Staatsarchiv, Kartensammlung, B III a 122.

3. Χαρτογράφηση του Αργολικού κόλπου στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα' ο αρ. 18, σύμφωνα με το υπόμνημα, σημαίνει το 'Αργος και ο αρ. 16 το Ναύπλιο.

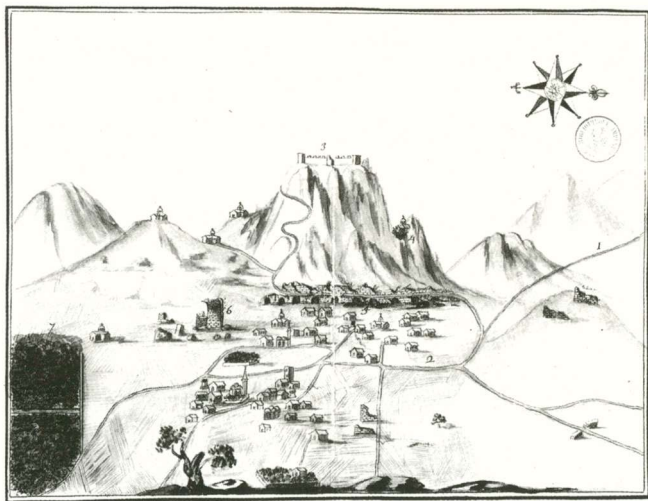
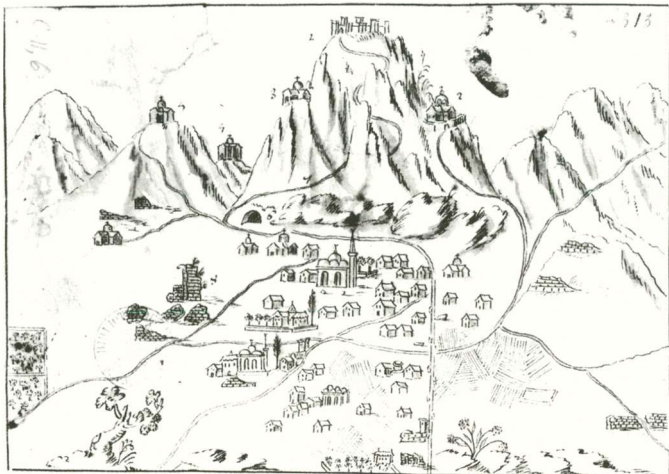
Δημήτρης Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς (1465-1553), η οθωμανική χαρτογραφία και η λήψη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 298.

4. 'Άλλη χαρτογραφική απόδοση του Αργολικού κόλπου από τον Πιρί Ρεΐς· στον αρ. 9 βρίσκεται το 'Άργος και στον αρ. 8 το Ναύπλιο.
Δημήτρης Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς...*, σ. 300.

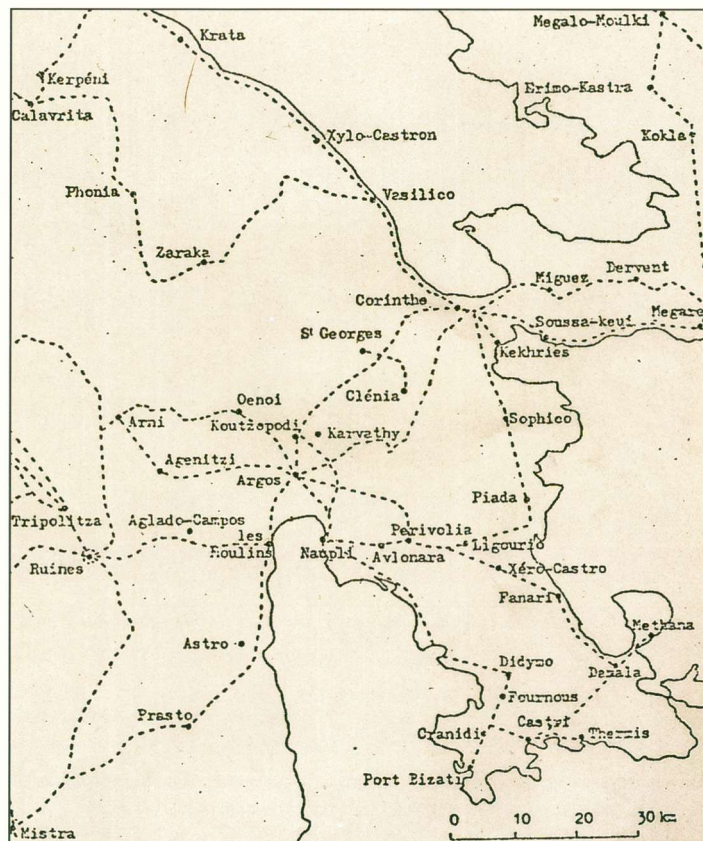

5. Η αρχαία πεδιάδα, σχεδιασμένη από τον Fourmont, 1729· ενδιαφέρουσα η απόδοση τοπωνυμίων και στα ελληνικά: αξιοσημείωτη η διάκριση σε Παλαιό (μεσόγειο) και Νέο Ναύπλιο (παράλιο). Michel Sève, *Οι Γάλλοι ταξιδιώτες στο Άγριος*, Αθήνα 1993, σ. 58.

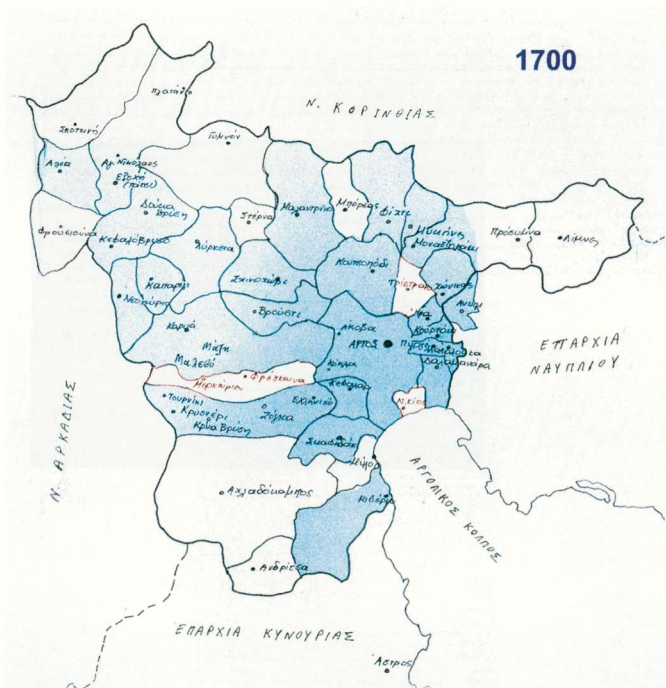
8. Τοπογραφικά σχέδια του Άργους και της περιοχής του με την ακρόπολη Λάρισα, κατά την απόδοση του Fourmont, 1729.

Michel Sève, *Οι Γάλλοι ταξιδιώτες...*, σ. 53-54.

9. Οι κύριοι άξονες επικοινωνίας στην ΒΑ Πελοπόννησο στα τέλη του 18ου αι.
Χάρτης ανακατασκευασμένος από τον Δ. Ανωγιάτη με στοιχεία του B. du Bocage και του Pouqueville.

Δ. Ανωγιάτης-Πελέ, Δρόμοι και διακίνηση στον ελληνικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα, Αθήνα 1993, σ. 31.

11. Σε σύγχρονο χάρτη της επαρχίας Άργους σημειώνονται επιχρωματισμένες όσες περιοχές καταγράφονται στο συνοπτικό κτηματολόγιο του περιτορίου, 1700. Ο χάρτης σχεδιάστηκε από την Ελένη Καλαφάτη σύμφωνα με τα στοιχεία του Catastico Ordinario του Άργους.

ΤΟ ΒΙΒΑΙΟ
ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ Δ. ΛΙΑΤΑ
ΑΡΓΕΙΑ ΓΗ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΜΑΝΟΥΤΙΟΣ
(Χρίστος Γ. Μανουσαρίδης)

ΤΗΣ ΚΟΤΙΝΟΣ Α.Ε.
ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2003
ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Π. ΜΠΑΛΛΙΔΗΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.
ΜΕ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

ISBN 960-7916-26-3

MD0005960236